

**2007 SONRASI DİN-DEVLET İLİŞKİSİ
ÇERÇEVESİNDE ADALET VE KALKINMA
PARTİSİ HÜKÜMETLERİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

**2022
YÜKSEK LİSANS TEZİ
KAMU YÖNETİMİ**

Mahmut Hüdai ERDOĞAN

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Utku AYBUDAK**

**2007 SONRASI DİN-DEVLET İLİŞKİSİ ÇERÇEVESİNDE ADALET VE
KALKINMA PARTİSİ HÜKÜMETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Mahmut Hüdai ERDOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi Utku AYBUDAK

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Kamu Yönetimi Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Haziran 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	6
ABSTRACT.....	7
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	8
ARCHIVE RECORD INFORMATION	9
KISALTMALAR	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	12
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	12
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	12
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	12
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER.....	12
GİRİŞ	13
1. BİRİNCİ BÖLÜM	15
1.1. Kavram Olarak Din	15
1.2. Devlet Olgusu.....	20
1.3. Din-Devlet İlişkileri.....	27
1.4. Laiklik Kavramı.....	37
1.5. Seküler, Sekülerleşme ve Sekülerizm Kavramları.....	45
1.6. Laisizm, Dışlayıcı Laiklik ve Pasif Laiklik	53
2. İKİNCİ BÖLÜM.....	60
2.1. Türkiye’de Din-Devlet İlişkileri.....	60

2.2. Tek Parti Dönemi (1923-1946) Din-Devlet İlişkileri	61
2.2.1. Din-Devlet İlişkileri Yönünde Atılan Adımlar	64
2.2.1.1. Halifeliğin Kaldırılması	65
2.2.1.2. Tevhid-i Tedrisat Kanunu	66
2.2.1.3. Şeriye ve Evkaf Vekaletinin Kaldırılması	67
2.2.1.4. Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması	68
2.2.1.5. Diyanet İşleri Başkanlığının Kurulması.....	69
2.3. 1946-1960 Arası Din-Devlet İlişkileri	78
2.4. 1960-1980 Arası Din-Devlet İlişkileri	87
2.5. 1980-1997 Arası Din-Devlet İlişkileri	93
2.6. 28 Şubat Süreci ve Refah-Yol Hükümeti	99
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	102
3.1. AK Parti'nin Kuruluş Süreci ve İdeolojik Temelleri.....	102
3.2. AK Parti Döneminde Din-Devlet İlişkileri.....	107
3.2.1. Katsayı Farkının Kaldırılması	110
3.2.2. Kamuda Başörtüsü Yasağının Kaldırılması	112
3.2.3. 2007 Türkiye Cumhurbaşkanlığı Seçimi ve 367 Krizi	116
3.2.4. AK Parti Döneminde Gayrimüslimler ile İlişkiler	123
3.2.4.1. Heybeliada Ruhban Okulu Meselesi.....	123
3.2.4.2. Azınlık Hakları ve Azınlık Vakıfları Meselesi	126
3.3. AK Parti ve Diyanet İşleri Başkanlığı	128
3.4. 15 Temmuz Darbe Teşebbüsü.....	134
SONUÇ	139
KAYNAKÇA	142
TABLolar LİSTESİ	161
ÖZGEÇMİŞ	162

TEZ ONAY SAYFASI

Mahmut Hüdai ERDOĞAN tarafından hazırlanan “2007 SONRASI DİN-DEVLET İLİŞKİSİ ÇERÇEVESİNDE ADALET VE KALKINMA PARTİSİ HÜKÜMETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Utku AYBUDAK

Tez Danışmanı, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Kamu Yönetimi Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 20/06/2022

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Metin ÖZKARAL (KBÜ)

Üye : Doç. Dr. Emine ÇELİKSOY (ÇAKÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Utku AYBUDAK (KBÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans/Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Mahmut Hüdai Erdoğan

İmza :

ÖNSÖZ

Tez hazırlama ve çalışma süreci boyunca desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, bu süreçte yol gösteren, öneri ve uyarıları ile birlikte tezin yönlendirmesinde büyük katkıları olan değerli danışman hocam sayın Dr. Öğretim Üyesi Utku AYBUDAK'a, süreç boyunca desteklerini ve yardımlarını çokça hissettiğim aileme teşekkürlerimi sunarım.

ÖZ

Avrupa'da ayrımı başlayan din-devlet ilişkilerinin yansıması günümüze kadar gelmiştir. Fransa'da örnekleri bulunan dışlayıcı laiklik uygulamaların Türkiye'de de dönem dönem politikalara yansımıştır. 2002 yılında iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi, yaklaşık 20 senedir uygulamaya geçirdiği politikalar neticesinde dışlayıcı laiklik anlayışını önemli anlamda ekarte edebilmiştir. Bu çalışmanın temasını Adalet ve Kalkınma Partisi'nin din-devlet ilişkileri açısından, tarihsel arka planı ile ele almak, Avrupa'da ortaya çıkışı ile mukayese etmek, Türkiye Cumhuriyeti'nde uygulanan politikaları ve günümüze etkilerini değerlendirmektir. Türk siyasi tarihi boyunca, din-devlet ilişkileri daima tartışmalarla birlikte günümüze kadar gelmiş ve hala günümüzde de tartışma konusu olmuştur. Türk siyasi dünyasında yer yer dini alan baskılanmış sadece bir kurum nezdinde tutulmuş zamanla bu süreç esnetilmiş ve dini alana dair daha fazla ayrıcalık tanınmaya başlamıştır. Nihayetinde 28 Şubat süreci ile birlikte tekrar kamusal alanda baskılanma yaşayan dini alan, AK Parti iktidarı ile birlikte yeniden kamusal alanda yerini almaya başlamış ve geçmişe kıyasla bu ayrıcalıklı konumunu sürdürmüştür. AK Parti dönemi boyunca yaşanan din-devlet ilişkileri, AK Parti iktidarının ilk yıllarında dışlayıcı laik kadronun ve gerekli siyasi konjonktürün de sağlanamaması nedeniyle sürekli arka planda kalmış, parti destekçilerinin, kamusal alanda gerçekleşmesi beklenen dini özgürlüklerine dönük beklentilerini karşılayamamıştır. Ancak 2007 seçimi ve sonrasında güçlenen AK Parti iktidarı bu beklentilere yanıt verebilmiş dini alanda birçok ayrıcalık gerçekleştirmiştir. Kurumsal iyileştirmeler, kamusal alanda özgürlük, özlük haklarında iyileştirmeler ve eğitimde katsayının ortadan kaldırılması gibi birçok dini alanda yaşanan yenilikler gerçekleştirilmiş ve hala da gerçekleştirilmeye devam edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adalet ve Kalkınma Partisi; Laiklik; Din ve Devlet İlişkileri

ABSTRACT

The reflection of religion-state relations, which began to separate in Europe, has survived to the present day. The exclusionary secularism practices, which have examples in France, were also reflected in the policies in Turkey from time to time. The Justice and Development Party, which came to power in 2002, was able to significantly rule out the concept of exclusionary secularism as a result of the policies it has implemented for nearly 20 years. The theme of this study is to deal with the Justice and Development Party's historical background in terms of religion-state relations, to compare it with its emergence in Europe, to evaluate the policies implemented in the Republic of Turkey and its effects on the present. Throughout Turkish political history, religion-state relations have always come up to the present day with debates and are still the subject of discussion today. In the Turkish political world, the religious area was suppressed and kept in only one institution. Ultimately, the religious sphere, which experienced repression in the public sphere with the February 28 process, started to take its place in the public sphere again with the AK Party government and maintained this privileged position compared to the past. The religion-state relations experienced throughout the AK Party period remained in the background as the exclusionary secular staff and the necessary political conjuncture could not be provided in the first years of the AK Party government and could not meet the expectations of the party supporters regarding the religious freedoms that were expected to be realized in the public sphere however the AK Party government which became stronger after the 2007 election, was able to respond to these expectations and realized many privileges in the religious field. Innovations in many religious fields such as institutional improvements, freedom in the public sphere, improvements in personal rights and the elimination of the coefficient in education have been realized and still continue to be realized.

Keywords: Justice and Development Party; Laicism; Relations of State and Religion

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	2007 Sonrası Din-Devlet İlişkisi Çerçevesinde Adalet ve Kalkınma Partisi Hükümetlerinin Değerlendirilmesi
Tezin Yazarı	Mahmut Hüdai ERDOĞAN
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Utku AYBUDAK
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	2022
Tezin Alanı	Kamu Yönetimi
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	164
Anahtar Kelimeler	Adalet ve Kalkınma Partisi; Laiklik; Din ve Devlet İlişkileri;

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Evaluation of Justice and Development Party Governments in the Framework of Religion-State Relationship After 2007
Author of the Thesis	Mahmut Hüdai Erdoğan
Advisor of the Thesis	Dr. Öğr. Üyesi Utku AYBUDAK
Status of the Thesis	Master of Science (M.Sc.)
Date of the Thesis	2022
Field of the Thesis	Public Administration
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	164
Keywords	Justice and Development Party; Laicism; Relations of State and Religion

KISALTMALAR

- AB** : Avrupa Birliği
- ABD** : Amerika Birleşik Devletleri
- AİHM** : Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
- AKP** : Adalet ve Kalkınma Partisi
- AMGT** : Avrupa Milli Görüş Teşkilatı
- ANAP** : Anavatan Partisi
- AP** : Adalet Partisi
- CHP** : Cumhuriyet Halk Partisi
- DİB** : Diyanet İşleri Başkanlığı
- DİSK** : Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
- DP** : Demokrat Parti
- FETÖ** : Fethullahçı Terör Örgütü
- HSYK** : Hakim ve Savcılar Yüksek Kurulu
- MBK** : Milli Birlik Komitesi
- MGK** : Milli Güvenlik Kurulu
- MHP** : Milliyetçi Hareket Partisi
- MİSK** : Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu
- MNP** : Milli Nizam Partisi
- MP** : Millet Partisi
- MSP** : Milli Selamet Partisi
- PDY** : Paralel Devlet Yapılanması
- RP** : Refah Partisi

- SSCB** : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
- TBMM** : Türkiye Büyük Millet Meclisi
- TCK** : Türk Ceza Kanunu
- TRT** : Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
- TSK** : Türk Silahlı Kuvvetleri
- YAŞ** : Yüksek Askeri Şura
- YK** : Yükseköğretim Kurulu
- YSK** : Yüksek Seçim Kurulu
- Yy.** : Yüzyıl

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Tezimizde AK Parti dönemi boyunca yaşanan din ve devlet ilişkileri ele alınmış, AK Parti iktidarı boyunca dini alanda gerçekleştirilen yenilikler ve bu yenilikleri gerçekleştirme sürecindeki yaşanan zorluklar, tezin kapsamına alınmıştır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bugüne kadar yapılan araştırmaların yanında farklı yön ve açılardan değerlendirilmiş olması ve kapsam olarak küresel ölçekte verileri barındırmasıdır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Dünya tarihinde yaşanan din-devlet ilişkileri ve örnekleri, Türk siyasi tarihinde yaşanan gelişmeler, AK Parti kuruluş süreci, AK Parti iktidarı boyunca din-devlet ilişkileri araştırılarak sonuca varılmaya çalışılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Dünyada ve birçok ülkede yaşanan din-devlet ilişkileri belli ölçekler dahilinde Türkiye Cumhuriyeti'nde de gerçekleşmiş ve tarih sahnesinde yerini almıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi olarak din-devlet ilişkileri ele alış şekli ve Türk siyasi hayatındaki konumunun nasıl yorumlanması gerektiği araştırmanın sorularını oluşturmaktadır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Araştırma AK Parti dönemi din ve devlet ilişkileri ile sınırlıdır. Çalışma konusunun literatürde çok yönlü ele alınmaması, AK Parti iktidarı boyunca yaşanan din-devlet ilişkileri dair kaynak yetersizliği ve pandemi süreci boyunca kaynaklara ulaşımın zorluğu karşılaşılan güçlükler arasındadır.

GİRİŞ

İnsanlık, tarih boyunca idare etme eylemini ve dini hayatı iç içe geçirmiş günümüze kadar ulaştırmıştır. Gerek din gerek idari yönetim insanlık tarihi boyunca birçok noktada ortak payede buluşmuştur. Zaman zaman dini olan dünyevi olanın önünce geçmiş egemenlik kurmuştur zaman zamanda dünyevi olan dini olanın üzerine hegemonluk kurmuştur. Özellikle Hristiyanlığın ilk başlarında İsa'nın "Kayser'e ilişkin şeyleri Kayser'e, Tanrı'ya ilişkin olanları da Tanrı'ya verin" (Matta 22:15) demesiyle dünyevi olan ile dini olanın ayrımı gerçekleşmiş sınırlar çekilmişti. Zamanla Roma İmparatorluğunun gücünü yitirmesi ile birlikte dini olan güç kazanmaya başlamış kendi topraklarını elde etmiş dünyevi olanı baskı altına almaya başlamıştır. Hristiyanlığın şahlandığı bu dönemlerde Avrupa'da Kral ile Papa çatışmaları yaşanmış din ve devlet ilişkilerinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Orta Çağda gerçekleşen Rönesans ve Reform hareketlerinden sonra dini otorite sarsılmaya başlamış güç kaybetmeye başlamıştır. Otuz Yıl savaşları sonucunda Hristiyanlığın içerisinde bulunan Protestanlık güç kazanmaya başlaması ile birlikte Kilise gücünü resmen kaybetmeye başlamıştır. Vestfalya Antlaşması ile dini otoritenin sınırları çizilmeye başlamıştır. Dini otoritenin zamanla gücünü kaybetmesi yerini dünyeviye bırakması din-devlet ilişkilerinin ana temasının yaşanmasında en elzem rolü üstlenmiştir. Modernite ile birlikte gelişme gösteren kapitalizm, hukuk, sermaye gibi güçlü faktörler önem kazanmış din ile olan sınır hukuk ile çizilmeye başlamıştır. Başlarda laiklik olarak din-devlet işlerinin ayrımının gerçekleşmesi hem modernite hem gelişen teknoloji ile birlikte farklı coğrafyalarda yerini sekülerizme bırakmıştır. Sekülerleşme Anglo-Sakson camiasında genişleme alanı bulmuşken laiklik ise uygulanış biçimi olarak dışlayıcı laiklik ve pasif laiklik olarak karşımıza çıkmış ve tarih sahnesinde hafızalara kazınmıştır. Fransa'da sertçe gerçekleşen dışlayıcı laiklik uygulamaları zaman zaman yerini pasif laiklik anlayışlarına bırakmış tarihsel perspektifte homojen bir ilerleyiş göstermemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti devleti ise Osmanlı'nın 19.yy da başlamış olduğu modernleşme sancağını devralmış bu uğurda yenilikler gerçekleştirmiştir. Özellikle idari alanda Fransa'yı örnek almış, uygulamaya koymuş olduğu laiklik anlayışını zaman zaman Fransa'da uygulanan dışlayıcı laiklik anlayışından da ötesine geçirmiştir.

Atatürkçülük başlarda çağın ve modernitenin gereklerini karşılamak sermaye oluşturmak için önündeki en büyük engel olarak gördüğü dini, denetim altında almayı hedeflemiştir. Gerçekleştirdiği eylemler dini denetim altına almaktan ötesine hatta silmeye çalışmaya kadar ulaşmıştır denilebilir. 1946 tarihine kadar tek parti yönetimi altında din baskılanmış, muhafazakâr kesimin dini talepleri göz ardı edilmiştir. Ancak Demokrat Parti döneminde dini talepler yavaşça karşılanmaya başlanmış günümüze kadar ulaşmıştır. Çalışmanın ilk kısımlarında din ve devlet tanımlarına yer verilmiş kavramlar açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun yanında Avrupa'da başlayan din-devlet ayrımının tarihsel süreci ele alınmış bu süreç değerlendirilmiştir. İkinci kısımda ise Türkiye Cumhuriyeti'nde gözlemlenen gelişmeler ele alınmış cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan laiklik politikaları değerlendirilmiş din-devlet ilişkisine değinilmiştir. Üçüncü Kısım ile birlikte AK Parti'nin ideolojik geçmişi, tarihsel süreci ve iktidara gelişinden günümüze kadar olan dönemdeki laiklik uygulamaları ve din-devlet ilişkileri ele alınmış bu ilişkileri şekillendiren konjonktürlerin üzerinde durulmuştur.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. Kavram Olarak Din

Din, insan ile tanrı arasındaki ilişkilerini ifade etmektedir. Bu ilişkide insanın, tanrının üstünlüğünü kabul etmesi, tanrıya saygı ve itaatini sunması diğer taraftan da tanrının insan üzerinde hâkimiyetini kabul ettirmesi ve insanlara emirler göndermesi bulunur. Din, bireyin yaşamını manalı hale getirebilmesi için değer sağlamakta ve bireyi doğru yola yönlendirebilmekte ayrıca bireye bakış açısı kazandırmaktadır. Dinin, bireyler tarafından kendi hayatlarının çeşitli yerlerine girmesi ve toplumsal normlar oluşturması dini her alanda karşımıza çıkarmaktadır (Çifçi & Erdem, 2013, s. 118).

Din terimi, kutsal olana göre kurumsallaşmış eğilimler ve eylemler anlamına gelmektedir. Din, yaşamın anlamı, ıstırap, kötülük, ölüm, kurtuluş, barış ve ölümden sonra yaşam ya da yeniden doğuş da dahil olmak üzere daha iyi bir gelecek için umut duygusu gibi nihai öneme sahip konularla ilgili endişeleri ifade etmektedir. Dinin kutsal hakkındaki fikirleri ifade ettiği sosyal düzenlerde geniş bir çeşitlilik vardır ve bu fikirlerin kültürel, deneyimsel ve sosyal formlarda uzun süre tortulaşması, dinin neredeyse tüm bilinen toplumlarda güçlü ve kalıcı bir kurum olarak kurulmasına yardımcı olmuştur. Dünyanın en büyük dinlerinin her birinin ayırt edici özelliği, insanlar ve kutsal arasındaki karşılıklı ilişkileri sembolize etmenin belirli yollarını temsil etmeleridir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam, kutsal ve seküler arasındaki açık bir ayrımı sürdürme eğilimindedir ve bunları kategorik olarak ayrı alanlar olarak ele almaktadırlar. Ancak Hinduizm, Budizm, Şinto ve çok sayıda yerli kültür, kutsallığı tüm varoluşun içkin bir niteliği olarak görmektedir. Bununla birlikte tüm dinler, efsane, sembol, ritüel, kutsal metin, kutsal mekân, zaman, topluluk ve varlığın ayırt edici kavramları yardımıyla seküler ve kutsal alan arasındaki ayrışma noktalarını sembolize etmekte veya yönetmektedirler (Outhwaite, 2008, s. 566).

Din, fenomen olarak insanlık tarihinde özel bir yere sahiptir. Arkeologların, etnologların, antropologların ve diğer bilim insanlarının tespitine göre insanla birlikte var olagelmış bir fenomendir de ayrıca. Tarih sahnesinde din, insanlarla birlikte var olmuştur, dinsiz bir topluma tarih sahnesinde denk gelinmemiştir. En gelişmişinden en ilkeline kadar hemen hemen bütün kavimlerde din bulgusu tespit edilmiştir (Adam & Katar, 2005, s. 2).

Din fikri, antropoloji ile ilgilenen bilim insanlarını daima meşgul etmiştir. Öyle ki hem tarihte hem günümüzde ister sanayi öncesi ister sanayi sonrası topluluklarda olsun dinsiz hiçbir topluluğa rast gelinmemiş, dini yaşantının ve duygunun bireylerin ruhunda diğer hayatlardan ne kadar önemli değişiklikler yarattığı ve bu durumun toplumların sanat, düşünce, ekonomik, siyasi gibi alanlarda ne kadar büyük etki yaptığı bariz görülmüştür. Din fikri, tarih öncesi bireylerde dahi görülmüş varlığı inkâr edilemez şekilde açıkça ortaya çıkmıştır. Almanya'da Düsseldorf civarında, İsviçre'de, Orta ve Güney Avrupa'nın farklı yerlerinde günümüzden 100.000-150.000 yıl önce yaşamını sürdürmüş bireylere ait mağaralarda keşfedilmiş kafatasları, tanrılara sunulan kurbanlar ve bazı insan kemiklerinde yapılan araştırmalar, en ilkel dönemlerde dahi dinin varlığı göstermiştir. Bu sebeple din fenomeninin bilimsel olarak gerek coğrafi gerek tarihi açıdan her yerde her zaman mevcut olduğu kanıtlanmıştır. Din böylece ademoğlunun yaratılışından ve doğuştan bu zamana evrensel bir fenomen olarak günümüze kadar gelmiştir (Yüksel, 1999, s. 79).

Dini, batılı araştırmacılar genellikle sosyolojik, kültürel ve tarihi şartların var ettiği bir olgu olarak kabul görmüşlerdir. Bunun dışında birey boyutundan bakarak da dini tarif etmeye çalışanlar olmuştur. Örnek olarak, Chevalier bir dini tarih araştırmacısı olarak dini, “insan ile yüce kudret arasında var olmuş, düşünülmüş bir ilişkiler sistemi” olarak tanımlar ve odağını yaratıcı-insan ilişkisine almıştır. Diğer taraftan Tolstoy ise dini, “hakiki din, birey ile onu kuşatan sonsuz yaşam arasında ilişkinin kurulmasıdır ve bireyin yaşamının bu sonsuzlukla birleştirerek, bireye davranışlarında yol göstermektir” diyerek dinin hem ölümden sonraki yaşamdaki yerine hem dünyevi yerine işaret eder. İslam bilginlerinde ise din tanımının yapılmasında Hadis ve Kur'anı referans aldığı göze çarpmıştır. İslam bilginlerinin din tanımlarının vahyî olması onu diğer bir anlamı ile resmi bir deyiş yapmıştır. İslam alimlerinden Seyyid Şerif el-Cürçani, Ta'rifat adlı yapıtında din kavramını akıl sahibi bireylerin peygamberin getirdiklerini tasdikleyen ilahi bir kanun şeklin tanımlamıştır (Güler, 2001, s. 44).

Başgil'e göre din, her şeyden önce akl-ı selim ile düşündüğümüz ve ruhumuzla sezip kabul gördüğümüz ilahi bir kanundur. Birey bu kanunu, yüksek insanlık, ahlak ve sanat duygusu gibi fakat daha yüce ve daha ince bir duygu olarak sezer, akıl süzgecinden geçirir, yürütür, tasdik ve kabul eder. Din, birey ruhunun en temiz okulu,

hayvanlıktan farklılaşmış, bireyin durmaksızın aramış olduğu evveli illetin¹ (premiere cause) en tatmin edici açıklamasıdır. O'na göre dinin anlamı şunları içermektedir; samimiyetin kaynağıdır, fazilet, sadakat, feragat, adalet, iyilik, harap gönüllerin şenliğidir. İlaçların dindiremediği acıların ilacı; imkân ve ümitlerin tükenip söndüğü yerden başlayan imkân ve ümit yolu; yok olmaktan, hiçliğin karanlıklarına gömülüp, gitmekten ürperen birey içinin ışığı; insan vicdanında hayat bulan inanma ihtiyacının en berrak ve en parlak belirmesidir (Başgil, 2007, s. 68-69).

Din, müminleri ve kutsal fikrine dayalı olan bir sosyo-dinsel topluluk içinde birlik olmasını sağlayan inançlar, pratikler ve semboller kümesidir. Kutsalda huşu duygusu hâkim olduğu için dindışı ile tam bir karşıtlık içerisindedir. Din kavramını sosyologlar, tanrılara ya da bir tanrıya olan inançla değil kutsala gönderme yaparak tanımlamışlardır. Bunun sebebi toplumsal karşılaştırmayı mümkün kıldığı içindir (Marshall, 1999, s. 156).

Kavram olarak din kelimesi ise Türkçeye Arapçadan gelmektedir. Eski Türkler ise beden ve ruh yani nefis eğitimi ve bilgisini ifade etmek için kullanılan “ten, tın, tin, din” kelimesini kullanmışlardır, Oğuzların “din” kelimesini kullandığı bilinmektedir. Arapçada ise din kelimesinin farklı anlamları mevcuttur. Saf Arapçada adet-örf anlamı taşımakla İbrani-Arami kökten geçen hüküm anlamındadır. Eski Farsçadaki Avesta da din kelimesinin manası olarak kullanılan “daena” ya da orta İran’daki “den” kelimesinden alınmıştır. Yabancı birçok anlam ve köklerin zamanla kelimenin yapısında beraber olması ve fazla kökün olması mümkündür. Bu sebeple kavramın dil biliminin manası kesin olarak ifade etmek mümkün değildir (Tümer, 1987, s. 214).

Din kelimesinin İslam’dan evvelki edebiyatta üç kök manası bulunur bunlar, taat, karşılık verme, huy ve adet anlamlarına gelmektedir. Din kelimesinin kökeninden gelen Kur’an-ı Kerim’deki kavramlar ise şöyledir: taat, ibadet, ceza, inkıyat, şeriat, hükmetme, itaat gibi anlamları bulunur. Bunların yanında hesap, İslam gibi anlamlar da bulunmaktadır. Genel olarak bir kavram olan “din” kelimesinin ceza, adet, hüküm, hal, gidiş, idare, saltanat, ibadet ve hesap gibi sözlük manaları vardır. Hem teslimiyet hem de hakimiyet gibi zıt manalara sahip olduğu görülür (Tümer, 1987, s. 216).

¹ Başgil, evveli illeti (premiere cause) “nereden geliyor, nereye gidiyoruz” sorusu olarak tanımlar. Detay için bkz. (Başgil, 2007, s. 69).

Erdem ve Çifçi'ye göre ise din kavramının sözlükler de tevhid, hüküm, İslam diğer taraftan takva, şariat, ibadet gibi Allah katında kulluğun belirtilerini gösteren manaları da bulunmaktadır. Din kelimesinin Kur'an'da geçen anlamları ise şu şekildedir; doğru ile yanlış ayırmaya yarayan bir ölçü olduğu, bireyi doğru yola sevk eden bir yol gösterici, gösterdiği yolda bireyin yoluna ışık tutan nur olarak tanımlanır. Erdem ve Çifçi buradan hareketle Kur'an'da geçen dinin tanımını şu şekilde bitirir; insanların ahiret ve dünyadaki mutluluğunu sağlayan, hak ve adalete ulaştıran ilke ve değerler bütünüdür (Çifçi & Erdem, 2013, s. 118).

Aygen'e göre ise din kavramı şu şekilde ele alınmaktadır, kelime olarak din İslam, şariat, ivaz, ceza, hesap, adet, galebe çalma, itaat etme, malik olma, vera, hal, siyaset, kaza, ihsan, hizmet, hüküm, bir şeyi adet eyleme, ulemayı sevme, bireyi hoşlanılmayan şeye sevk etmedir. Terimsel olarak ise şöyle yer verilmiştir, amel ve iman mevzuu olarak bireylere Tanrı tarafından sunulan hakikat ve hak kanunlarının genelidir. Diğer bir tarifte ise, kavram olarak din daha kapsayıcı olarak şu şekilde tarif edilmiştir, bireylerin birçok veya bir tanrıya bağlanış ve inanışlarıyla kurdukları davranış ve düşünme düzenidir (Aygen, 2019, s. 519).

Kuran'da din sözcüğü doksan iki yerde geçmektedir; ayrıca üç ayette farklı türevleri bulunmaktadır (Tevbe 9/29; Saffat 37/53; Vakkiya 56/86). Dinin adı geçen ayetlerde esas olarak şu anlamları içerdiği görülmektedir: millet, hesap, ceza, örf, hudud, şariat, İslam, tevhid, tapınma, hüküm, itaat, yönetme, Zül. Kur'ân-ı Kerîm'deki dinin barındığı sureleri, iniş sırasını dikkate alan bazı kişiler, kelimenin anlamsal gelişimini incelemiştir. Yvonne Yazbeck Haddad'a göre, din sözcüğünden bahseden kutsal yazıların yaklaşık yarısı Medenî, yarısı da Mekkî olmuştur. Erken Mekke döneminde gönderilen ayetlerde din kelimesi, "yevm" kelimesiyle birlikte "yevmü'd-dîn" (dini gün; mükafat-ceza, hesap günü) olarak kullanılmıştır. Yevmü'd-din kelimesi daha sonraki Medenî ve Mekkî ayetlerde tekrarlanmamıştır. İlk ayetin genel içeriğine göre terim, bireyin amelini ve imanına bakılarak hesaba çekileceği ahiret gününe işaret etmiştir (Fatiha 1/4; el-Zarriyât 51/6) (Tümer, 1994, s. 312).

Dinin düzinelerce tarifi bulunmaktadır. Bu tarifler birçok kitap dolduracak kadar çoktur. Tarifler arasında ise kesin denilecek bir birliktelik bulunmamaktadır. Din, çok farklı yönleri bulunan bir olgudur. Bu nedenle dini tanımlamaları yapan birçok bilim insanı dinin tek bir yönüne odaklanarak tanımlar yapmaya çalışmışlardır.

Dinler tarihini araştıran diğer batılı bilim adamları din tariflerini ise şu şekilde yapılımtır:

Rudolf Otto, din, insanın kutsal olarak gördükleri ile ilintisidir.

Edward Burnett Tylor, din ruhani canlılara olan inançtır.

Max Mller, din, bireyin sonu olmayanı anlamasını sağlayan, mantık ve usun bağlı bulunmadığı bir zihin yeteneğidir.

Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher, din, sorgusuz itaat hissinden meydana gelir.

Witold Tyloch, din, davranışlar, inançlar ve toplumsal yaşamın belirli normlarına göre var olmuş kurumlar sistemidir.

Emile Durkheim, din, bir cemaatin meydana var olmasında fayda sağlayan inanç ve ayinler sistemidir.

James Martineau, din, sürekli yaşam sahibi bir Tanrı'ya, yani yüce bir kudretin insanlıkla ilgili etik ilişkileri elinde tuttuğuna ve kinatı idare ettiğine inanma şeklidir (Tümer & Küçük, Dinler Tarihi, 1993, s. 6).

İslam limleri din tarifi yaparken İslam dinini tanımlamaya çaba göstermişlerdir. Bu yüzden hem günümüzde yapılan çalışmalarda hem de geleneksel çalışmalarda İslam inançları veya Kur'an'da geçen anlamlarına değinilmiştir. İslam limlerinin dini tarif etme örnekleri ise şu şekildedir:

Muhammed Abdullah Draz, din, ilahi yasa olup us sahibi bireylere, irade ve uslarıyla ahirette kurtuluşa, dünyada ise iyiliğe yönelten yoldur.

şehristani, din, Tanrı tarafından gönderilen nebiler vasıtasıyla insanlara akıllarını, istek ve iradelerini kullanarak hayra yönelten böylece inananların ahiret ve dünyada saadetlerine varmasını sağlayan ilahi normlar bütünüdür.

Tehanevi, din, akıl sahibi bireyleri, kendi zgr iradeleri ile dünyada ve ahirette rahat edebilecekleri bizzat iyiye sevk edilmesi için Tanrı tarafından konulmuş düzen, normdur.

Beyza Bilgin, din bireyin şartsız, kayıtsız var olan sonsuz varlığa yönelmesi ve yine O'nun safından kuşatılmasıdır.

Hamdi Yazır, din, akıl sahiplerini hüsn-i ihtiyarlarıyla hayra yönelten ilahi söylem ve insanların kendi istekleriyle saadet amacına doğru yönelten bir yol, bir normdur (Ak, 2018, s. 40).

1.2. Devlet Olgusu

Devlet ve din ilişkisi içerisinde bulunan kavramdan birisi ise devlettir, devlet manası itibariyle, “nöbetleşe birbiri ardına gelen, değişmek, bir durumdan başka bir durum haline dönmek, zafer edinmek, el değişmek, üstün gelmek ve dolaşmak” gibi birçok anlamlara sahip Arapça kökenden gelen bir kelimedir. Batıdaki anlamlarında ise Latince kökenli olan “status” “vaziyet-durum” anlamına gelen kelimedenden türetilip “state, stato, etat, stat” anlamlarına gelip bu şekilde ifade edilmektedir. Uzun bir süre, şeref, servet, süre ve makam anlamlarında kullanılan kelime XIX. Yüzyılda şu anki anlamı ile yeni yeni kullanılmaya başlamıştır. Devletin tanımı tarih sahnesine çok farklı biçimler de çıkmıştır. Tarihin ilk zamanlarından günümüze kadar olan süreçte sosyal yaşamın vazgeçilmez düzenleyicisi ve belirleyicisi olarak hep var olagelmiştir (Çifçi & Erdem, 2013, s. 119).

Gözler ise devlet kavramını şu şekilde izah etmektedir, devlet kelimesinin İtalyanca karşılığı Stato, Latince karşılığı Status, İspanyolca karşılığı Estado, Almanca karşılığı Staat, Fransızca karşılığı État, İngilizce karşılığı ise State'dir. Fakat Latince olarak belirtilen status kelimesinin devletten ziyade farklı anlamları bulunmaktadır bunlar: vaziyet, durum, hal anlamlarına gelmektedir. Stato kelimesi devleti ifade edebilmek için ilk defa XVI. yüzyılda İtalya'da kullanmıştır. Machiavelli, modern anlamda devlet anlamına gelmekte olan Stato kelimesini Prens adlı yapıtında kullandığı varsayılmaktadır. XV ve XVI. yüzyıllarda devlet anlamına gelen stato kelimesi Almancaya, İngilizceye ve Fransızcaya girmiştir (Gözler, 2016, s. 60).

Devlet kelimesinin kullanımı zamanla değişime uğramıştır. Bu açıdan eski Yunanistan'da polis kelimesi devlet için kullanılmaktaydı, Romalılar ise res publica ve civitası devlet kelimesine eşdeğer kullanmışlardır. Buradaki res publica kelimesi herkese ait olan yani diğer bir ifade ile kamu malı olarak kullanılmakta civitas ise şehir devleti, medine ve site anlamına gelmekteydi. Res publica zamanla değişime uğrayarak Fransızcadaki cumhuriyet anlamına gelen république halini almıştır. Orta Çağ zamanında devlet için ise regnum, imperium kavramları kullanılmıştır. Orta Çağ süresince devlet ile eşdeğer anlamlara gelen land, terre, gens, populus kelimeleri

kullanılmış devlet yerine bourg, ville, cité, citta gibi şehir manalarına gelen kavramlar da kullanılmıştır (Gözler, 2016, s. 59).

Eski Türklerde ise devlet kelimesi “İl” olarak kullanılmaktaydı. İl kelimesi Orhun Abideleri'nde devlet olarak kullanılmıştır. İl kelimesi devlet anlamının dışında farklı olarak Kaşgarlı Mahmut'un Lügatında barış anlamında kullanılmaktadır. Ziya Gökalp ise il kelimesini eski Türklerde din sistemi olarak yorumlamıştır. O'na göre il kelimesi barış dini olarak geçmekte aşiret kavgalarını yasaklamaktan geçmekteydi. İl kelimesini Thomsen, politik açıdan bağımsız bir millet olarak yorumlamış, Gabain ise hükümet, iktidar, imparatorluk ve ülke olarak bahsetmiştir. İl'in Uygur ve Göktürk zamanlarındaki kullanımının karşılığı Çince kuo kelimesi idi bu kelime ise devlet anlamında kullanılmıştır (Niyazi, 2015, s. 26).

Tarihte birçok düşünür devleti tasvir etmeye ve onu anlamlandırmaya çalışmıştır bunlardan biri olan İbn Haldun Mukaddime adlı eserinde devleti aile fertlerinden başlayarak açıklama gereği duymuştur. O'na göre devletin gücü asabiyet yani yakınların bağlarıyla sağlanabilirdi. Mukaddime eserinde devlet olmanın sürecini şu şekilde açıklamıştır, insanlar doğası gereği uğrayabilecekleri herhangi bir haksızlığı giderebilecek onu dizayn edebilecek bir düzene ve yargıca gereksinim duymuşlardır. Bu kuvveti ise başlangıçta yakınların birliği ile sağlamışlardır. Yakınlar birliği ile sağlanan bu egemenliği devam ettirebilmek ve onu daha da genişletebilmek istemektedirler. Çünkü insanlık doğası bu egemenlikten haz almaktadır, egemenliğini bir sonraki aileyi himayesi altına alarak genişletip sonra kabileyi hakimiyeti altına almak ve bu hakimiyeti yakınlık bağı ile sürdürmek daha sonra ise devlet gücüne getirinceye kadar bunu devam ettirmektir. İbn Haldun'un devleti, topluluğun yakınlık bağı ile sağlanan ve bununla gelinen son durumdur (Haldun, 1977, s. 330).

Daver, devlet kavramı için şöyle bahsetmiştir; devlet, kurumların kurumu, bizzat devlet ise siyasal kurumların en büyüğüdür demektir. O'na göre devletin misyonu toplumun iyiliğinin, toplumsal adaletin ve düzenin sağlanması olmalıdır. Devletin bağımsız ve egemen olma özelliği onu kendisine benzer kuruluşlardan ayıran farkı oluşturmaktadır kısacası devlet gücünün üstünde güç bulunmaması içe ve dışarıya karşı en üst emir verme kuvvetine sahip olmasıdır. Daver bu kavramsal açıklamasında devletin geleneksel ve klasik tanımlarına değinmiştir (Daver, 1969, s. 166).

Kapani ise devleti soyut anlamı ile anlamlandırmaya çalışmaktadır, O'na göre devleti tasvir edecek bütün unsurları bir araya getirmek onun ne olduğunu bize anlatmamaktadır. Devlet, ne siyasal ve hukuksal düzendir, ne insan topluluğudur, ne iktidardır ve ne sadece ülkedir ne de bunların sentezi ve toplamıdır der. Devlet bunlar haricinde soyut, elle tutulamayan, gözle görülemeyen ve bunların ötesinde bir olgudur. Gerçekçi düşünen bilim insanlarının örneklendirdiği gibi devleti gören olmamıştır sözü bu düşünceye örnek göstermektedir. Devlet yalnızca kavram olarak gerçekliği bulunan bir idea ürünü olmaktadır (Kapani, 2014, s. 38).

Kapani'nin vurgulamış olduğu soyut kavramlı devlet tasvirinden bahsetmiştik, modern zamanda devlet kavramının gelişmesi, tamamlanması ve tasvirin yapılması günümüz değerlerinden soyutlanmış perspektiften yeniden tanımlanması devlet kavramı için en uygundur. Weber ekonomi ve toplum adlı eserinde modern devletin ana özelliklerinden bahsetmektedir. Weber, modern devleti belli bir idari kadronun yönetsel ve hukuksal düzen de kontrol ettiği, bu kadronun yönetmeliklerle de kendilerini kontrol edebildiği bir düzene sahip olarak göstermekte, bu idari kadronun ve düzenin değişimini de yasamayla birlikte gerçekleştirebileceğinden bahsetmektedir. Bahsedilen sistem sadece devlet ve onun vatandaşlarını kapsamamaktadır. Sistem, yargı alanı içerisindeki tüm faaliyetler üzerinde otorite kurmaktadır. Weber burada devletin otoritesel sınırlarını vatandaşlar üzerinden çıkartmakta sınırlara çıkartmaktadır böylece bölgesel düzeyde zorlayıcı güç olduğunun altını çizmektedir. Bu gücü bir metafor eşliğinde babanın çocuğunu disiplin etmesine benzetmekte ve meşru olduğunu savunmaktadır. Devleti, aile reisinin bağımsız otoritesiyle eş tutmaktadır ve genişletilmiş haklarının olduğunun altını çizmektedir. Dolayısıyla modern devletin tıpkı yapılan benzetmedekiler gibi güç kullanımını tek elde toplama eylemi vazgeçilmez gerçektir (Weber, 2012, s. 166-167).

Weber diğer bir eseri olan sosyoloji yazılarında ise devleti şu şekil de tanımlamaktadır, devlet belirli arazi dahilinde fiziksel kuvvetin kullanımının meşruluğunu tekelinde sahip bulunduran insan topluluğudur. Bahsi geçen arazi buradaki devletin kendinde bulunan bir özelliğidir. Yine kavram içerisindeki fiziksel kuvvetin kullanım hakkı ise devletin başka kişi ya da kurumlara müsaade ettiği ölçüde tanımlanır kısacası fiziksel kuvvet kullanımının tek meşru kaynağı devlet olarak kabul edilmektedir (Weber, 2012, s. 132). Weber tanımı karmaşık ve eliptik, ancak bir dizi unsurdan oluşan modern devlet vizyonunu düşündürmektedir. Bunlar, idari personel

tarafından yönetilen merkezi ve bürokratik olarak örgütlenmiş bir idari ve hukuki düzendir, yetki alanı içinde meydana gelenler üzerinde bağlayıcı otorite, toprak temeli ve güç kullanımının tekelidir. Bu unsurlar modern devletin sonraki tanımlarının temelini oluşturmuşlardır. Modern devletin genel kabul gören görüşünün merkezinde bürokratik bir örgütlenme biçimi yer almaktadır. Memurlar ve devletin yer aldığı kurumların çoğu, net yön ve hesap verebilirlik çizgileri ile resmi bir hiyerarşi içinde yapılandırılmıştır. Bu resmi hiyerarşi ve ona özgü yön ve itaat kuralları, merkezi devlet yetkililerinin güç ve otoritelerini topluma ve yargı yetkisine sahip oldukları topraklara yansıtmaları için gereklidir. Organizasyonun bürokratik yapısı, etkin işleyişini sağlamak için tasarlanmış biçimsel kurullarla yönetilmesi anlamına gelmektedir. Amaç olarak kurullar ve standartlar, tüm karar verme süreçlerinde geçerli olmak ve böylelikle kişisel veya kısmi hususları süreçten çıkarabilmek içindir. Bürokratik yapıdaki ilerleme, işteki performans ve nitelik edinimi açısından ölçülen liyakata dayanır ve memurlar, profesyonel ve işinin ehli tam zamanlı görevliler tarafından doldurulur. Yapının yukarı ve aşağı düzenli iletişimi ve yukarıdan gelen talimatlara yüksek düzeyde disiplin ve itaat vardır. Modern devlette (Monako gibi şehir devletleri hariç), bürokratlar ve çalıştıkları yapılar genellikle ulusal başkentte bulunan merkezi bir devlet aygıtına ve başkentten dışındaki bölgelerde yönetimi yürüten bölgesel bir aygıtta ayrılmışlardır. Devlet yapısının her iki bölümü de bürokratik çizgide hareket etmektedir (Grill, 2017, s. 3). Bunun dışında devletin üç gruba ayrılan fonksiyonları da bulunmaktadır bunlar, sosyal, kaynakları harekete geçirici ve klasik olmaktadır. Klasik olarak sayılan fonksiyonlar; dış ilişkiler, savunma, adalet, vergi toplama ve güvenlikten oluşmaktadır. Bu fonksiyonların olmadığı yerde devletten bahsetmek oldukça güçleşmektedir. Diğer fonksiyonu olan sosyal ise kısacası sosyal devleti işaret etmektedir bu fonksiyonunda devlet, toplumdaki sosyal gruplara yani yoksullara, yaşlılara, çocuklara vb. yaptığı sosyal yardımları konu alır. Son elli yılda sosyal devlet anlayışının gelişmesi ile fonksiyon önemli ilerleme kat etmiştir. Kaynakları harekete geçirici fonksiyon ise ulaştırma, sanayi ve tarım sektörlerine yardım yapılması, destek vermesi ve teşvik olmasıdır. Avrupa topluluklarında devletin fonksiyonları, klasik fonksiyonlardan, kaynakları harekete geçirici fonksiyonlara ve son olarak da sosyal fonksiyonlara doğru bir gelişim göstermiştir. Günümüzde ise devletin gerek etki alanlarının küçültülmesi gerek piyasa mekanizmasına verilen değer artması

neticesinde yeniden klasik devlet fonksiyonuna dönüşü ivme kazanmıştır (Eryılmaz, 2000, s. 26).

Toplum sözleşmeleri ve filozofların görüşleri devleti kavramamız için bizlere yol gösterici niteliktedir. Bu nedenle bu başlık altında toplum sözleşmelerine ve düşünürlerine değinilecektir.

Thomas Hobbes, Leviathan -ki Leviathan burada diğer canlılar üzerine egemenlik kurmuş timsah olarak zikredilmektedir. Timsahın buyruğunda yaşayan canlılar ondan egemenlik haklarını almak istemektedirler lakin timsahın üzerindeki keskin pullar buna mani olmaktadır. Bu yüzden de otoritesini diğer canlılara karşı koruyabilmektedir. Hobbes burada egemen olan timsahı, devlete benzetmektedir (Keskin & Usta, 2018, s. 65). Hobbes, Leviathan adlı eserinde bireysel iktidarın egemene devredilmesi görüşünü savunmuştur. O'na göre doğa durumuna kaos hakimdir, insanlar bu durumdan kurtulabilmek için kendi iktidamlarını bir egemene (kurum ya da birey) devredecektir çünkü O'na göre doğa durumuna savaş ve şiddet korkusu hakimdir, bu hakimiyet onu kendi kuvvetini bir egemene vermesine sebep olacaktır. Kendi hür iradeleri ile kendi güçlerini iktidara veren bireyler birer iktidarsız olacaktır. Aynı zamanda insanların iktidarına sahip olan kurul ya da birey kendi insanlarını iktidarsız yani güçsüz kılacaktır. Zaten egemende bulunan mevcut güç yine kendi insanlarından kaynaklanmaktaydı. Diğer taraftan bireyler bu durumu yadırgamayacaktı çünkü doğa durumunda iç savaşla -yani ölümle- yüzleşmekten ise bir iktidara tabi olmak daha faydalıdır (Carnoy, 2015, s. 34). Leviathan eserinin yazıldığı dönem itibariyle bir iç savaş ortamında yazılması, feodal beylerin ve kilisenin kuvvet kaybetmesini de ele aldığımız zaman Leviathan, modern ulus devletinin çıkışını özgürlük ve hakları koruyacak yeni siyasal yapının habercisi olarak anlamlandırmaktaydı. Çünkü Hobbes, modern devletin, kilisenin buyruğu altından zaferle kalkmasını kendi egemenliğini sağlamasını ve kiliseyi de modern devletin himayesi altına alabilmesini umut etmekte ve bu mücadelenin galibini modern devlet olarak görmek istemekteydi (Kürkçü, 2020, s. 7).

Diğer bir toplum sözleşmesi düşünürü olan John Locke ise incelemelerinde tanrısız hukuku ve kralın mutlak otoritesini ve onun meşru görülme savlarını reddetmiş siyasal güç ve siyasal yapı için farklı kaynak bulunmasının zorunluluğuna değinmiştir. Locke da Hobbes gibi devlet kurumunun oluşumundan önce insanların bir arada doğal

durumda olduğundan bahsetmektedir (Eroğlu, 2010, s. 3). John Locke'a göre insanlar, devletten önceki doğa durumunda kendi aralarında barış ve özgürlük içerisinde olduğunu söylemektedir. Fakat aynı zaman da doğal hayatta suçluların cezalandırılması esnasında sorunlar bulunmaktaydı. Herhangi bir kurumun bulunmaması suçluların cezalandırılmasında sorun teşkil etmekteydi. Doğal yaşamda herkes kendince suçluları cezalandırabilmek için yetkili idi yani herkes kendi adaletini ve düzenini sağlamaktaydı. Toplumda suçluların cezalandırılması için herhangi bir üst kurumun bulunmayışı toplum içerisinde huzur ve barışın da aksamasına yol açmaktaydı. Bu ortamda insanlar toplum huzurunun devamı için kendi yargılama ve cezalandırma haklarından feragat edip sözleşme yaptılar. Sözleşme ile birlikte toplum siyasal bir yapıya kısacası devlete bürünmüş bir hal almaktaydı. Locke'a göre insanlar adalet ve cezalandırma hakları dışında bulunan bireysel haklarından feragat etmediler. Dolayısıyla devlet, insanlara cezalandırma dışında müdahalede bulunamamaktaydı. Fakat devletin böyle ortamda sadece suçluları cezalandırması, devletin diğer işlevleri açısından kısıtlanmış olması özgürlüğe müdahale edilmemesini sağlamakta kısacası liberal bir yapı kazandırmakta idi. (Gözler, 2016, s. 81-82)

John Locke'un 1690 senesinde yayınlanmış olan eseri, Hükümet Üzerine İkinci İnceleme yapıtının ikincisinde, doğal yaşamda olan mülkiyet ve yaşama hakkının ve onu koruyabilecek bir kurumun olmadığından ötürü sözleşmenin var olduğundan bahsetmektedir. Sözleşmenin içeriğine mal güvenliğinin yanında can güvenliğini de kapsam dahiline almıştır. Otoritenin özel mülk güvenliğini sağlaması durumunda sivil toplumdaki bireylerinde otoriteye karşı itaat etmeleri beklenmekteydi. Otorite eğer sözleşmedeki bu yükümlülükleri yerine getirememesi durumunda devrilmesi meşru bir hal almaktaydı. (Emiroğlu, 2006, s. 64). Çünkü insanların özgür ve eşit bulunduğu doğa durumunda bu özellikler tanrının iradesi sonucu gerçekleşmiştir. Tanrı ademi var ettikten sonra onun ardıllarına ve ona kendi aralarında üstünlükten ziyade haklar bahsetmiştir. Verilen haklar mülkiyet hakkı ve yaşam hakkı olarak örneklendirilebilir. Tanrı insanları aynı özelliklere sahip yaratmıştır. İnsanların birbirleri arasındaki eşitliğin ve özgürlüğün kaynağı tanrı iradesi ve doğa yasasından gelmektedir. Locke doğa yasasını akla uygun bulur ve bu sebeple akla uygun bulunan şeyler doğal şeylerdir diye nitelendirmektedir (Şahin, 2017, s. 43).

Diğer toplum sözleşmesi düşünürü olan Jean Jack Rousseau ise insanların kardeşçe yaşadıkları doğal düzene dönüşmesini önermekteydi. İnsanların yaratılıştan

eşit olduklarını bu eşitliğin ise özel mülk anlayışı yüzünden bozulduğunu bahsetmekteydi. Jean Jack Rousseau'ya göre doğa durumunda kendinden yaklaşık bir asır önce yaşamış Hobbes'daki gibi savaş hali yoktu Rousseau'nun doğa halinde ilkel insanlar özgür ve eşitlerdi. Bireyler kendi aralarında sözleşme yaparak eşit haklarla toplumsallaşmışlardır. Toplumda birey ancak kendi aklının kurallarına uyar, akıl ise insanlarda ortaktır, bu şu anlama gelmektedir, akıllarına göre hareket eden bireyler benzer şeyleri yaparlar. Yani ortak akla bunun sonucunda ortak davranışa sahip insanlar, bireysel yorgunluğu azaltmak için toplumsallığı istemişlerdir, istedikleri toplumsallık onlara uygarlık getirmiştir. Uygarlık ise toplumsallaşmaktan daha yoğun bulunduğu için onları –insanları- kandırmıştır. Mülkiyetin çıkması ile uygar toplumlar var olmuş ve başta eşit ve özgür bulunan hava, mülkiyetin olması ile birlikte özgürlük ve eşitliğin kaybolmasına sebep olmaya başlamıştır. Ortaya çıkan özgürlüksüz ve eşitsizlik ortamının beklenen sonucu ya baskının yok edilmesi ya da köleliğin çıkmasına neden olmuştur (Emiroğlu, 2006, s. 64).

Rousseau, devlet oluşumunda toplum sözleşmesini esas almaktaydı. O'na göre çatışma, temelinde paylaşmama ve mülk edinme güdülerinden doğmaktaydı (Arslan, 2016, s. 114).

Rousseau, uygar toplumun ilk kurucusu olan kişiyi diğer insanları kandırabilen olarak tasvir etmekteydi. Ona göre bu insan bir toprak arazisini çitlerle çevirmekte ve diğerlerine karşı çitli arazinin kendisine ait olduğunu inandırtmaktaydı. Diğer bir taraftan da eğer birisi bu çitlerin gereksiz olduğundan bahseder, meyve ve toprağın herkese ait olduğunu söyleseydi, nice cinayetleri, suçları, yoksulluğu ve savaşları sonlandırabilecek ve kendi türünü bu hadiselerden korumuş olacaktı (Rousseau, 1990, s. 135).

Rousseau'ya göre tüm bunlar ayrıca bireylerin açgözlülüğünden de kaynaklanmaktaydı O'na göre uygarlaşmak toplumun tüm kesiminin kolektif çıkarı için değil aynı zamanda daha güçlü ve daha zengin olanların kurmak istedikleri toplum olarak kabul görmektedir (Carnoy, 2015, s. 39).

İnsanların arasındaki eşitsizliğin bozulması mülkiyetin var olması ile başlamıştır. Bozulan eşitsizlik beraberinde mutluluğun ve barışın yerini kavganın almasını sağlamıştır. Bireyler yine bu kargaşa durumuna son vermek, huzuru ve barışı yeniden getirebilmek, güven duygusunu tekrar sağlayabilmek için aralarında sözleşme

yaptılar. Sözleşme ile genel irade oluşmuş bulunuyor ve bununla birlikte kendileri dışında ortak bir varlık oluşturmuş bulunuyorlardı oluşturulan bu varlık bir nevi devlet olmaktadır (Gözler, 2016, s. 83).

Toplum Sözleşmesi kuramı birçok kaynakta devletin kökenine dair filozofların düşünceleri olarak yer almaktadır. Hobbes, Locke ve Rousseau'nun gayelerinde devleti tanımlamak kısacası devletin doğuş kaynağını anlatmak gibi amaçları bulunmamaktadır. Asıl izah etmekte oldukları şey devletin siyasal topluluğunun ne olması gerektiği; devletin kökeninin ne olduğu değildir. Her biri kendilerine has bakış açıları ile bir toplum modeli ortaya koymaktadır. İzah etmeye çalıştıklarının devlet ve birey ilişkileri, otoritenin yetkileri, toplum düzeni, devletin yetkileri ve bireyin hakları bakımından önemleri bulunmaktadır fakat devletin doğuşu açısından bulunmamaktadır (Kapani, 2014, s. 41).

1.3. Din-Devlet İlişkileri

Din, insanların yaşamlarının düzenlenmesi, politika ise toplumların yaşamının düzenlenmesi ile alakalıdır. Politikanın anlam çerçevesi dar ve yaşamın belirli alanına hitap etmesinin yanında dinin kavramsal çerçevesi daha geniştir. Politika sadece bireylerin toplum yaşamı içerisindeki birbiri ile olan diyaloglarını ve ilişkilerini düzenler. Diğer taraftan din ise bireylerin birbiri ile olan diyaloglarından ziyade bireyin iç dünyasına seslenir. Bireyi güzel ve doğru şekilde eğitmeyi gaye edinir. Birey sosyal yaşamını bu noktada kendisi oluşturur, politika bireyin yaşamına bu aşamada girer lakin politikanın bireyi, dini anlamda belli kurallar dahilinde hareket etmeye zorlamaması beklenir. Zorlayabilecek güce bu noktada sahip değildir lakin sosyal düzen içerisinde bireyi kurallara uymaya zorlayan bir güç vardır o da devlettir (Aygen, 2019, s. 520).

Din ile siyasal iktidar arasındaki ilişkiler, bütün çağlar boyunca toplumsal, politik hayatın içinde aktif olan ve tarihin farklı dönemlerinde o dönemin sosyal yapısında göre farklı biçimlerde oluşmuş ve farklı nitelikler taşımıştır (Özek, 1980, s. 7). Devlet ve din arasındaki ilişkilerin ilk çağlardaki durumu, tarihsel süreç içerisinde farklı yerlerden gelmekte olan birikimler, toplumsal yaşamın hem kültürel hem medeniyet açısından yapılarını etkileyerek, politik kurumlarının değişmesine sebep olmuştur. Devletin yapısında gerçekleşmekte olan bu köklü değişiklikler birbirinden farklı idare biçimlerinin oluşmasına sebep olmuş, devlet ve din ilişkilerinde farklı

devlet tipolojilerinin var olmasına yol açmıştır. Başlarda var olmuş devletin sosyal yapıları, sosyal yaşamın gelişmesi sebebiyle, toplumsal ilişkiler nicelik olarak artmış ve giderek daha karmaşık bir hal almıştır. Toplumsal yaşam tarihsel süreç içerisinde değişime uğramıştır. Durağan değil dinamik bir süreç içerisinde daima yer almıştır. Bundan dolayı toplum kuralları, toplumsal hayatı düzenleyebilmek için değişmesi gerekmiştir. Dini nitelik bakımından inanç normları değişmez niteliktedir. Bu sebeple hukuk normları değişmez dini normlar arasından zamanla ayrılmış, çağın ve toplumun ihtiyaçlarına göre özerk bir yapı oluşturmuş, siyaset ve din alanları arasında bir farklılaşma var olmuştur. Farklılaşmanın var olduğu noktada siyasi alan ile dini alan kendiliğinden ayrılmaya başlamıştır. Bu nedenle dini iktidar ile siyasal iktidarın tamamen birbirinden ayrılması, çağın ihtiyaçlarına göre dini normlardan bağımsız olarak hukuki düzenlemeler geliştirmiş, tarihi süreç içerisinde bu durum yeni devlet düzenini ortaya çıkarmıştır (Uslu, 2004, s. 236).

Dini iktidar ile siyasi iktidarın birbirinden ayrılması tamamen dinden ayrılma anlamına gelmemektedir. Din fertlere özgüdür, yani insan dışındakileri kapsamamaktadır. Bundan dolayı bireylerin yarattığı varlıkların dininden bahsedilemez. Toplumun ve onun egemenliğinin sembolü olan devletin dini bir devlet dini olamaz. Ya toplum veya devlet düzenlerinde din olur ya dinsel toplum düzeni veya dinsel devlet olur. Dinsel toplum düzenleri veya devlette iktidarın meşruluk kaynağı ilahi olan toplumsal düzenlerdir diğer bir anlamda teokratik düzenlerdir. Teokratik düzende din kamusal bir değer taşımaktadır. Teokratik düzende din ve vicdan özgürlüğü, eşitlik gibi önemli kavramlar ortadan kalkmaya başlar milli devletin yerini oligarşik yapı alır. Diğer taraftan dinin fertlere özel olması onun kamusal bir karakter taşımadığını göstermektedir. Böylece dinin devletten ayrıldığı topluluklarda ortadan kaldırılmış bulunan şey din değil aksine dine izafe edilmiş kamusal anlamdır. Kısacası teokratikleştirilmiş toplumsal formdur (Hafızoğulları, 1997, s. 41-42).

Devlet ve din arasındaki ilişkiler, politik ve sosyal durumlar çerçevesinde, dini bir emir olmasının da ötesinde şekillenen bir durumdur. Devlet ve din ilişkileri sahip olduğu dinamik ve akıcı karakterle sadece dini çerçeveye sıkıştırılmamalıdır (Sambur, 2009, s. 55). Bu sebeple siyasal iktidarın kaynağı tarihsel süreç içerisinde giderek tanrısal olandan olmayan tarafa doğru ivme almış yeni kaynağı millet olmuştur. Milleti oluşturan unsurlar dışında kavram, tanrısal boyutta olmayan yeni bir soyutluk, birey aklından var olmuş, yeni bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Din gibi ruhani bir soyut

kavram olmamasına karşın millet kavramı, netice de kendine ait bir soyutluk barındırmıştır. Böylece millet kavramı, meşrulaştırma gücü ve aracı olarak zamanla dinin yerini almıştır. Siyasal iktidar yasal meşruluğunu millet kavramında bulmasıyla birlikte dini iktidar, siyasal iktidarın dışında kalan bir iktidar haline gelmiştir. Dinsel iktidar ile siyasal iktidarın birbirinden ayrılması laiklik sistemini oluşturmuş, siyasal iktidarın geçerliliği ve niteliği bunlara bağımlı olarak şekli de değişmiştir. Siyasal iktidar biçimlenişi ve yapısı ile dinsel ögelerin ilişkileri tarihsel süreç içerisinde değişen, siyasal iktidarın uygulanışı bakımından belirlenen farklı politik biçimlenmelere sebep olmuştur. Dinsel ögeleri siyasal iktidar yapısı bakımından göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Çünkü dinsel ögeler bireyin ilişkileri ve bu ilişkiler sonucunda oluşan siyasal ve toplumsal yapının dışında soyut, kendine has biçimde ele alınması oldukça güçtür (Özek, 1980, s. 10).

Din ve devlet ilişkisini yalnızca siyasal iktidarın meşrulaştırılması açısından yalın şekilde ele almamak da gerekmektedir. Bunların da ötesinde dinleri bir dünya görüşü olan ya da yumuşak ideoloji olarak konu aldığımız vakit, onların fertlerinin yerine getirmelerini bekledikleri buyruklar dışında bireylere kimlik verdiklerini, norm ve davranış oluşturarak nasıl ve ne zaman hareket edilmesini ya da edileceğini tasarladıkları görülmektedir. Böylece bir din, toplum içinde yaşamını sürdüren fertleri için davranış ve eylem ölçütü koyuyorsa politikanın bunun haricinde kalması mümkün bulunmamaktadır. Bu noktada din ve siyaset yalnızca temas noktalarına değil, aynı anda bazı müşterek noktalara da sahip olmaktadır. Her ikisi de birey eylemlerinin içeriğini belirleme ve birey eylemlerinde değerlerin gerçekleştirilmesiyle ilgilenebilir. Bu değer tasavvurlarının kökleri ve bunlara bağlı gayeler nispeten özdeş nispeten de zıt olmaktadır. Erhard Forndran'a göre dinler, kendi değer tasavvurlarını sözsöz geleneksel isteklerden veya inanç prensiplerini özetleyen ve temellendiren kitaplardan türetilmektedir (Köktaş, 1997, s. 40). Bu sebeple, esas davranış prensiplerinin temel itibarıyla her daim geçerliliğe sahip olduğu ve süreklilik gösterdiği kabulünden yola çıkılmaktadır. Böylece zaman içinde değer tasavvurlarında bir farklılaşma, yani tarihsel süreç içinde toplumların ve insanların hayat şartlarının farklılaşması pek kabul edilmemektedir. Aynı anda politika da kendi normatif isteklerinin farklı temelleri olduğunu kabul etmektedir. Bunlar bilinçli şekilde din esaslı anlayışlara dayanabilmektedir. Birçok durumda politika, tarihsel süreç içinde bakış açılarının farklılaşmasıyla eylem tarzlarında da değişmelerin olabileceğini

onaylamaktadır. Bu sebeple birçok kez tarih içinde sürekli bir geçerlilik isteğinde bulunmamaktadır (Köktaş, 1997, s. 40-41).

Siyaset ve dinin, eylem bağlamlarına ilişkin değer kataloglarının gayeleri de birçok durumda nispeten aynı olmaktadır. Din, öncelikle çevreyle ilişkisi içinde ve böylece de diğer toplum ve insanlarla ilişkisi içinde fertle ilgilenmektedir. Politika her zaman toplumların ve insanların ilişkilerine çoğulculuğunu şart koşmaktadır. Dinler için çoğunlukla ilk olarak fertlerin öbür dünyadaki kurtuluşu söz konusu iken, politika bu dünyayı düzenlemek istemektedir. Diğer taraftan siyaset ve dinler, isteklerindeki çeşitliliklere rağmen aynı bireylerin davranışlarına, değerlerine ve kanaatlerine yönelmektedirler. Siyaset düşünsel olarak yurttaşın huzurunu bu dünyada güvenceye almaya çalışmaktadır. Din (Hristiyanlığı esas alırsak), görevini, inancın bu dünyaya tesirinin potansiyelini onaylayarak bireyin sonsuz kurtuluşu tecrübe etmesi olarak anlamaktadır. Bu sebeple dinler, bu dünyayı da tesiri altına aldıkları için toplumsal gerçekliği etkilemek ve tasavvurlarının bu dünyaya tesir etmesi için çaba sergilemektedirler. Aynı zamanda siyaset ve din hem birbirleri ile çatışabilmekte hem de birbirlerini destekleyebilmektedir (Köktaş, 1997, s. 41). Bundan dolayı ilerleyen konumuzda Batı'da gelişmekte olan din ve siyaset ayırımına değinilecek ve tarihsel süreci ele alınacaktır.

Din ile siyasal olanın ilişkisinin tarih sahnesine çeşitli şekillerde tezahürü ise şöyle olmaktadır, tarihin en ilkel dönemlerinde bile din olgusuna rastlanılmaktadır (Eliade, 2003, s. 27). Toplumsal yapının zaman içerisindeki değişimi ile paralellik göstererek dini kavrayış ve din olgusu da onunla birlikte değişti. Bu sebeple toplumsal yapının dışında soyut bir kavram olarak din olgusu düşünülmesi güç olmaktadır. İnsanlar arasındaki diyalogların ve sosyal yapıdaki başkalaşımın birlikte dindeki kavram ve olguların da başkalaşması dinsel öğelerle siyasal iktidarın da arasındaki ilişkinin başkalaşması ve değişik şekillerde tezahür etmesi anlamına gelmektedir. Siyasal iktidar ile dinsel öğeler arasındaki ilişkilerin farklı şekilleri de doğal olarak ortaya farklı şekilde siyasal yapılar ve siyasal iktidar düzeninin var olmasına yol açmaktadır. Politik iktidar düzenindeki, dinsel öğelerle olan ilişkilerle oluşan farklı biçimler, kuramsal alanda da düşünsel alanda da temeller edinebilmektedir (Özek, 1980, s. 8).

Ejder Okumuş'a göre din, bireyin bilinç ve inançlarını, tez ve bilgilerini, bireyin iç dünyasından geçenlerini, toplumsal kurumlarını, toplum ve siyasal düzene müdahale edip şekillendirmektedir. Bireylere nihai olarak geçerli ontolojik statüler bahşeder. Kısacası din, insanların kendi tanımladıkları gerçeklikler ile dinin kutsal referansları arasında bir realite bağlar. Bağladığı bu gerçekliğe objektif ve subjektif bir meşruluk atfeder. Bu sebeplerden dolayı dinin meşrulaştırma aracı olarak kullanılması toplulukların düzeni için önemlidir. Dinin tabiatı gereği bu meşruiyet işlevi önemli gözükmektedir. Dinin meşruiyetini benimsemeyen bir siyasal, sosyal hatta devlet düşünmek neredeyse imkânsızdır. Bu sebeple dine yakın durmayan düzen, güç, iktidar veya devletler dahi dinin meşrulaştırma gücüne uzanmışlardır. Devletler varlıklarını daim ettirebilmek için dinin meşrulaştırma etkisine sarılmışlardır. Temel olarak din, toplumsal yaşamın düzenlenmesinde etkin status quo'nun meşrulaştırma aracı olarak hizmet eder. Hemen hemen bu birçok devlet için geçerlidir. Dinin meşrulaştırma gücü dindar Yahudi, Budist, Hristiyan, İslam, Hindu vb. toplumlarında düzenin ve devletin devamının sağlanması için zorunluluk barındırdığından meşruiyetin temeli din ile sağlanmıştır. Dinin arka planda kaldığı laik topluluklarda ve sekülerleşmenin yaşandığı sosyal düzenlerde meşruiyet kaynağı din olmasa dahi dinin meşrulaştırma gücüne az da olsa uzanmak zorunda kalınmıştır. Dinin meşrulaştırma gücü, günümüz modern laik düzenin bulunduğu devletlerinde dahi oluşan meşruiyet krizlerinde kullanılması görülmüştür (Okumuş, 2001, s. 11).

Devlet ile dinin arasındaki ilişki, farklı şekillerde ve tarihin farklı sahnelerinde, farklı zamanlarında ortaya çıktığı görülür. Tarihi olarak ilk dönemlerde tek iktidar alanı din görülürken, sosyal örgütlenmenin kuvvet kazanmasıyla birlikte politik kuvvet olan devlet önem kazanmış, dinden farklı bir iktidar alanı olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Bu zaman zarfında kimi zaman din, devleti kontrol altında tutarken kimi zaman da devlet, dini kontrol mekanizması altına alıp hakimiyeti sağlamıştır. Farklı zamanlarda da aynı sosyal yapı içerisinde iki farklı iktidar alanı birbirlerine karşı müdahale olmaksızın var olmuştur (Adalıoğlu, 2018, s. 315).

Dinin meşrulaştırma gücünün, iktidar erki tarafından kullanılan araç olarak ve iktidar kuvvetinin bir kutsal ile meşruluğunu sağlamlaştırmak suretiyle yapıldığını söylemiştik. Özellikle ilk çağlarda bu maksatla kullanımları yaygın olarak görülmektedir. Eski Roma ve Mısır devletleri dini, meşrulaştırma aracı olarak kullanan devletlerin arasında en tipik birer örnekleridir. Yönetim erkinin kutsala

dayandırılması ilk çağ ile sınırlı kalmamış yüzyıllar sürececek şekilde devam etmiştir. Yöneten iktidar sahibine olan itaat, kutsal olana itaat ile aynı görülmüştür. Yönetimde bulunan iktidarın, iktidar kaynağını din olgusu ile bağdaştırarak tanrısal bir iradenin sonucu olduğunu kabul ettirmiş ve bu durum tipolojik olarak kutsal devletlerin de varlığının oluşmasıyla neticelenmiştir. Fakat zamanla batı dünyasında dinlerin, toplumların ihtiyaçlarına ve manevi beklentilerine karşılık verememesi, dinlerin inhiata uğraması ile sonuç bulmuştur. Bu sebeple devletler de giderek kutsallık özelliğini kaybetmeye ve sekülerleşmeye başlamıştır (Uslu, 2004, s. 236).

Avrupa toplumu ortaçağa varıncaya kadar ruhani iktidarın egemenliği altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Açıkçası kültür, ortaçağa kadar dinsel kürenin belirleyiciliğini ve ruhani iktidarın damgasını yansıtmıştır. Orta çağa gelinceye kadar hemen hemen soyut anlamda ifade edilebilecek bir maddi küre² var olamamıştır. Buna örnek olarak roma ve yunan politik teorileri, “yönetimlerin dolaşımı” adı ile bilinen çevirisel bir “başlangıca geri dönüş” şeması içindeki örneklemeler olmaktan ileri varamamıştır. Tarih, aktörün insan olması ile mümkündür, tarih aktörünün insandan farklı olması tarihi en sade anlamıyla din alanı, ruhanilik ve maneviyattan ibaret kılar. Ruhaniğin egemenliği antik kültürün tarihsel açıdan dinsel bir kültür olarak belirmesine sebebiyet vermiştir. Dünyevi kürenin anlamlandırılması ruhani kürenin içinde ruhani terimlerle sağlanmıştır. Buna örnek olarak eski Yunanda uyuma ve yemek yeme gibi en temel, sıradan ve günlük faaliyetlerin bile dinsel anlam içerisinde yapılıyor olması gösterilebilir. Orta çağın her türlü karanlığın, kötülüğün geriliğın merkezi olmasına dönük çok yaygın inanç olması da bundandır, oysa orta çağ laikliği icat etmiş ve dünyevi olanı özerk bir alan olarak inşa etmeye başlamıştır (Kılıçbay, 2007, s. 17).

Hristiyanlığın ilk başlarında Pavlus, Hristiyan topluluğuna, başlarında mevcut olan otoritelere itaat etmeleri gerektiğini söylemiştir. Çünkü bütün otoriteler meşruiyet haklarının Tanrı'dan geldiğini söylemektedir. Roma İmparatorluğu tarafından baskı

² Kılıçbay burada maddi küreyi kapitalizm ile birlikte gelen süreçle açıklamaktadır. O'na göre kapitalizm ile birlikte belirsiz kitleye karşı üretim durumu oluşmaktaydı. Önceleri tanrının lütfu ile iktisat birleşmekteydi çünkü tanrı(lar) ne kadar verirse insan, verilen kadarıyla yetinecektir. Bu sebepten dolayı iktisadın varlığı yoktu. Kapitalizmin belirmesinden evvel, maddi alanın yokluğundan ziyade bu alan, ruhani alan ve terimlerle ifade edilmekteydi. Kapitalizm kâr haddinin düştüğü yerlerde birim başına üretkenliğin artmasına kökten bağlıdır. Bu durum kapitalizmi kadereci anlayış ile çelişkiye sokmaktadır. Bu yüzden maddi dünya, kapitalimin belirmesiyle birlikte ruhani dünyadan bağımsız olarak kendi özerk alanını inşa etmeye başlamaktadır (Kılıçbay, 2007, s. 19).

altında tutulmamak için bu söylemi dile getirmiş ve siyasal kararlar alınırken de bastırılmayı önlemek gayesiyle söylenmiştir. Hristiyanlığa gönül vermiş insanlara ise, bütün insanların birbirleri ile kardeş oldukları gibi söylemlerle onlara, dayanışma, sevgi ve kardeşliğe dayalı, devletle sorunu olmayan bir hayat biçimi tavsiye etmiştir. İnananlar, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde devlet ile sorun yaşamamak ve ondan herhangi bir baskı görmemek için, dikkatli bir şekilde dini siyasete karıştırmadan bir hayat biçimi edinmişlerdir (Çifçi, 2012, s. 197).

Roma imparatoru I. Constantinus (MS 272 - 337) ve ardılları milattan sonra 313 tarihinde Milano Fermanı ile Hristiyanlara hoşgörü ile davranılmasını istemişti. Kilisenin faydasına olan kanunların kabul edilmesi ve Hristiyanlığın benimsetilmesinin serbest bırakılmasını istemişlerdir. Roma imparatoru I. Theodosius'un (MS 347 – 395) Hristiyanlığı devletin resmi dini ilan etmesi baskıları Hristiyanlık üzerinden alıp paganlara yani putperestlere doğru çevirmiştir. Bunun örneği olarak Byzantium³ içerisinde bulunan puta tapınılan tapınakların kullanılmaz hale getirilmesi⁴ ve Byzantium'un bir kiliseler şehri olarak Constantinopolis halini alması Roma İmparatorluğu içerisinde kilisenin artan kurumsallaşması ve örgütlenmesinin göstergesidir. Kilise'nin hiyerarşik bir şekilde yükselişe geçişi IV. yüzyıldan başlamaktadır (Ağaoğulları & Köker, 1991, s. 95).

Kilise'nin kurumsallaşması ise Hristiyanlığın başlangıcında ruhban sınıfının olmaması bununla birlikte Hz. İsa'nın havarilerinin yanında bir araya gelerek küçük cemaat oluşturan inananlarla sağlanmıştır. Ruhban sınıfı, her şeylerini paylaşan ve yardımlaşmaya dayalı olan bu grupların kendi varlığını devam ettirebilmeleri, işlerini organize edebilmeleri, ibadetlerini yapabilmeleri ve gıda paylaşımlarını yapabilmeleri için önceden bu küçük gruba girenler sayesinde oluşmuştur. Ruhban sınıfı, yani kilisenin hiyerarşik yapısının ilk adımı, işlerin organize edilmesi gayesiyle oluşmuş oldu. Piskoposlar kendi aralarında örgütlenerek zamanla Katolik kilisesini oluşturmuştur. Burada piskoposlar, başlarda organize işlerde uğraşan gözetici

³ Byzantium, Constantinople öncesi o bölgeyi belirtmek için isim olarak kullanılmıştır detaylı bilgi için bkz. "GEORGACAS, Demetrius John. The names of Constantinople. In: Transactions and proceedings of the American Philological Association. American Philological Association, 1947. p. 347-367".

⁴ Bizans İmparatorluğu'nda görülen ikonoklazm dönemi (MS 726-787) Hristiyanların putperestlere ait kalıntıların tahrip edilmeleriyle ortaya çıkmıştır detaylı bilgi için bkz. Çoban, B . (2008). Bizans İkonoklazmının Nedenleri ve İslam Etkisi Tartışması . Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi , 8 (1) , 115-157 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4501/61989> erişim tarihi: 31.03.2021

manasında kullanılmıştır. Zamanla Katolik kilisesi İmparatorluk içerisindeki siyasal örgütlenmesinin ve sosyal düzenin içinde kendi bağımsız örgütünü ve düzenini kurmuş oldu. Katolik kilisesinin bu düzeni, İmparatorluk yıkıldıktan sonra da ve İmparatorluk sınırları içerisinde varlığını oluşturan feodal düzenin içerisinde de ve o devletlerin üstünde de bir kuvvet olarak yaşamını devam ettirebilmiştir (Çifçi, 2012, s. 197).

Hristiyan dünyasında ruhani ve dünyevi iktidarı temsil eden iki kılıç kuramı, iki kılıçtan biri ruhani olanı diğeri ise dünyevi olanı temsil eder, Hristiyan devlet ve din ilişkilerini üç ayrı pratik ve üç ayrı devlet ve din ilişkisi modelini yansıtmıştır.

Teokratik Model, Batı Roma tarihinde Hristiyanlığın Katolik mezhebine özgü anlayış olarak geçmişte birçok defa görülen Tanrı-Kral modelinin Katolik mezhebinde yeni anlam kazanmasıyla oluşmuş Batı Roma çöküşüyle yakından ilgili bulunan model olmuştur.

Başlangıçta iki kılıç doktrini dünyevi ve ruhani iktidarı iki ayrı özerk ve bağımsız alan olarak görürken on birinci yüzyıldan itibaren bu ruhani olanın dünyevi olana üstün gelmesiyle sonuçlanmıştır (Bulaç, 2007, s. 69). Katolik kilisesi bu doktrini kuvvetle benimsemiş ve kendisini Tanrı devletinin yeryüzündeki sembol ve temsilcisi olarak görmüştür, Bu süreçle birlikte Katolik kilisesi kendisini hem dünyevi hem dini iktidarı özümsemiş olmuştur. Hristiyanlığın yasak olduğu dönemde belirlenen “Kayzeryanizm” yerini Batı Roma'nın yıkıntıları üzerine kendisini “Evrensel Kilise-Roması'na” bırakmıştır (Hocaoğlu, 1994, s. 40).

Teokratik model bu safhada kilisenin bireyin ruhlarına hükmederken devlet de bireylerin bedenine hükmeder. Bedenin ruhun altında olması yani ruhun bedene hükmetmesi gibi kilise de devlete hükmeder anlayışı var olmuştur. Bu sebeple devlet dine bağlı yani tabi olmalı görüşü çıkagelmişti. Kilisenin başında bulunan papa ise dünyevi ve ruhani iktidarında başı olmuş bulunmaktaydı. Tüm bunlar Batı Roma kilisesinin kendine has siyasi ve dini görüşünde Tanrı'nın Sezar üzerindeki hakimiyetini ve bu bağlamda da devletin kilisenin tüzel kişiliğinin altında ve dine bağlı bulunduğu söylenebilmiştir (Bulaç, 2007, s. 70).

Bizantinist model, bu model de Bizans Ortodoks coğrafyasında Hristiyanlık devlet ile iç içe bir hale gelmiştir, teorik olarak ruhani olan dünyevi olana tercih edilirken diğeri bir ifade ile üstün gelirken pratikte dünyevi iktidar olan, iki kılıcı da kontrol altına almıştır (Hocaoğlu, 1994, s. 40). Kısacası anlam olarak devletin dini

egemenliği altına alması anlamına gelmektedir. Bazı yazarlar bu duruma kayzer papalığı da (Caesaro-Papism) demektedir. Dini, himayesi altında tutmayı başarabilen İznik Konsilindeki Konstantinin durumu Bizantinist modele örnektir. Osmanlı Devleti'nde Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sonrası edindiği halife unvanı bu modele yakın bir yönetim örneği göstermektedir (Taplamacıoğlu, 1963, s. 104).

Laik model, Protestanlık ile çıkagelen ve iki iktidar, iki alan ayırımından yola çıkarak devlet ve dinin kesin hatlarla ayrılmasını savunmuştur. Protestan din adamları kilisenin haksız baskılarına karşı büyük mücadeleler vermişlerdir. Onlara göre, Sezar ve Tanrı'nın hakları ayrılmalıydı. Bazı Protestan düşünürlerine göre ruhani olan dünyevi olanın alanını gasp etmiştir, dünyevi olan devlet, kanunları uygularken laik ve rahip ayrımı gözetmemelidir ve bu sebeple devlet, ruhani olanın etkisi altından kurtarılmalıdır (Bulaç, 2007, s. 70).

Batı dünyası, Reform ve Rönesans hareketlerinden sonra dünya ve din işlerini birbirinden farklı birer kurum olarak ayırmaya başladı. Bilim ve düşünce yaşamını din normlarının baskısından kurtararak devlet idaresinde akılcı ilkeleri hakim kılmaya başlamıştır (Özbudun, 1992, s. 429). Avrupa'da ilk çağdan yakın çağa kadar olan süreçte devlet içerisinde din, resmî varlığını korumuş ise de orta çağda devlet ve kilise arasında siyasal yetki mücadelesi başlamış, devlet ve din iktidarlarının birbirinden ayrılması ile sonuçlanmıştır. Avrupa ülkelerinde laiklik, dünyevi ile kilise otoritesi arasındaki mücadelenin dünyevi olanın lehine sonuçlanmasının ürünü olarak tarih sahnesine çıkagelmiştir. Dünyevi otorite ve kilise arasındaki bu mücadele aydınlanma çağı ve Rönesans düşünürlerinin felsefe, siyaset, sanat ve bilim üzerindeki dini baskıları kaldırma çabaları Fransız devrimi ile hız kazanmıştır (Kahraman, 2008, s. 61).

1789 Fransız İhtilali ile birlikte devlet ve din arasındaki ilişki laiklik ile beraber din ve devlet ayrımını değil aynı anda devletin din üzerindeki hegemonyasını ifade eder hale gelmiştir. Fransız ihtilalini gerçekleştiren toplumun diğer bir amacı da din yerine devlete sadakatlerini sağlamak esas gayenin devlet ve dini birbirinden ayırmaktan ziyade dini yok etmek, yok edilemeyecekse de dini, devletin hegemonyasından çıkamayacak bir duruma getirmektir (Ertit, 2014, s. 109). İhtilalin gerçekleşmesinin akabinde eski rejimin işbirlikçisi olarak gösterilen din insanları ve onlara yardım edenler, vücutlarının bir bölümü sakat bırakılarak, vurularak, asılarak ve

hatta balta ile parça parça edilerek cezalandırıldı. Dinsel sembollerin hepsi yok edilerek kiliseler yıkıldı. Din adamları eski rejim zamanında sahip oldukları hakları kaybetti. İhtilalle birlikte, yeni rejime sadakat yemini etmeyen din insanları idamla tehdit edildiler. İhtilal kanunları bir din, ihtilali yapanlar ise kutsallaştırılmış hale getirildi. Fransız ihtilali devlet ve din işlerini birbirinden ayırmaktan ziyade dini yok etmek isteyip yerine devleti koymaya çalışan rejim haline geldi (Ertit, 2014, s. 109).

Bu açıdan bakıldığı zaman yapılan ihtilal sonrası batıda iki farklı laiklik anlayışı ortaya çıktı. Fransa'nın başını çektiği ülkeler laikliği katı şekilde uygulamaya ve devlet ismini kullanarak dini kurumlara karşı mücadeleye girişildi. İhtilali gerçekleştirenlere göre laiklik modern devletin idare hakkını halktan almasına karşın ilerleme ve gelişme karşısında duran gerici kuvvetlerin yenilmesi ve politika sahnesinden çekilmesini de istemiştir. Laikliğin beşiği olan ülke Fransa'da dine karşı şiddetli muhalefet meydana geldi. İdareyi ele alan jakobenler, ihtilali toplumsal alandan dini ve dine ait hegemonyayı yıkma aracı olarak kullanmış ve ihtilali öyle görmüşlerdi. Devrimin yapıldığı Fransa'da dini ve siyasi kurumlar yapısal olarak yeniden düzenlenip, eski idareden kalan her sokak ve cadde ismi, kullanılan bayram, gün ve ay isimleri yeniden adlandırılıp kamusal alan yeniden inşa edilmeye çalışılmıştı. Bütün bu çabaların temelinde eski rejimin ortakları olan ruhban ve aristokrasi iktidarına son verme düşüncesi bulunmaktaydı. Yönetimi ele alan elitler bu sebeplerden dolayı laikliği en katı şekilde uygulamak ve konuya dair taviz vermemek için özel çabalara girişmişlerdi (Duman, 2010, s. 287).

Bu çabaların somut şekli 1795 Anayasası ile birlikte Fransa'da din ve devlet işleri birbirinden ayrılması oldu. Yeni anayasanın ilan edilmesiyle beraber papazlara maddi yardımda bulunulmayacağı ve devletin hiçbir dini tanımayacağı hükümleri yer aldı. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması aradaki düşmanlığı sonlandırmada yeterli olmadı. Katolikler ile Fransa Cumhuriyeti arasındaki kavga giderek büyüyerek Fransa'nın sınırlarını aşmış oldu. Bunun örneklerinden biri ise Papa VI. Pius'un (1717-1799) Fransız birlikleri tarafından gözaltına alınması ve ölene kadar Fransa'da tutulması olmuştur (Salihpaşaoğlu, 2018, s. 192).

1799 yılına kadar sürecek olan anayasal cumhuriyet, girdiği savaşıardan galip ayrıldı. Krallıkları yıkıp yerine cumhuriyet rejimini getirdi. Ancak Fransa hükümeti, krallıktan kurtardığı halkları yağmalamaktan geri kalmadı. Fransa'nın yapmış olduğu

savaşlar giderek eski rejime benzer durum aldı. Gerek işçi ve köylülerin sıkıntılarını giderebilecek önlemler alamaması gerek direktuvar yönetiminin ülke içerisinde dar tabana oturmuş olması direktuvar yönetimini sona yaklaştırmıştır (Sander, 2016, s. 167).

1799'da direktuvar yönetimi yaşanan savaşlar, çatışmalar ve gerilimlerden dolayı zayıflamıştı. Oluşan bu huzursuz duruma 1799 senesinde Napolyon Bonapart tarafından gerçekleştirilen darbeyle son verilmiş oldu (Salihpaşaoğlu, 2018, s. 192) .

Napolyon, Şarlman (Charlemagne), Jul Sezar (Julius Caesar) ve Büyük İskender (Alexander the Great) gibi Avrupa'nın birliğini kurabilme hayali taşıyordu. Hayalini gerçekleştirebilmesi için devletin, milyonlarca üyesi bulunan katolik kilisesiyle arasındaki ayrılığın giderilmesinin gerektiğini biliyordu. Katolikliğin, toplumun devamının sürdürülmesini sağlayabilecek propagandaları ve devlete sadakati sağlayabilecek işlevlerini biliyordu (Salihpaşaoğlu, 2018, s. 193).

Napolyon Bonapart, Fransa ile Katolik Kilisesi'nin ilişkilerini yeniden düzenleyecek olan Konkordato adlı anlaşmayı 15 Temmuz 1801 senesinde Papa VII. Pius (1740-1823) ile imzaladı. Fransa Devleti, 1905 yılına kadar sürecek anlaşma ile birlikte Katolikliği, toplumun inandığı din olarak tanımladı. Anlaşma, devletin ruhbanlık üzerindeki hâkimiyetini kurumsallaştırmaktaydı. Anlaşmaya göre devlet hem piskoposları atama yetkisine hem de Katolik din adamlarına maaş ödeme yetkisine sahip oluyordu. Din adamları bu sebeple görevlerine başlamadan evvel devlete sadakat yemini etmek zorunda oluyordu. Anlaşmayla beraber Kilise, müsadere edilmiş mal ve topraklarının üzerinde hak iddia edemeyecekti. Yapılan anlaşma bir nevi Ruhban karşıtları ve Katolikler arasında ateşkes gibi görülmekteydi (Kuru, 2011, s. 144). Daha sonraları Bourbon Hanedanı'nın yeniden iktidara gelmesi ve Napolyon'un yenilgisi ile birlikte Fransa Devleti, 1814 senesinde Konkordato'yu yeniden ele aldı. Yeni anlaşma ile birlikte Katoliklik resmi din haline getirildi bunun yanında dini özgürlüğe yapılan vurgu aynı şekilde korundu. Sonraki yıllarda Katolik Kilisesi'nin konumu Fransa'da yaşanan güç dengelerindeki değişikliklere göre değişmiş ve şekillenmiş oldu (Kuru, 2011, s. 144).

1.4. Laiklik Kavramı

Dil bilimsel olarak laik kelimesi, Yunanca olan laos kelimesinden gelen laikos kelimesinden alınmıştır. Eski Grekçe'de Laos kelimesi halk manasına gelmektedir.

Orta çağda ise bu kelime anlam farkına uğrayarak rahip olmayan halk manasında kullanılmıştır. Tarihsel süreç bakımından kelime, anlam farkına uğrayarak din adamı dışındakileri belirtmek için kullanılmıştır (Berkes, 1984, s. 91). Kilise bu kavramı günümüz için de aynı anlamda kullanmaya devam etmektedir (Taylan & Aslan, 2016, s. 236). Kilise terimi burada Hristiyanlık dininin evrensel şekilde örgütlenmiş karşılığıdır (Berkes, 1984, s. 25). Katolik dünyasında ruhanilerin bulunduğu sınıfın mensuplarına klerje denir ve sınıf kendi bünyesinde ikiye tekrar Regulier ve Seculier olarak ayrılır. Bu iki sınıfın hiçbirisine mensup olmayan ve papaz ve zahit sıfatı almayan Hristiyanlara laik denirdi. Kelime asıl anlamından genişletilerek ruhani ve dini olmayan ahlaka, hukuka, fikre laik denilmiştir (Başgil, 2007, s. 151).

Henri Pena Ruis, laiklik kavramının kökeninin açıkça Yunancadaki “laos” kelimesinden geldiğini vurgulamaktadır. Laos kelimesi, bir bütün olarak bölünmesi mümkün olmayan milletin birliği anlamını taşımaktadır. Halkın bir üyesi olan laik birey diğerlerinin ne üzerinde ne de altında yer almaktadır. Diğer bir ifade ile neye inanılıp neye inanılmayacağını, ne söyleme ve emretme yetkisine sahip olmaktadır ne de vicdanları denetleyen bir kişi rolünü üstlenebilmektedir. İnançsız bir fert de olabilmektedir ya da herhangi bir inanca sahip birey de olabilmektedir. Laos, fertler arasında eşitliği, inanç olarak da özgürlüğü yansıtmaktadır. Laos'u diğerlerinden farklı kılan unsur onun üstün gelme veya buyurma gibi rolleri bulunmasıdır böylece halkın mutluluğundan öte hiçbir öncelik gelememektedir. Bu özellik sayesinde hiçbir fert kimseye bir görüşü veya inancı dayatamamaktadır (Ruiz, 2007, s. 21-22). Ruiz buradan hareketle laiklik tanımını olumlama ile birlikte yapmaktadır. O'na göre laiklik, hür bir halkı belirtir. Halkın bu hürriyeti, özgür ve eşit bireylerden oluşmasından kaynaklanmaktadır. Ruiz, buradaki hürriyeti vicdan hürriyeti olarak tanımlamaktadır. Bu hürriyet hiçbir şeye karşı boyun eğmemektedir. Eşitlik kısmı ise bireysel inanç hürriyetini ifade etmektedir ve bunun garantisini sağlamaktadır. Herhangi bir kişi, inançlı inançsız, çok tanrılı tek tanrılı veya mistik inançlara inanmış olsun fark etmeksizin seçtiği inancından kaynaklı üzerinde üstünlük ve baskı uygulanamaz. Laiklik, Kendilerini hür şekilde ifade ettiği siyasi arenada kendi inançlarının seçimini özel yaşama indirgeyen durum olmaktadır. Ruiz, özel yaşam kısmını ikiye ayırmaktadır. Ona göre ilki tamamen bireysel ve özel olmaktadır. Diğeri ise müşterek olandır, müşterek olan mevzu bahis olduğu durumlarda, bireysel olan inançlara üstünlük kuramaz, onları etkisi altına alamaz ve onlar adına konuşamamaktadır. Özel

hukuk ile birlikte faaliyet gösteren inanç dernekleri, çeşitli felsefe ve din topluluklarının üyeleri belli noktaya kadar toplumsal statüsü kabul edilmektedir ancak bu nokta toplumun genel hürriyetini aşmamaktadır (Ruiz, 2007, s. 22-23).

Türk Dil Kurumu'nun tanımına göre ise laik kelimesinin anlamı şu şekilde yapılmıştır; “din işlerini devlet işlerine karıştırmayan, devlet işlerini dinden ayrı tutan.” laiklik kavramının tanımı ise TDK'de şöyle geçmektedir; “devlet ile din işlerinin ayrılığı; devletin, din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesi bakımından yansız olması.” (Türkçe Sözlük, 1988, s. 1449).

Meydan Larousse Ansiklopedisinde laik kavramı, Yunanca laikos (halktan olan), Latince laicus, Fransızca laic veya laique “dünya işlerini din işlerinden, dini otoriteden bağımsız olarak ele alan” olarak geçmektedir. Laiklik ise kamu yaşamından dinin etkisini sınırlama gayesini taşımaktadır (Meydan Larousse, 1992, s. 186).

Tablo 1: Laiklik Kavramının Farklı Lisanlardaki Karşılığı (Sayın, 2014, s. 11).

Fransızca	Laïc	Laïque	Laïcité	Laïcisme	Laïcisation
İngilizce	Lay, layman/ laywoman	[non clerical] Secular	Secularisme	Secularisme	Secularisati on
Almanca	Laien	Laien	Religiöse Bekennnis mäßige Neutralität des Staates	Laizismus	Befreiung von Religiöser
İspanyolca	Laico	Laica	Laicidad	Laicismo	Laicización
Portekizce		Laico, leigo, secular	Laicidade	Laicismo	Laicizaçã o
Danimarkaca		Verdlig, Læg İkkeklerikal	Verdslighed	Konfessions løshed	Verdsliggør ele aftkristning
İtalyanca	Laico	Laica	Laicità	Laicismo	Laicizzazio ne
Hollandaca	Leek	Leek, neutraal	Niet religieus karakter		
Türkçe	Laik	Laik	Laiklik	Laiklik	Laikleştirme

Kavram olarak laiklik, hukuksal, siyasal, sosyolojik ve felsefi olarak farklı anlamlarda kullanılmaktadır (Taylan & Aslan, 2016, s. 237).

Siyasi anlayışta laiklik, siyasal iktidarın dini iktidardan ayrılmasını ele almaktadır (Meydan Larousse, 1992, s. 186). Siyasal anlam açısından laiklik, en başta bir siyasal örgütlenme yapısıdır. Dinsel yaşamın toplumsal yaşamı örgütlenme ilkesine karşı olarak dinsel görüş ve kurumları siyasal otoritenin meşruiyet dayanağı olmasından çıkarır. Başka bir ifade ile siyasal otoritenin ve devlet otoritesinin meşruluk kaynağını tanrısal olarak değil, dünyevi bir meşruluk kaynağı olan halktan almasıdır. Siyasal otoritenin meşruluğu doğal normlar gibi başka bir doktrin de alabilmektedir. (Kahraman, 2008, s. 59)

Hukuksal olarak laiklik, din ile devlet işlerinin ayrılığı; devletin, vicdan ve din özgürlüğünün gerçekleşmesi açısından tarafsız olmasıdır (Meydan Larousse, 1992, s. 186). Hukuksal olarak laiklik, tanımı yapıldığı şekilde pratiğe geçirilememiştir. Tarih boyunca devlet, bireylerin inançlarını, karşı inançtaki fertler tarafından baskı altında tutulmasını veya saldırıya uğramasını önlemek durumunda kalmıştır. Aynı zamanda devletin, dinin ülkedeki esas düzeni bozabilecek tesirlerine karşı dönemin sosyal şartlarına göre olumlu müdahaleleri gerekmiştir. Devletin dini eşitliği sağlamaya çalışmasından dolayı din özgürlüğü ile laiklik kavramları birbirine yaklaşmıştır. Din, resmi niteliğini ilk çağlardan yakın çağlara kadar korumuştur fakat orta çağdaki mücadeleler teokratik devletin yapısının değişmesine yol açmış, dünyevi ve dini iktidarların ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. Ayrımın gerçekleşmesinde aydın din insanlarının çabaları, Fransız ihtilali ve doğal hukuk anlayışı gibi, siyasal, felsefi ve dini etkenler olumlu rol oynamıştır. Günümüzde devlet ve din ilişkileri açısından çeşitli sistemler görülmektedir. Pozitif hukuk alanına çeşitli anayasalarla birlikte bu sistemler girmiştir (Meydan Larousse, 1992, s. 186). Farklı çeşitlerde din ve devlet ilişkileri örnekleri ile birlikte ileriki başlıklarda ele alınmıştır.

Felsefi anlam olarak laiklik, bilgi referansının rasyonel-beşeri bir temele oturtulup, tanrısal olan referanstan çıkartılmasıdır (Taylan & Aslan, 2016, s. 237). Bu anlayış tabiatüstü kuvvetler tasarımlarına kaynaklık eden teolojik ve metafizik inanışları bireyin ürettiği rasyonel bilgiden ayırmakta, bireyi kavramak ve anlamak için insani sorunları çözümlenmede rasyonel bilgileri üstün görmektedir (Kahraman, 2008, s. 59). Felsefi anlamda laik anlayışında aklın hakimiyeti, inanç ve iman yerini

almaktadır. Bu anlayışta devletin dinden uzak durması gerekmekte hatta dine karşı çıkışı söz konusu olmaktadır (Meydan Larousse, 1992, s. 186).

Sosyolojik anlam olarak laiklik, toplumsal yaşamdaki dinin etkisini minimuma indirir ve toplumsal ilişki ve kurumlarda akla başvurulması, dinsel bilgi otoritelerinin yerini almasından dolayı toplumu büyük oranda sekülerize olması anlamını taşır (Taylan & Aslan, 2016, s. 237). Laik toplumlarda insanlar, toplumsal alandaki hareketlerini ve davranışlarını somut akılcı değerlendirmesi öyle gerektirdiği için yapar, önemli olan bu kısımda insanlar dışa dönük ilişkileriyle, kendi iç dünyalarını ayırt edebilmesi ve rasyonel olarak dış dünyaya bakabilmesidir (Kahraman, 2008, s. 59).

Laiklik Fransa'da Hristiyan topluluğunun, ruhban dışında kalan laikler ve ruhbanlar olmak üzere iki sınıfa ayrılması ve ruhban hâkimiyeti altındaki Katolik kilisesi ile devlet arasında, siyasi iktidarın kullanılmasından dolayı oluşan çatışma sonucu ortaya çıkmıştır. Laiklik, toplumsal ve siyasal sistemin devlet ve din ayrılığı ilkesine dayanan anlayıştır. 20.yüzyılda pozitif norm kurallarına bağlanan laiklik, bir hukuk statüsüdür (Narlı, 2007, s. 23). Laiklik klasik tanımıyla, devlet ve din işlerinin karşılıklı birbirinden ayrılması, devletin dini esaslara dayanmaması ve aynı zamanda dinin de devlet işlerine karışmaması demektir. Laiklik, din düşmanlığının yapılması, devletin dine karşı çıkması ya da dini alan üzerinde hüküm kurmasını değil, devletin meşruiyetini dini kaynaklardan almamasını ve devletin idare edilmesinde dini normları referans almamasını esas alır (Duman, 2010, s. 286).

Siyasal ve toplumsal şartların ortaya koymuş olduğu kurum olan laiklik, Avrupa'da uzun bir tarihsel arka planın sonucudur. Devletin varlığını devam ettirebilmesinin zorunlu bir şartı olarak var oldu (Küçükkağa, 1996, s. 21). Önceleri Hristiyanlar dinlerini Roma İmparatoru'nun siyasi kudretinden korunmak için takiyye yaparken Matta incilinin bu ayetini benimsemişlerdi, "*Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin*" (Bulaç, 2007, s. 68).

Din işleri ile dünya işlerini yani ruhani güç ile dünyevi gücün ayrıldığı kayzeryanizm doktrini yerini İki Kılıç Doktrinine bırakmıştır. İki kılıç doktrini Hristiyanlığın korunması için Tanrı tarafından verildiğine inanılan güç kaynağıdır. Ruhani iktidar olarak adlandırılan Sacerdotium'u diğeri ise dünyevi iktidar olarak adlandırılan Regnum'u ifade etmektedir. Ruhani olan iktidar maneviyata ve ruha

dayanırken dünyevi iktidar olan ise cismaniyete ve maddeye dayanan anlamındadır (Hocaoğlu, 1994, s. 40). Bizzat Tanrı tarafından verildiği için ruhani iktidar, dünyevi olana üstündür. Çünkü dünyevi iktidar yönetim kaynağını beşerin kibrinden, yine beşerin ıstırabından, onun sadakatsizliğinden ve mal mülk hırsından alır bu yüzden ona şeytan hakimdir. Üstünlüğü sebebiyle ruhani iktidar dünyevi olanı yargılayabilmektedir ve bağlılık andını çözmek ve elinde bulundurduğunu azlettirmek suretiyle dünyevi olanı cezalandırabilir (Yazıcıoğlu, 1993, s. 87).

Ruhban sınıfı dışında bulunan laik kitle üzerinde ruhban sınıfının otoritesi giderek arttı. Yönetimde bulunan kral bu durumdan memnundu. Kral tebaanın istikrar içerisinde tutma görevinde bulunan dini tesirden memnun, ruhban sınıfı da krala karşı vazifesi olan askerlik vazifesini yapmamaktan hoşnuttu. Ruhban, Kral'a tabi bulunmakta, laikler de ruhban sınıfının nüfuzu altında bulunmaktaydı. Dini yapılanma bu şekilde derebeylik sistemi içerisinde entegre olmuştu. Toprakları işleten kilise hizmetli ve işçiler çalıştırıyor, ruhban sınıfının laik kitle üstündeki baskısı rahiplerin zenginliği ve sayısı arttıkça artmış bulunuyordu. Kilisenin kendine ait hapishanesi bulunmaktaydı. İnterdit cezası laik otorite sahiplerine uygulanabiliyor, cezaya çarptırılmış olan laik otoritenin bölgesinde dini görevler uygulanmıyordu. 11. yüzyıldan sonra dini ritüelleri çiğneyenlere yakılarak öldürülme cezası uygulanabiliyordu (Selim, 1991, s. 175).

9. asırda İmparator Şarlman, Papa elinden taç giydirilmesi ile papanın imparatora olan üstünlüğü açığa çıkmış oldu. Bu eylem İmparatorun otoritesinin Papanın taç giydirmesi yolu ile onun altında olduğunu ifade etmekteydi (Küçükağa, 1996, s. 23). Kilisenin dünyevi iktidar üzerindeki esas zaferi papa VII. Gergorius ile başladı. VII. Gregorius piskopos atamalarının kilisenin elinde olmasını savunuyordu. Fief sözleşmesi gereği soylu olan piskoposlar hem en yüksek senyör olan imparatora bağlıydı hem de ruhani olan kiliseye bağlıydı. Papa VII. Gregorius'un dünyevi olanı yani devleti aradan çıkarmak istemesi papa ile Kutsal Roma-Cermen İmparatorunu karşı karşıya getirdi. Bunun üzerine İmparator IV. Heinrich'in Papa VII. Gregorius'u papalıktan uzaklaştırmak istemesiyle, Papa'nın imparatora karşı aforoz yani dinden çıkarma silahını kullanması, kilise ile devleti karşı karşıya getirmiş oldu. IV. Heinrich'in aforoz edilmesiyle birlikte prenslerin, imparatoru tanımaması kilisenin gücünü göstermiş oldu. Fakat IV. Heinrich kiliseye karşı saldırılarını vazgeçmeden sürdürdü. VII. Gregorius'u Papalık tahtından Roma'ya karşı sağladığı başarılı saldırı

sonucu indirdi. Çatışmalar 1122'de yapılan Worms Anlaşması ile duraklasada farklı düzey ve ölçeklerde Orta Çağ boyunca sürdü (Ağaoğulları, 2018, s. 246).

Roma İmparatorluğu'nda yasallaşmasının ardından imparatorluğun resmi dini Hristiyanlık oldu ve bu durumunu asırlarca Avrupa devletlerinde korumuş oldu. İmparatorluğun son bulmasından sonra ona ait hukuki, siyasi ve idari yapısını aynı şekilde kendisine entegre eden Roma Katolik Kilisesi bu yapıyı Avrupa'da var olan ülkelere aktararak idari örgütlenmede onlara öğretici ve öncü bir yol izledi. Kilisenin bu tutumu Avrupa devletlerinde devlet kilisesi olmasının yanında onlarla iç içe olmasını sağlayan bir duruma gelmesine olanak sağladı (Yazıcıoğlu, 1993, s. 143).

Böylelikle ilk çağlardan başlayan ve yakın çağlara kadar süregelen dinin devlet yapısı içinde yer alması orta çağda devlet ve kilise arasında siyasal mücadele, devlet ve din iktidarının ayrılmasıyla neticelenmiştir. Mücadele aydınlanma ve Rönesans düşünürlerinin felsefe, siyaset, sanat ve bilim üzerindeki dini baskıları kaldırma çabaları ve Fransız devrimi ile hız kazanmıştır (Kahraman, 2008, s. 61). Kapitalizmin düşünsel temellerinin XVI. yüzyılda atılması, Avrupa toplumunda sosyal değişimlerin tohumlarını atmış oldu. Rönesans çağı ile birlikte dini tabuların sarsılması, Reformasyon dönemi ile kilisenin otoritesinin sorgulanmaya başlaması ve Aydınlanma dönemi ile birlikte aklın öne çıkması ve pozitif ilimlerin gelişmesi sonucu kilisenin otoritesi iyice sarılmış oldu. Nihayetinde gelişen bu süreçler sonrası kiliseye, monarklara ve aristokratlara karşı açılan savaş, 1789 Fransız ihtilali ile birlikte laikliğin tam manasıyla gerçekleşmesini sağlanmış oldu (Yıldırım, 2020, s. 568).

1.5. Seküler, Sekülerleşme ve Sekülerizm Kavramları

Seküler, Latince'den gelen bir kelimedir. Dünya, çağ ve ırk demek olan saeculum kelimesinden gelmektedir. Saeculum kavramı ilk kez Etrüskler tarafından kullanılmıştır. Bir insanın ortalama ömrünü ifade edebilmek veya bir toplumun yenilenmesini zaman zarfında bahsedebilmek için kullanılmıştır. Saeculum kavramı önemli savaşları ve önemli tarihi olayları kronolojik sıraya koyabilmek için Romalı tarihçiler tarafından milattan önce ikinci yüzyılda kullanılmıştır. Saeculum kavramı mekân ve zaman olarak dünya çağırışını yapmıştır. Fakat kavram bir dönemin veya çağın ruhu anlamında dünya manası olarak dördüncü ve beşinci yüzyılda değişime uğramıştır. (Ahmedi, 2018, s. 59). Daha sonra saeculum'a ait olan manasına gelen saecularis kelimesi var olmuş ve kullanılmaya başlanmıştır. Saecularis kelimesi İngilizceye secular, eski Fransızcaya secular olarak geçmiştir. Modern Fransızcada kelime séculaire olarak geçmektedir. Kelimenin diğer anlamları ise “dünyaya ait, profan, kutsanmamış, dini olanın dışında” şeklinde dünya köküne bağlı kalarak la-dini, dünyevi anlamları taşımaktadır. Çağdaş manasında da zaman zaman kullanılmıştır. Roma döneminde dünyevi olan yani dinin dışında bulunan birçok şeyde bu kelime kullanılmıştır. Seküler kelimesi Hristiyanlıkla birlikte la-dini hayat öğelerini ifade eden bir hayat tarzı manasında kullanılmıştır. Kelime Hristiyanlıkta doktriner ya da ideolojik anlamlar barındırmamaktaydı (Hocaoğlu, 1995, s. 88).

Seküler kavramını Ahmedi (2018, s. 62) iki grupta incelemiştir. Birinci grupta kavramın geldiği anlam şu şekilde olmaktadır; herhangi bir yüzyılda geçmesine rağmen zamanı tahmin edilemeyen ve olgunun son zaman dilimlerini belirtmede kullanılmıştır. Örnek olarak kullanılan yerler: durgun ekonomik olaylar da seküler durgunluk, dünyanın giderek soğumasını ifade etmek için dünyanın seküler soğuması gibi örnekler gösterilebilir. İkinci grupta da kavramın anlamı kendi içerisinde yine iki gruba ayrılmaktadır. İlki manastır normlarına tabi bulunmayan birey veya manastır dışında dini görevde olan rahip için kullanılmıştır. Teolojik kavram olarak seküler veya seküler rahip, manastır sınırları dışarısında çalışan rahip manasına gelmiştir. İkincisi ise kavramın manastır normlarına tabi olmayan, dinle bağı olmayan veya ruhani olmayan kısmına göndermede bulunmuştur. Kavramın son kısımda belirttiğimiz anlamı Avrupa orta çağında yaygın kullanıma sahip olmuştur. 1604 senesinde Robert Cawdrey'in yazmış olduğu A Table Alphabetical'de sekülerin anlamı son kısımda

bahsettiğimiz şekilde kullanılmıştır. Seküler kavramını Cawdrey yazmış olduğu eserinde dünyaya ait olan, dünyevi olarak bahsetmiştir. Seküler kavramının manası değişen dünyaya işaret etmesi, değişmeyen dini dünyanın yerini almış olması, kavrama olumsuz bir mana yüklenmesine sebep olmuştur (Ahmedi, 2018, s. 62)

Batı dillerinde çoğu kez birlikte kullanılan iki kavram bulunmuştur. Gerek secularisme ve değişik türevleri gerek Fransızcada bulunan laicisme, laicite, laique vb. türevleri gibi bu iki kavram birbirinin yerine çoğu kez eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Ancak bu iki kelime farklı anlamlar da kullanılmaktadır. Sekülerizmde bireyin tüm yaşamının yanı sıra kültürel, sosyal, ekonomik ve ahlaksal alanın dini semboller veya kurumlarından arındırılması, kurtarılması veya çıkarılması vurgulanmaktadır. Laiklikte ise hukuk ve siyaset alanlarının dünyevileştirilmesi ya da dinin dışında tutulması esas alınmaktadır (Arslan A. , 1996, s. 55). Farklı tarihsel dinamiklerden geçen bu iki kelime birbirinin yerine kullanılabilirse de laiklik, dinden bağımsız bir devlet yapısına yani devletin politik yapısına vurgu yaparken sekülerizm daha çok toplumun kültürel, sosyal yaşam tarzını hedef alan sosyolojik duruma işaret etmektedir. Sekülerizm, laiklikten farklı olarak sosyolojik ve geniş anlamlar taşıması niteliğiyle de ayrılmaktadır (Sertel, 2018, s. 141).

Geniş anlamlara sahip olan sekülerizmin tanımı birçok bilim adamı tarafından yapılmıştır. Bunlardan birisi olan Havelock Cox'un seküler tanımıdır. Ona göre insanların bu dünyanın ötesine ve dışına ait olan yönelim ve ilgilinin sadece bu dünyaya ait olması eylemi olarak adlandırılmaktadır. Cox'a göre bu şu anlama gelmektedir, bu dünyanın bağlı bulunduğu, dini, metafizik ve mitik her şeyden arındırılmasını kapsamaktadır. Netice olarak bunun anlamı, bütün sağlık, hastalık ve günahlarıyla dünyayı barındırmakta ve onu tüm bunlarla kabul etmektedir (Güler İ. , 2001, s. 36).

Peter Burger ise sekülerleşmeyi, dini sembol ve kurumlarından toplum ve kültür alanlarının arındırıldığı süreç olarak anlamaktadır. Burger sekülerizmi, kültür ve sembollerden daha ilerisine taşımaktadır. Ona göre sekülerizm toplumsal olandan daha öteye gitmektedir. Edebiyat, felsefe ve sanattan dini öğelerin yok oluşu bununla birlikte eşzamanlı olarak biliminde sınırlarını kendine has özerk alan oluşturmasını kapsamaktadır. Sekülerizm bununla birlikte öznel şekilde bilinci de içine dahil almaktadır. Burger'e göre bu Batı'nın dini açıklamalara başvurmaksızın kendi öz

hayatlarını ve dünyayı yorumlayabilen bireyler üretmesi anlamına gelmektedir (Güler İ. , 2001, s. 36).

Altındal'a (1994, s. 26) göre sekülerizm, Latince anlamıyla; kiliseye ve dine bağlı olmayan, ruhbanlara ait olmayan manasında kullanılmıştır. İçinde yaşadığı çağa ait olan, paganca olan, toplumsal ahlak normlarını dinlerden ya da dinden değil bizzat hayata göre ayarlamasından ve düzenlemesinden yana olan, özel konularda ya da dünyevi güncel konularda dinsel yargıları dışlayan unsurlar olarak özetler.

Kelime anlam itibariyle zamanla değişime uğramıştır. İlk kullanıldığı manadan günümüze kadar çok farklı manalarda kullanılmıştır (Can, 2016, s. 7).

Samuel Johnson Sözlüğünde anlam;

sekülerleşme (diğer kullanımıyla secularization): Dinin günlük yaşamdaki yerini ve etkisini azaltma onu sınırlama kısmı.

sekülerleştirmek (diğer kullanımı secularize): günlük yaşamdan dine-uhreviye ait olanı uzaklaştırmak.

Loobster Sözlüğünde geçen anlamlar:

1-Dünyevi yöneliş dünyevi ruh. İlke ve uygulamaların barındırdığı her çeşit ibadet ve inancı kabul etmeyen sistem.

2-Kilise ve dinin, genel eğitim işleri ve devlete hiçbir şekilde karışmaması ifade eder.

Oxford Sözlüğünde geçen anlamları:

1-Maddi ya da dünyevi olan. Ruhi ve dini olmayan.

2-Dinin, eğitim ve ahlaka temel olarak görülmemesini bahseden görüş.

Uluslararası Üçüncü Yeni Sözlükte bulunan anlamları: Din mutlaka kâle alınmaksızın yaşamın sosyal ve çağdaş dayanışma normları üzerine inşa edilmelidir fikri üzerine kurulu sosyal etik sistemi. Yaşamın bir bölümünde veya tamamında dini değerlerin ya da dinin yönetime karışmaması veya bu değerlerin yaşamın dışına bir şekilde itilmesi üzerine kurulu ahlaki, akım, yöneliş ve davranışsal değerler (Can, 2016, s. 7).

Brayn Wilson sekülerleşmeyi, dini fikir, davranış ve kurumların sosyal önemini kaybettiği süreç şeklinde yorumlamıştır.

Viktor Lidz, toplumun ahlaki yaşamından dini ibadetlerin, inançların ve cemaat duygusunun uzaklaşması olarak tanımlamıştır.

Daniel L. Edwards, dini tutum ve konulara karşı mistisizm dahil bütünüyle alakasızlaşma ilgisizleşme demiştir.

Mark Chaves, dini iktidarın gerilemesi Edward Bailey ise dini olanın karşıtı şeklinde sekülerleşmeyi yorumlamışlardır (Altıntaş, 2005, s. 44).

Ertit'e (2014, s. 105) göre sekülerleşme kelimesi, batıl inançların (halk inançları ya da doğaüstücülük) ve *dinimsi* mekanizmaların topluma etki etme güçlerinin ve toplumsal düzeydeki prestijlerinin belli bir zaman dilimi içerisinde göreceli şekilde azalması anlamına gelmektedir. Ona göre seküler kelimesi zaman içerisinde üç farklı anlamda kullanılmıştır. Birinci kullanımdaki manası “dünya, çağ, yüzyıl” olarak Fransızca'da *siécle*, İspanyolcada *siglo* ve İtalyancada *secolo* şeklinde kullanılmıştır. İkinci kullanımda ise din adamlarının, kilise normlarına bağlı manastır yaşamını bırakıp dünyaya yönelmesini ifade etmek için *secular* kelimesi kullanılmıştır. Radikal din adamları gibi inzivaya çekilmiş, manastır normlarına uyan ve dünya ile bağıni tamamen kopartmışlardan farklı olarak seküler din insanları ilişkilerini dünya ile devam ettirirlerdi. Halkın günlük problemlerine din açısından bakarak çözüm sunmaya çalışmışlardır ve halk ile diyalog içerisinde kalmışlardır. Üçüncü kullanım alanı ise zamanla toplum içerisinde, dinin referans noktası olmaktan çıkmasını ve azalmasını ifade etmek için kullanılmıştır (Ertit, 2014, s. 106).

Sekülerleşme kavramı, tarihsel sürecin neticesinde anlam kazanmıştır. Din savaşlarının ardından kilise otoritesi altında bulunan emlak ve arazilerin yine kilisenin denetiminden çıkarılmasını vurgulamak için sekularizyon kelimesi 1648 senesinde imzalanan Vestfalya Antlaşması'nda kullanılmıştır. Aynı kelime Roma hukukunda geçen normlardaki yükümlünün dünyasını belirtmek için de kullanılmıştır. Kavram her kullanımda da tasvirici ve değerden uzak manasında kullanılmıştır. Yakın dönemlerdeki anlamlarından uzak manalar taşımıştır. Sekularizasyon veya ondan türeyen sekularizm zamanla ideolojik manada kullanılmıştır. İlerlemeciler tarafından dini bağlardan kendini soyutlayan, modern bireyin kurtuluşu manası verilmeye

başlanmış diğer taraftan ise kilise karşıtı, dinsizleşme ve Hristiyanlıktan uzaklaşma olarak anlandırılmıştır (Berger, 1993, s. 160).

Hocaoğlu (1994, s. 41), sekülerizmin çıkışını milli kiliselerin doğması ile ilişkilendirir. İngiltere Almanya gibi ülkelerde bulunan Katolik kiliseleri Roma'nın ajanı olarak görülmesi ile birlikte milli kiliseler fikri çıktı. Oluşan bu fikirlerin eyleme geçişi olan Zwingli ve Calvin Protestan hareketi, İngiltere'de Anglikanist Protestan hareketi, Almanya'da Lutheran Protestan hareketlerinin sonucunda sekülerizm oluşmuştur (Hocaoğlu, 1994, s. 41). Avrupa'da gelişen bu olaylar sonrası sekülerizm on beş ve on altıncı yüzyılda güçlü bir akım haline geldi. Çünkü on üçüncü yüzyılda ağırlığı hissedilen nominalizm etkisiyle bireysellik önem kazanmaya başladı. Katolik kilisesine karşı birey de güç kazanmaya başladı. Gelişen olaylar dolayısıyla Protestanlar sekülerizmi savunmaya başladı ve Katolik kilisesinden ayrıldılar. Bunun akabinde İngiltere kiliseleri de VIII. Henry önderliğinden Katolik kilisesinden ayrıldı. Katolik inancında boşanmanın yasak olması ve VIII. Henry'nin buna karşı eşlerini sürekli boşaması kasıtlı olarak Roma'daki kilise ile arasının açılmasını sağlamış oldu. VIII. Henry'nin esas gayesi Roma Kilisesi'nin İngiltere'deki topraklarını kendi krallığına katmak istemesiydi. Böylelikle İngiltere Roma'dan ayrılmış oldu. Milli Kilise (National Church) on altıncı yüzyılda kendini ulusal çapta onaylatabilme ve özgürce örgütlenebilme olanağıyla İngiltere'de bu yol ile çıkmış oldu. Sekülerizmin en önemli özelliklerinden biri bu olmuştur. Sekülerizmin o dönemki anlamı Roma Kilisesi'nden bağımsız, Kraldan özerk Kilise sahibi olma manası taşımasıydı. İngiltere'yi akabinde Rusya ve Polonya da izledi kendi milli kiliseleri doğmuş oldu (Altındal, 1994, s. 29). Milli Kiliselerin doğması ve Protestanların uzun uğraşlar ve mücadeleleri sonucu 1648 senesinde Vestfalya Antlaşması imzalandı. Antlaşmada ilk kez sekülerizasyon kelimesi geçmekteydi (Ahmedi, 2018, s. 62). Buradaki anlam itibariyle kiliseye ait olan emlakların kamulaştırılması kast edilmekteydi. İlk kez bir resmi metinde bulunan sekülerleştirme kelimesi, ruhani iktidara ait olan gücün denetimini ve mülkiyetini, dünyevi iktidara vermiş bulunuyordu. Sekülerizm, Almanya'da görülen protestan hareketlerinin git gide evrensel kilise otoritesine karşı bir hareket halini almasıyla başlamış oldu. Kilise otoritesine karşı gelmekten ziyade git gide ruhani olan her şeye karşı tavrı almaya kadar ulaştı. Bunun yanında ruhaniyeye karşı dünyeviye savunma durumu sekülerizmi dünyevi ve siyasi bir hareket haline getirdi. Fakat Sekülerizm tüm bunların neticesinde devirici ve ihtilalci sonuçlara yol

açmadı. Dini pasifize etme ya da tamamen yok etme gayesi güden bir devlet politikası halini de almadı (Hocaoğlu, 1994, s. 42).

Sekülerleşme kavramının otuz yıl savaşları sonunda 1648 senesinde imzalanan Vestfalya Antlaşması sonucu Katolik Kilisesinin mallarının müsaderesi neticesiyle kullanıldığından bahsetmiştik. Antlaşma sonrası ulus devlet, tek merkezli Avrupa devleti veya imparatorluk fikrine galip gelmiştir. Özellikle Fransız İhtilali sonrasında kilise mallarına el konulması ve istimlak edilmesi bunun en büyük örneklerinden sayılmıştır. Sekülerleşme tabiri burada Vestfalya Antlaşması sonrası kilise mallarının kamulaştırılmasını kapsamıştır. On dokuzuncu yüzyıla kadar bu kavram kiliseye ait malların kamulaştırılması anlamında kullanılmıştır. Kavramın politik ve zihni tabiri ilk kez William Edward Hartpole Lecky tarafından 1865 senesinde *History of The Rise and Influence of The Spirit of Raionalism in Europe* adlı eserinde bahsedilmiştir (Ahmedi, 2018, s. 63).

Sekülerleşme, dinsel inançların, kurumların ve pratiklerin özellikle modern sanayi topluluklarında önemini kaybettiği bir süreçtir. Dindeki gerileme süreci ise toplumdaki inanca bağlılık, ödenek, üyelik, dini törenlere katılım ve bayram gibi etkinlikler baz alınarak toplumsal hayattaki önem derecesine göre hesaplanmıştır. Modern toplumların yirminci yüzyılda sekülerleşme süreçleri saydığımız kriterler baz alınarak hesaplandığı iddia edilmiştir. Sekülerleşme tezi, kültür modernleşmesinin yükselmesini ve sanayi toplumunun ilerlemesini, sekülerleşmenin bir özelliği olduğunu ileri sürmüştür. Sekülerleşme tezine göre, geleneksel inançların akla daha az yatkın hale gelmesini modern bilim sağlamıştır. Çünkü modern bilim, dinsel sembollerin tekeline kırmış, yaşam dünyalarının çoğullaştırmış, kentleşme bireyci ve anomik dünya bırakmıştır. Dinsel kurumlar aile öneminin aşınması ile daha az ihtiyaç duyulur hale gelmiş, her şeye kadir Tanrı fikri, teknolojinin gelişmesi ile birlikte daha az gerekli hal almış, bireylere kendi çevreleri üzerine daha çok denetim sağlama olanağı sunulmuştur. Sekülerleşme bu noktada Max Weber'in toplumun rasyonelleşmesi kavramıyla tarif etmeye uğraştığı olgunun bir ölçüsü olarak kullanılmıştır (Marshall, 1999, s. 645-646).

Bu sebeple sekülerleşme inançlar ve değerler üzerindeki etkisiyle sadece kurumsal yüzeyde kalmamıştır. Dinin kamusal, kültürel ve toplumsal alandaki etkileri giderek azalmasıyla beraber sekülerleşmenin değerler ve inançlar üzerindeki

yansımaları ortaya çıkmıştır. Max Weber'in yapmış olduğu dünyanın büyüden arındırılması eğretilmesi tam bu noktayı işaret etmektedir (Çelik, 2017, s. 213). Dünyanın büyüden arındırılmasının tarihsel arkaplanı ise şu şekilde gerçekleşmiştir; 15. ve 19. yüzyıllar da gerçekleşmiş olan Rönesans, Reformasyon, Bilimsel Devrim, Aydınlanma Çağı, endüstriyel kapitalizm ve kentleşme ile birlikte Avrupa'da sosyal yaşamın dinamikleri değişmiş oldu. Avrupa merkezli dinamikler giderek genişleme alanı olarak dünyaya yayılmıştır. Bu sebepten dolayı dünyada Hristiyan olmayan topluluklarda dahi etkiler görülmeye başlanmış oldu. Bilimsel devrimlerle birlikte metafiziksel açıklamaların ve doğadaki sırların yerini bilimsel gerçeklerin alması ile sekülerleşme ivme kazanmıştır. Örnek olarak Güneşin tutulması, savaşların bitmesine veya tanrıdan bir mesaj gibi algılanmasına sebep oluyorken bilimsel ilerleme ile birlikte artık bu anlamları taşımamıştır. Sekülerleşmenin yayılmasındaki diğer etmen ise teknolojik gelişmeler olmuştur. Teknolojinin gelişmesinden sonra yaşamdaki pratikleşme ve hız insanları karşılaştıkları zorluklarda yüce bir kutsala sığınmasını göreceli olarak da olsa azaltmış ve etkilemiştir (Ertit, 2014, s. 106).

İngiliz düşünür olan George Jacob Holyoake 1851 senesinde ilk kez seküler kelimesini felsefi ve ideolojik bir olguya çıkararak sekülerizm tarifini yapmıştır. 1849 senesinde A Secular Society (Seküler Topluluk) hareketini tesis eden ve Robert Owen, Richard Carlile, Thomas Paine gibi düşünürlerden etkilenen Holyoake, sekülerizm tarifini metafiziksel ve dini düşüncelerden bağımsız şekilde yapmıştır. Holyoake, A Secular Society hareketini, bizzat eylemlerine katıldığı Chartism ve Owenism gibi işçi haklarını muhafaza eden özgürlükçü düşüncelerden esinlenerek oluşturmuştur. Holyoake, tabiatüstü ve dini herhangi bir kuvveti temel almadan dünyada olup biteni izah etmeye ve yorumlamaya çalışmıştır. Holyoake, dini düşünceyi teolojiyi, belirsiz, güvenilmez ve kifayetsiz bir kaynak olarak Principles of Secularism adlı eserinde belirtmiş ve sekülerizmi bütün bunlara yol gösterici olarak prensipler bütünü şeklinde sunmuştur. Kısacası sekülerizmi, hayatı tamamıyla dünyadan sağlayan ilkeler bağlamında düzene koyan ve yorumlayan, gelecek yaşama veya tanrıya referansta bulunmayan bir sistem şeklinde yorumlamıştır. Diğer bir ifadeyle Holyoake, sekülerizmi politika ve eğitim alanının dinden esinlenen bütün düşünceler ve fikirlerden dışlanması olarak ele almıştır. Holyoake ateistik düşünce fikrine farklı yol arayarak sistem düzenlemeye çalışmış ve fikirlerini daha iyi açıklayabilmek için sekülerizm kavramını kullanmıştır (Ahmedi, 2018, s. 65).

Eric Waterhouse sekülerizmin tarihsel olarak başlangıçtaki amacı bireylerin gelişim için maddi vasıtalar aramasıdır demiştir. Waterhouse sekülerizmi, din ile ilişkilerinin birbirine zıt düşmesinden ziyade karşılıklı olarak birbirleri ile etkileşim içerisinde olmaması şeklinde tarifini yapmıştır. O'na göre sekülerizm teolojinin profesyonelce yorumladığı bu dünyaya karşı ilgisiz ve alakasız kalmıştır. Neticede ne ateizm ne de teizm sekülerist tablo içerisinde yer almaktadır (Altıntaş, 2005, s. 43).

Çelik (2017, s. 210) bu noktada kavramların tarihsel olarak farklılaşmasına vurgu yapmaktadır ve bazı topluluklarda kavramın neden farklı anlamlara geldiğinden bahsetmektedir. Türkçedeki sekülerlik kavramı dünyevileşme anlamın gelse de kelimenin tarihsel arka planı ve tarihsel gelişim süreci göz ardı edilmektedir. Kavram, Türkçede genellikle dünya mal ve zevklerine düşkünlüğü ya da dindarlığın azalmasına vurgu yapmaktadır. Bu sebepten dolayı kelime ideolojik olarak değişimlere uğramaktadır. Türkiye’de genellikle kültür içerisinde dini etkilerin zayıflaması olarak algılanan kavram, batıda bundan farklı olarak kilisenin sosyal kurumlar üzerindeki otoritesinin ve hakimiyetinin azalmasına vurgu yapmaktadır. Bundan dolayı sekülerlik ve laiklik eş anlamlı olarak birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bu noktada Çelik, laikliğin politik düzeyde devlet ve din ilişkilerinin birbirinden ayrılmasına vurgu yaparken sekülerleşmenin ise kültürel temelde dine yapılan bağlılık ve referansların azalmasına işaret etmektedir (Çelik, 2017, s. 210).

Seküler kavramı, yaşadığımız dünyada meydana gelen güncel olayları, kısacası şu anda gerçekleşmekte olan olayları anlatırken, sekülerlik bir durumu, sekülerleşme bir zaman dilimini yani süreci kapsamaktadır. Sekülerizm ise sekülerleşmenin bir ideoloji olarak görülmesini anlatır. Bu sebeple seküler ve türevi olan sekülerizm arasında doktriner ayırım yapılmalıdır (Kirman, 2008, s. 283). Bu sebeple laisizm ve sekülerizm arasında kavramsal ve olgusal farklılık, dinin siyasal ve toplumsal yaşamdaki etkileri açısından da farklılık barındırır. Bu noktada dinin tarihsel sosyokültürel etkisi ve politik gücünün azalması arasında entelektüel ve yapısal farklar oluşmaktadır. Dinin siyaset ve devlet alanındaki gücünün azalması daha çok sosyopolitik müdahalelerle gerçekleşmesine karşı dinin, sosyokültürel alandaki etkilerinin gerilemesi ve ana referans noktası olmaktan çıkmaya başlaması, kültürel, felsefi, bilimsel ve düşünsel gelişmelerle alakalıdır. Siyasi strateji olarak sekülerliğin yapısal dönüşüm halini alması ve ideolojik kavramı sekülerizm olmaktadır. Laisizm ile sekülerizm arasındaki kavramsal yakınlık olması bu noktada gerçekleşmektedir,

sekülerizm sosyokültürel alanda dindarlığın zayıflamasına ve dine atıfta bulunurken laisizm ise politik ve yapısal dönüşümlere işaret etmektedir (Çelik, 2017, s. 211).

1.6. Laisizm, Dışlayıcı Laiklik ve Pasif Laiklik

Laisizm kavramı ise uzun tarihsel arka planı olan, karmaşık, çok geniş, hukuki, politik-ideolojik hatta ara sıra birbiri ile çelişen felsefi anlayışlar bütünü anlatan bir terimdir. Bu sebepten dolayı kavramın anlam olarak farklı bulunduğu hallere değinmekte fayda görülmektedir. Laisizm terimi politik kurumsal ve felsefi kültürel alanlarla yani birbirinden farklı iki ayrı sahada kullanılmaktadır. Kullanıldığı alanlar itibarıyla laisizm, yerine göre birbirine karşı bazen de birbirinden farklı anlamlar barındırmaktadır. Laisizm, felsefi-kültürel alanda metodolojik anlama sahip olabilir. Kısacası gerçeğin serbestçe araştırılarak tartışılmasından ibaret olan laik metodu sunabilir veya ideolojik bir manaya sahip olabilir yani ortak paydası ilahi olarak temel alınan bir gerçeğin varlığını inkâr eden farklı çeşitte (materyalist, kendiliğinden varolmacılık ve yaradancılık) rasyonalizmden oluşan laik ideolojiyi ifade edebilir. Buna karşın laisizm kavramı günümüzde daha çok ideolojik anlamda kullanılmaktadır. Metodolojik manaları için ise farklı kavramlar kullanılmaktadır. Politik-kurumsal alanda laisizm kavramı uzlaşmacı veya militan bir manaya sahip olmaktadır. Laisizmin birinci halinde devletin; dini bütünüyle fertleri ilgilendiren bir olgu olarak ele alması, dinin toplum yaşamı üzerindeki bütün etkilerini dağıtması, dini kurumları ve prensipleri tanımaması ve laik ideolojiyi resmen benimsemesi manasına gelmektedir. Bahsedilen bu noktada laisizmin bu yönünü en hafif şekli ile uygulamaya koyan örnekleri on dokuzuncu yüzyılın başındaki Fransız Devleti, yine bahsedilen yüzyılın liberal devletleri gösterilebilir. Laisizmin birinci halindeki en aşırı şekilde uygulanış örnekleri olarak yirminci yüzyılın komünist devletleri ile Nazi devleti gösterilebilir. Uzlaşmacı laisizmde yani laisizmin ikinci şeklinde ise devlet, dinden arınmıştır bu sebeple dini-etik kuralları hukuki güvence altına almamaktadır fakat dini prensipleri ve dini kurumların varlığını politik topluluğun yaşamı yönündeki önemini kabul etmektedir. Amerika Birleşik Devletleri ve günümüzün demokratik devletleri bahsettiğimiz ikinci tip laisizme verilebilecek örnekler arasında gösterilmektedir (Toroslu, 1994, s. 455-456). Bu noktada laisizm ile laiklik kavramları arasında bulunan farkı belirtmekte fayda görülmektedir.

Laiklik ve laisizm iki farklı anlama gelen kavramlardır. Laiklikte toplum ve kişiler dinsel otoriteden, değerlerden ve ibadetlerden bağımsızdırlar. Laik görüşe sahip fertlerin inançları olmayabilir ya da olabilir. Laik modelde esas alınan nokta fertlerin düşünceleridir. Fertler laik modellerde din adamları tarafından öğretilen değerlerin ve uygulamaların hangilerini benimseyeceğine ve dini otoritesini nasıl, ne zaman ve hangi durumda kabul edeceğine kendisi karar vermektedir. Laiklik, toplum ve fert hayatında din kurumlarının ya da dinsel inancın herhangi bir şekilde rol almasına aktif olarak karşı geldiğinde entelektüel ve politik bir uygulama olarak onaylanıp tüm dünya görüşünün esas durumuna gelen bir ideoloji durumunu almaya başladığı bu noktada laisizm olarak adlandırılır. Laiklik her ne kadar dini inançlardan bağımsız bir model olarak kalsa da laisizm dine karşı kayıtsız durmamakta tümüyle dine karşı olmaktadır. Michel (2007, s. 104) bu noktada laisizm savunucularının görüşlerini şöyle aktarır; dini gelişmeye engel, belirsizlik içinde bir sığınak, uyutucu, bağnazlık kaynağı ve yok edilmesi, karşı gelinmesi ve ezilmesi gereken bir birey zayıflığı olarak bahseder (Michel, 2007, s. 104). Bu görüş daha çok aşırı pozitivist ve materyalist düşünce sistemlerinde rastlanılmakta ve savunucuları tarafından daha sık ele alınmaktadır. Kavram toplumda daha çok muhafazakârlar ile laisizmin koşulsuz savunucuları arasında gerçekleşen tartışmalarda görülmektedir. Laisizm kavramı muhafazakâr grubun karşı tarafa yöneltmiş olduğu eleştiriler arasındadır. Ayrıca laisizm kavramına dayatmacı ve tepeden inmecei laiklik modeli manası da verilmektedir (Sertel, 2018, s. 144). Kılıçbay (2007, s. 16) laisizm ve laiklik arasındaki farkı anlatırken “izm” barındıran kavramlara dikkat edilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre “izm” barından kavramlar bir ideoloji ya da bir ideolojinin dayatılmasını içermektedir. Bu sebeple Kılıçbay kavram farklılığını şu şekilde yapmaktadır, laisizm laiklikten farklı olarak bir doktrin, bir program ve laik olmayan toplumu laik olması için uygulamaya konulan kapsamlı faaliyetler bütünüdür (Kılıçbay, 2007, s. 16). Laisizm, kutsallıkla kendini ifade eden yaşam alanlarına meşruiyet tanımadığı ve direkt olarak dini hedef aldığı için inancın rakibi olmaktadır. Fakat laisist politika ve tutumlar kendini laiklik olarak lanse ettiği takdirde, inançlı toplum ekseninde meşruiyet alanını da daraltmaktadır. Böylece laiklik görünümü laisizm politikaları toplumsal meşruiyet alanını daraltmakta, toplumda yapay ve gereksiz fakat neticeleri itibariyle tesirli olabilecek kutuplaşmaya sebep olabilmekte, toplumsal huzur, gelişme ve barışı tehlikeye sokacak neticeler doğurmaktadır (Duman F. , 2003, s. 539).

Devletler politikalarını belirleyebilmek için iki çeşit laik modeli kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu laiklik tipleri pasif laiklik ve dışlayıcı laik olarak adlandırılmaktadır⁵. Pasif laiklik anlam itibarıyla devletin, dinin kamusal alana müdahalesine daha pasif yaklaşımını ifade etmektedir. Dışlayıcı laiklik ise dini özel alana hapsetmek kamusal alandan ise dini soyutlamak olarak kullanılmıştır. Dışlayıcı laiklik tutumu kapsayıcı bir öğreti olmasına karşın pasif laiklik devletin bu öğretiler karşısında pasif şekilde bulunmasıdır (Kuru, 2011, s. 14).

18.yy'da gelişen siyasi olaylar sonrası Fransa ve Amerika'da görülen ihtilaller devlet ile din arasındaki ilişkilerin yeniden şekillenmesine sebep olmuştur. 1789 ihtilalinin ardından gelen İnsan Hakları Beyannamesi ve Amerika'da 1776 tarihli İnsan Hakları Beyannamesi laik modellerin şekillenmesinde en büyük etkenler olmuştur. Beyannamelerin içerdiği maddeler, insanların inanç özgürlüklerinde serbest ve diğer herkesin birbiri ile eşit olduğu gibi konuları barındırıyor, hür olduklarını içeriyordu.⁶ Bunlarla birlikte 18.yy ile gelişen siyasi olaylar sonrası milliyetçilik akımının yayılması dinin önemini ve etkisini asgari durumuna indirmektedir. Çünkü aynı vatan toprağında yaşayan insanlar için dindaş olma zorunluluğu kalmamıştı. Herkes eşit olduğundan dolayı yurttaş sayılıyordu. Laik olan devlet için vatandaşlarının çeşitli dinlere mensup olması bir anlam ifade etmiyordu. Devletin vatandaşlarının ruhani rahatlıklarından ziyade dünyevi rahatlıklarına ve ihtiyaçlarına doğru evrilmesi gerçekleşmekteydi (Uslu, 2004, s. 238). Dolayısı ile Kıta Avrupası ve Anglo-Sakson topluluklarının tarihi, ekonomik ve sosyal gelişimlerinin birbirinden ayrı olması, laikliği uygulama biçimlerinin de farklı olmasını getirmiştir. Bu sebeplerden dolayı tek bir tip laiklikten bahsedilmesi güçtür. Devletler birbirinden farklı şekilde laik modeller uygulamışlardır (Kahraman, 2008, s. 61).

⁵ Kavram ayrımlarını Ahmet Kuru geliştirmiştir. Ona göre pasif laiklik devletin dinin kamusal görünürlüğüne olanak sağlayarak pasif bir rol oynamasını, dışlayıcı laiklik ise devletin kamusal alanda dine yönelik dışlayıcı bir politika takip etmesini gerektirir. (Kuru A. T. & Alfred Stepan, 2013, s. 92) Ayrıntılı bilgi için bkz. Kuru, A. T., & Stepan, A. (2013). Bir "İdeal Tıp" ve Skala Olarak Laiklik: Türkiye, Fransa ve Senegal Karşılaştırması. Türkiye'de Demokrasi, İslam ve Laiklik, 1. https://www.researchgate.net/publication/340133896_Turkiye%27de_Demokrasi_Islam_ve_Laiklik (01.05.2021).

⁶ Amerikan Halklar Bildirgesi 15 Aralık 1791 tarihinde yapılan 10 maddelik değişikliğin ilk maddesinde "Kongre, din kurumuna saygı göstermeyen, dinin serbestçe uygulanmasını engelleyen ya da ifade ve basın hürriyetini ortadan kaldıran veya barışçı bir şekilde toplantı yapma hakkını ve şikayetlerinin düzeltilmesi için hükümete dilekçe verme hakkını engelleyen hiçbir kanunu çıkaramaz." İbaresini almaktadır (Aktan, 2018, s. 82). Detaylı bilgi için bkz. https://www.researchgate.net/publication/332267036_HAKLAR_VE_OZGURLUKLER_ANTOLOJISI erişim, 23.05.2021

Çeşitli toplumlarda dinsel gelenekler farklı sekülerleşme tecrübeleri geçirmişlerdir. Bazı toplumlarda dinsel kurumlar daha dolaylı biçimlerde modern toplumsal koşullara kendini uydurmuşken bazı toplumlarda bu tecrübe laik politik örgütlenme çerçevesinde yaşanmıştır. Bu bağlamda Katolik Fransa'nın laik politik örgütlenme biçimi ve Protestan devletlerin sekülerleşme tecrübelerinin farklılığını ele almak gerekmektedir. Anglo-Sakson geleneği bu bağlamda mezhepsel ve dinsel çoğulculuğa sahiptir. Dinsel oluşumlar politik geleneğin meşruiyetine karşı çıkmaksızın gelişmesine izin verilmiştir. Laiklik politikasını Anglo-Sakson kültürde, din özgürlüklerinin saygıya değer olması ve dinin devlet karşısında özerk olması anlayışı belirlemiştir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde devlet-din ayrılığı kültürel ve siyasal alanda din karşıtı bir tutuma yol açmamıştır. Devletin, dinin gerektirdiği şeylerin serbestçe uygulanmasının yasaklanamayacağı ve din kurumu ile alakalı yasal düzenleme yapamayacağı Amerikan anayasasının laiklikle ilgili düzenlenmesinde yer almıştır. Anglo-sakson kültürlerde uygulanan laiklik modellerin de din işlerini düzenleme yetkisi devletin işlevleri arasında bulunmamıştır. Devletin, din konusunda cevaz verme ya da yasak koyma, yurttaşlarını kendi dinini benimsemeleri için ikaz etme, onlara din telkininde bulunma ve manevi alanda fetva verme gibi yetkileri olmamıştır. Tüm bu sınırlamalar sivil toplumun devlete çizmiş olduğu alanlardır (Duman F. , 2003, s. 539-540) .

Anglo-Sakson kültüründe ve Amerika Birleşik Devletleri'nde din ile seküler alanlar arasında gizli anlaşma olduğu dahi bahsedilmektedir. Kapitalizm ve Amerikan Protestanlığı arasında gerilim olduğuna dair kuvvetli tarihsel kanıtlar yoktur. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında yaşanan Darwin krizinden önce dahi din ve bilim arasında çok az gerginlik bulunmaktadır. Amerikan aydınlanmasının din karşıtı hemen hemen hiçbir söylemi bulunmamaktadır. Amerikan Anayasası'nda geçen “kilise ile devletin ayrılması” federal devleti, herhangi bir dini karmaşadan korumak kadar, dinin “serbest kullanımını” devlet müdahalesine karşı korumasının amacını da gütmektedir (Casanova, 2006, s. 11).

Türkiye ve Fransa gibi ülkelerde dışlayıcı laikliğe yakın uygulamalar söz konusuysen Amerika Birleşik Devletleri'nde ise pasif laiklik görüşü hâkimdir. Anayasalarına bakılarak bu ülkeler arasındaki farklılıklar göze çarpmaktadır. Fransız ve Türk Anayasalarının laiklik tanımı aynıdır. Bu tanımlar aynı olmak ile birlikte din alanına devlet müdahalesini belirleyen normlar yer almamaktadır. ABD Anayasası'nda

ise laiklik yer almamakta bunun yerine din özgürlüğünü yasaklayabilecek bir kanun çıkarılması yasaktır ibaresi yer almaktadır. ABD'deki bu görüşün tarafsız durması onu laikliğin kapsayıcı tanımından farklı tutmaktadır (Kuru, 2011, s. 16) . .

Katolik Kilisesinin yaygın olduğu Fransa'da, devlet ve din arasındaki mücadele sert hatta kanlı geçmiştir. Protestan-Katolik arasındaki mücadelelerin sebep olduğu din savaşlarına son verme gayesi laiklik ile sonuçlanmıştır. Kilisenin nüfuzlu ve teşkilatlı konumda olması dünyevi ve dini iktidar arasındaki ayrımın yapılmasını kolaylaştırmıştır. Böylece kilisenin bulunduğu konum, dini ve dünyevi alan arasındaki mücadelenin sınırlarının belirlenmesinde ve mücadelenin tanımlanmasında yardımcı olmuştur. Kiliseyi, iktisadi ve siyasi güç olmasından çıkaran anti-klerikalist ve laisist⁷ Fransız laiklik modeli, devlet ve din ayrımının kolayca belirlenebilmesine ve ayrımın gerçekleştirilmesine imkân sağlamıştır. Bahsedilen tanımlanabilirlik ve sertlik Protestan geleneğinde bulunmamıştır. Fransa'da dini açıdan temel itibariyle tekelci bir yapıya sahip olunması ve akılcı aydınlanmacılığın güçlü etkisi altında dinden ayrı ulusal kimlik inşası çabaları kültürel ve politik alanda dine karşı sert laikçi bir görüşe sebep olmuştur. Böylece Fransa'da Hristiyanlığa karşı devlet doğrudan mücadeleye başlamıştır. 1789 Fransız İhtilalinden sonra manastırlar kapatılmaya başlanmış ve birçok din adamı giyotine yollanmıştır. Din adamlarının Hollanda'ya kaçmak zorunda kalması ve manastırlara süngü çekilmesi, Fransa'da üçüncü Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. (Duman F. , 2003, s. 538). Fransa'nın dönemsel olarak din ve kurumlarına karşı girişmiş olduğu sert mücadeleler, laiklik açısından bakıldığında dışlayıcı bir laiklik anlayışının, örneği olarak gösterilebilir.

Yukarıda bahsettiğimiz Fransız modelinde kiliselere yani din kurumlarına karşı direkt olarak bir tavır sergilenmiştir. Bunun yanında yurttaşlarının inançlarını da erozyona uğratma gayesi güdülmüştür.

⁷ Vergin (2000, s. 119-120) bu noktada Fransız modelini laik modelden ziyade laikçi olarak adlandırmıştır. Çünkü O'na göre Fransız modelinde devlet ve din işlerinin birbirinden ayrılması ilkesinden ziyade tarihsel süreç içerisinde inançlarla giriştiği mücadele öne çıkmıştır. Böylece laik modelden çok laikçi olarak görülmüştür. Laikçi tutum, cumhuriyet değerleri arasında laiklik ilkesini korumak istemesinin yanında esas olarak dini hedef almıştır. Bu sebeple Fransa laikçi bir anlayışa sahip olmuştur. Birçok Fransız eğitimde kimlik kazanımı, inanç değerlerinin yaygınlaşmasını istemiştir. İsteklerin siyasi sonucu olmaması ve laiklikle zıt düşmemesine karşın Fransız laik modeli bu söylemleri cumhuriyet değerlerinden dönüş ve ona karşı irticai faaliyet olarak görmüş ve laikliği koruma adı altında şiddetle karşı çıkmıştır. Bu durum Fransa'yı laikçilik ve laiklik arasında ikileme götürmüş ve toplumsal bütünleşme ve barış gayesi taşıyan laiklik yerine çatışmacı ve kutuplaşmacı bir ortama sahne olmuştur (Vergin, 2000, s. 119-120).

Devletlerin dinlerle olan ilişkilerinde yaşadıkları tarihsel olaylardan dolayı değişimler, çelişkiler ve farklı durumlar görülebilmektedir. Laik devletlerin politikalarında şekillenen dışlayıcı laiklik ya da pasif laiklik yaklaşımların, devletlerin kuruluş sürecindeki tarihsel durumlar ile bağlantılıdır. Fransa ve Türkiye gibi ülkeler de din ile monarkın birbiri ile olan yakın ilişkileri cumhuriyetçi seçkinler arasında dine karşı bir duruşun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Cumhuriyetçiler ve dini kurumlar arasındaki bu mücadeleler dışlayıcı laiklik görüşünün hâkim olmasına sebep olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nde bu kurumlar arası mücadelenin olmaması laik ve dini elitlerin, devletin ve kilisenin federal yapısı sebebiyle ayrı olmasından dolayı anlaşmaya varabilmişlerdi varılan nokta da ABD'de pasif laiklik görüşü hâkim olmuştur (Kuru, 2011, s. 17).

Tablo 2: Laik Devletin Kuruluş Sürecinde Tarihi Şartlar ve İlişkiler (Kuru A. , 2011, s. 32).

Devletler	I	II	III	IV
ABD	Devr-i sabık ⁸ 'in yokluğu (yerli bir monarşinin olmaması ve Protestan mezheplerin çeşitliliği)	Laik gruplar dinin kamusal rolüne karşı değil; dini topluluklar da dinkilise ayrılığı fikrine açık	Laik ve dini gruplar arasında örtüşen uzlaşma	Pasif laikliğin hakimiyeti
Fransa ve Türkiye	Devr-i sabık'ın varlığı (monarşi ile hakim din ve ikisi arasındaki işbirliğine dayalı olarak)	Laik gruplar dinin kamusal rolüne karşı; dini gruplar da Katolikliğin veya İslam'ın resmi statüsünü savunuyor	Laik ve dini gruplar arasında sert mücadele	Dışlayıcı Laikliğin hakimiyeti

⁸ Kuru, devr-i sabık kavramını hakim olan din ile monarşinin ittifakına dayandırır, kavramın anlamı ise eski rejim anlamına gelmektedir (Kuru A. , 2011, s. 7). Kuru, eserinde devr-i sabık kavramını ideolojik mücadeleye oturtmakta kavramı muhafazakarlar ve ruhban karşıtları arasındaki çatışmaların tanımlanması ve açıklanması için kullanmaktadır (Kuru A. , 2011, s. 26). Detaylı bilgi için bkz. Kuru, A. T., & Babaoğlu, E. Ç. (2011). Pasif ve dışlayıcı laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye. İstanbul Bilgi Üniversitesi.

2. İKİNCİ BÖLÜM

2.1. Türkiye’de Din-Devlet İlişkileri

On dokuzuncu asırda vuku bulan modernizm ve onun merkezinde yer edinen; dini siyasetin etki alanından ve hukuktan dışlayan, hatta sosyal hayatın ötesine iten sekülerleşme düşüncesi devlet-din ilişkilerinde belirleyici olmuş ve yirminci asrın başlarına kadar nüfuzunu hissettirmiştir. Fakat dünyanın farklı coğrafyalarında meydana gelen dini hareketler, modern dünyada dinin etkisinin hala kaybolmadığını hissettirmiş ve yeni mücadele alanları ortaya koymuştur. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş sürecinden günümüze kadar gelen zaman içerisinde mevcut olan mücadelenin izleri halen görülmektedir. Değişen Dünya sisteminin Türkiye Cumhuriyeti’ne yansımaları diğer taraftan iç dinamiklerin biçimlendirdiği politik eylemin yansımaları Türkiye Cumhuriyeti’nin devlet-din ilişkilerinin şekillenmesinde ana etken olmuştur. Atatürkçü kadro, oluşturulmak istenen yeni devletin esas özelliklerini belirlerken değişen dünya sisteminin gereklerini de göz önünde bulundurmuşlardır. Bu sebeple din-devlet ilişkilerinde uygulanan programlar dönemsel olarak farklılıklar barındırmıştır. Tek parti dönemi boyunca laiklikten ziyade laisist politikalar laiklik olarak eyleme konulurken 1950 sonrasında laiklik prensibine dayanılarak dini olana ve dine daha ayrıcalıklı hürriyet sağlanmıştır. Böylece dönem dönem uygulanmış farklı dini politikalar beraberinde laikliğe atfedilen tanımlamalarında da değişiklikler yaratmıştır (Turan, 2019, s. 271-272).

Türkiye’de laiklik tarihi ile batılılaşma tarihi at başı gitmektedir. Çünkü laiklik anlayışı Türkiye’nin kendi dinamikleri ile tarih sahnesine çıkarttığı bir anlayış değildir. Laiklik, Batılılaşma denilen ve tartışmalarının ise yüzyıllardır hala bitmediği bir aşının ürünü, bizzat kendisi veya sonucudur denilebilir. Dolayısıyla Türkiye’de laiklik ve batılılaşma aynıdır sonucuna varabiliriz (Hocaoğlu, 1994, s. 48).

Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde din devlet ilişkilerinin birbirinden ayrılması, batıdaki toplumsal dinamikler gibi gelişme göstermemiştir. Osmanlı ve akabinde kurulan Cumhuriyet rejiminde kapitalist dünya sistemine geç eklemlenilmiş ve özellikle tarihsel gelişmelere ayak uyduramamıştır. Bu sebeple pozitivist bir ideolojiden hareketle çoğulcu laiklik anlayışı yerine koyu bir laikçi anlayış benimsenmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri Osmanlı’da devlet ve din ilişkileri dünyevi ve ruhani biçiminde ayrılmamış olması, Hristiyanlıktaki gibi “Sezar’ın hakkı

Sezar'a, Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya" ilkesi gibi ayırımı mevcut bulunmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı din ve devlet ilişkilerini Avrupa halklarından farklı şekilde yaşamıştır (Duman M. Z., 2010, s. 291).

Tezin kapsamı dışında olduğu için Cumhuriyet öncesi ilişkiler ele alınmamıştır. Cumhuriyet dönemi ve sonrasında din-devlet ilişkilerinin daha anlaşılabilir olması için kurumsal olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın geçirdiği dönüşümler ve tarihçesi üzerinde durulmuştur. Asıl konumuz AK Parti Dönemi Din-Devlet İlişkileri olmasından dolayı bu bölümde 2002'ye kadarki süreç özetlenmiştir. Başlıklarda önce laiklik anlayışları ele alınmış daha sonra din-devlet ilişkileri modeline uygulanışı ve kurumsal yapısı olan Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinde uygulanması ele alınmıştır.

2.2. Tek Parti Dönemi (1923-1946) Din-Devlet İlişkileri

Atatürkçülük, kökleri Tanzimat'a kadar inen batılılaşma serüveninin Kurtuluş Savaşı sonrası büründüğü radikal şekli yansıtmıştır. Başlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı üstünlüğüne karşı savunmasını yapmak amacı ile askeri alanda yapılan yenilikler, zamanla Batı'nın idare ve hukuk alanında yapılan yeniliklerinde örnek alınmasıyla devam etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde eğitim, idare ve hukuk alanlarında biri batılı diğeri geleneksel olmak üzere ikili yapı var olmuştur. Devleti kurtarmak isteyen yenilikçi grupların içerisinde batılılaşma fikri kaçınılmaz olmuştur. Yenilikçi grupların esas sorunları, batılılaşmanın toplumun kültürüyle nasıl uyum sağlayacağı olmuştur. Ziya Gökalp'in yapmış olduğu hars-medeniyet ayrımı bu sorunu gidermeye dönük olsa da çözüm noktasında pek başarılı olamamıştır. Atatürkçülük bu noktada batılılaşmayı ödünsüz ve topyekûn yürüten program olarak görülmüştür. Atatürkçülük'ün radikal olarak görülmesinin sebebi Batı karşısında geri kalmış Türk toplumunu ileri toplum düzeyine çıkarmak olan batılılaşma konusunda uygulamaya koymuş olduğu programları radikal-ilerici şekilde yürütmüş olmasıdır (Köker, 2007, s. 211-212). Atatürkçülük aynı zamanda düşünceleri Jön Türklere kadar uzanan seçkin sınıfın da sivrilmesidir. Yeni yönetici sınıf olan Atatürk ilkelerini takip edenler, iktisat, gelenek ve din gibi faktörlerin dışında batılı tarzda seküler eğitim görmüş pozitivist devletçi-seçkin anlayışa sahip olmuşlardır (Közleme, 2019, s. 637).

Atatürk ilkelerini takip eden kadronun din-devlet ilişkisinde temel aldıkları fikirler Jön Türk fikirlerini yansıtmıştır. Jön Türklerin büyük ölçüde radikal batıcı⁹ kanadından etkilenmiştir diyebileceğimiz Atatürkçü kadronun görüş ve reformları, seleflerinin düşüncelerini yansıtmıştır. Bunlara örnek olarak 1924'teki reformların tümü (din işleri ve vakıflar için müdürlüklerin kurulması, eğitimin laik bir bakanlık altında birleştirilmesi, şeyhülislamlığın ve halifelüğün kaldırılması) gösterilebilir. Jön Türklerin fikirlerinin selefi olan ve çok daha ileri giden reformları, 1925 yılında tekkelerin kapatılması ve tarikatların yasaklanması ile 1926 yılında Avrupa medeni hukukunun eksiksiz kabul edilmesidir. Çünkü yapılan reformlar devletin kendisine bağlı bulunmayan dinsel kurumlara ve vatandaşlar arası özel ilişkilere daha önce görülmemiş düzeyde etki etmektedir. Yapılan yenilikler ve reformlar yasamayı ve kurumları değil diğer taraftan vatandaşın yaşam tarzını da etkilemiş oldu. Diğer taraftan reformlar, Türk yaşam tarzını Avrupalılaştırmaya dönük önlemlerde bile ulema ve laiklik karşıtı rol üstlendi. 1925 senesinde Mustafa Kemal, Kastamonu'da gerçekleştirdiği ziyaret esnasında kıyafet reformu hakkındaki söyleminde din adamları ve şeyhlerin kamusal alanlarda törensel kıyafet giymelerini, devlet tarafından atanmış memurlara mensup otoriteyi gasp ettiklerini dile getirdi ve bunun önlenmesi için memur dışında dini kıyafet giyilmesinin yasaklanması gerektiğine dikkat çekmekteydi. Atatürkçü kadronun, medreseleri daha sonra İstanbul'daki ilahiyat fakültesi ile imam okullarını kapatma kararı İslami eğitimin modernleştirilmesi fikrini önemseyen Jön Türklerin fikirleriyle kırılma olduğunun göstergesidir (Zürcher, 2009, s. 48).

Atatürkçülük, gaye edindiği muasır medeniyet mertebesine ulaşmak için, boş inançların kol gezdiğini var saydığı bir halka, bilimi ve ilimi hâkim kılarak pozitivist düşünceyi yerleştirmeyi ana gaye edinmiştir. Aklın ortaya çıkarmış olduğu bilimin yaşamda en hakiki mürşit olduğu, farklı konuşmalar ve eğitim ile ortaya çıkarılarak halk dönüştürülmek ve değiştirilmek istenmiştir. Tüm bunları yapabilmek için, Atatürkçü düşüncede laiklik, devlet ve din ilişkisinin birbirlerinden ayrılmasından

⁹ Söğütü (2010, s. 13) kavramsal ayrımı Jön Türk düşünürlerinin dünyaya bakış açılarından faydalanarak konumlandırmıştır. Ona göre radikal kanadı Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet ve Rıza Tevfik oluşturmuştur. Radikal kanadın düşüncelerine göre geri kalmanın baş sebepleri arasında din ve gelenek gelmiştir. Radikal düşünürlere göre Batıyı ileri kılan akıl ve bilim olmuştur. Batı uygarlığını güçlü kılan ise pozitif bilimlerin bizzat kendisi olmuştur. Radikal kanada göre Osmanlı'nın içinde bulunduğu çöküş durumundan kurtulabilmesinin yegâne yolu Batının bilimini daha ziyade tüm yönlerini edinmek olmuştur. Jön Türk düşünürlerin fikirleri için detaylı bkz. Söğütü, İ . (2010). Jön Türkler ve Türkiye'nin Batılılaşması . Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 11 (1) , 1-28 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/ogusbd/issue/10997/131599>

ziyade, dini denetim altına alarak yaşamın bütün taraflarını Batılı ve pozitivist kriterlere uygun olarak biçimlendirilmesi şeklinde gerçekleşmiştir (Közleme, 2019, s. 644).

Bu alanda atılmış olan adımlar cumhuriyet öncesine dayanmaktadır. 1921 Tarihli Cumhuriyetin ilk anayasası olan Teşkilatı Esasiye kanununun 1. maddesinde “Hakimiyet bilâkaydü şart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.” hükmü yer almaktadır (Gözler, Türk Anayasa Hukuku Sitesi, erişim: 26.06.2021). Bu hükümlerle birlikte Osmanlı Devletinin teokratik yapısı bozulmakta egemenlik halka verilmektedir. Fakat politik anlayışı gereği devletle bütünleşmiş bir olgu olan İslam’ın, devlet mekanizmasından ayrıştırılması veya sökülüp atılması kolay olmamıştır. Teşkilat-ı Esasiye kanununun ilk maddesinde de belirtildiği gibi egemenliğin meşru zeminini oluşturan İslam, zamanla yerini halka bırakmıştır. Fakat çelişkili şekilde iki sene sonra Teşkilat-ı Esasiye’de yapılan değişiklik sonucu Anayasanın 2. maddesinde “Türkiye devletinin dini, dini İslam’dır” ibaresi yer almaktadır. Yapılan değişikliğin gayesinde muhafazakâr kanattan gelebilecek tepkileri ekarte etme yatmaktadır. Fakat tüm bunlar sadece muhafazakâr kanattan gelebilecek tepkileri dindirmek için yapılmamaktadır. Temel nedenler arasında dinin toplumsal ve politik alandaki göz ardı edilemeyecek etkisinden faydalanmak da yatmaktadır (Turan, 2019, s. 273).

Konuyla alakalı olarak gazeteci Kılıçzade Hakkı Bey, 1923'te İzmit'te Mustafa Kemal'e hükümetin dininin olup olmayacağını sormaktadır. Mustafa Kemal'in gazeteciye verdiği yanıt şu şekilde olmaktadır: “İtiraf edeyim ki, bu suale muhatap olmayı hiç de arzu etmiyordum. Sebebi, pek kısa olması lazım gelen cevabın o günkü şeriate göre ağızdan çıkmasını henüz istemiyordum, ...hükümetin dini olamaz! diyemedim. Aksini söyledim.” Devletin dininin olması o günkü koşullar gereği belirtildiği açık durmaktadır (Gözaydın, 2009, s. 19).

Din-devlet ilişkileri açısından laiklik o dönemler tam olarak anayasada yer almamaktadır. Atatürk ilkelerini takip eden kadro yaptıkları inkılapları temkinli şekilde yürütmektedir. Hatta 1924 Anayasasınının 26. maddesi şu şekildedir:

Büyük Millet Meclisi ahkâmı şer'iyenin tenfizi, kavaninin vaz'ı, tadili, tefsiri, fesih ve ilgası, Devletlerle mukavele, muahede ve sulh akdi, harb ilânı, muvazenei umumiyei maliye ve Devletin umum hesabı katî kanunlarınının tetkik ve tasdiki, meskûkât darbı, inhisar ve malî taahhüdü mutazammın mukavelât ve imtiyazatın tasdik ve feshi, umumi ve hususi af ilânı, cezaların tahfif veya tahvili, tahkikat

ve mücezaatı kanuniyenin tecili, mahkemelerden sâdir olup katiyet kesbetmiş olan idam hükümlerinin infazı gibi vezaifi bizzat kendi ifa eder. (anayasa.gov.tr, erişim: 26.06.2021).

Bahsi geçen maddede şeriat kurallarının uygulanması ve şeriat kurallarının yükümlülüğü Türkiye Büyük Millet Meclisine bırakılmaktadır. Daha sonraları 1928 senesinde anayasada yapılan değişiklik ile TBMM'nin şeri kuralları uygulamakla mükellef sayıldığı 26. madde ve devletin dininin İslam olarak geçtiği 2. madde kaldırılmaktadır. Yapılan değişiklikler ile başta uygulanan ibarelerin geçici olduğu görülmektedir (Turan, 2019, s. 273). Hatta 1928 senesinin 1222 sayılı kanun ile gelen 38. maddedeki değişiklik neticesinde Reisicumhurun önceki yemininde geçmekte olan “vallahı” ibaresinin yerini, “namusum üzerine söz veririm” şekli almıştır (anayasa.gov.tr, erişim: 26.06.2021).

Anayasada yapılan değişiklikler gösteriyor ki 1924 senesine kadar dine bağlı devlet modeli¹⁰ uygulanmaya konulmaktadır. 1924 senesinden itibaren dine bağlı devlet modelinden devlete bağlı din modeline direkt geçiş bulunmaktadır. Batıdaki modelin kronolojik olarak önce tam dini sonra yarı dini en son tam laik model uygulanmaktayken Cumhuriyet döneminde saf laiklik safhasına gelmeye yakın keskin bir ayırım görülmektedir (Başgil, 2007, s. 186).

2.2.1. Din-Devlet İlişkileri Yönünde Atılan Adımlar

Cumhuriyet döneminde din ve devlet ilişkilerinin ayrılması için atılan adımlar kronolojik olarak şu şekilde olmaktadır (Kuru A. , 2011, s. 219):

Tevhid-i Tedrisat (Medreselerin Kapatılması) 3 Mart 1924

Halifeliğin Lağvedilmesi 3 Mart 1924

Şeriye ve Evkaf Nezaretinin Kaldırılması 3 Mart 1924

Şapka Kanunu 28 Kasım 1925

Türebeler ile Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması 13 Aralık 1925

Miladi Takvimin Kabulü 26 Aralık 1925

İsviçre Medeni Kanunu'nun Kabulü 17 Şubat 1926

Latin Alfabesinin Kabulü 1 Kasım 1928

Ezanın Türkçeleştirilmesi 30 Ocak 1932

¹⁰ Kavram için bakınız: Başgil, A. F. (2007). Din ve Laiklik. İstanbul: Yağmur Yayınevi.

Bazı Kıyafetlerin Yasaklanması 1934

Cuma Yerine Pazar Gününün Tatil Olması 27 Nisan 1935

Laikliğin Anayasaya Eklenmesi 5 Şubat 1937

2.2.1.1. Halifeliğin Kaldırılması

Cumhuriyetin ilanından bir sene sonra din-devlet işlerinin ayrıştırılmasının adımları başlamaktadır. 3 Mart 1924 tarihinde başlarda Hilafet taraftarı grupların isyanını bastırmak gayesiyle korunan halifelik makamı kaldırıldı. Halifeliğin kaldırılmasını meşru gösterebilecek hadiseler arasında Halife Abdülmecid'in İstanbul'a gelen hükümet mensuplarının kendisini ziyaret etmemelerinden duyduğu hüznü belirtmesi yer almaktadır. Dolayısıyla Halife Abdülmecid kendisini hâlâ iktidar kadrosu arasında önemli bir mevkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Halifeliğin kaldırılmasını meşrulaştıran fiili durumlar olarak gösterilebilecek kaynak arasında ise Halifelik görevinin dışında bulunan harcamalar ile hazinenin gücünü açacak harcamalar için devletin hazinesinden kendisine pay istemesi gösterilmektedir. Dönemin Başbakanı, Mustafa Kemal'e durumu izah etmesinden sonra Mustafa Kemal, talep edilen bütçenin hazineden sağlanamayacağını ve devlet hazinesinde ikilik yaşanamayacağını belirtmektedir. Gösterilen gerekçeler Halifelik makamının kaldırılması için bahane olarak görülebilmektedir. Bunların arasında gösterilebilecek en esas neden ise Atatürkçü kadronun, hilafetin Osmanlı soyundan birine ait olmasını, rejimin geleceği için tehdit olarak görmesinden kaynaklanmıştır (Ateş, 2018, s. 74-75).

Din-devlet işlerinin ayrılmasındaki önemli somut adımlardan birisi de halifelik makamının kaldırılması olmaktadır. Mustafa Kemal Şer'îye ve Evkaf Bakanlığı ile Halifeliğin kaldırılması taslağını din adamlarına imzalatma hususunda hassas davrandı. Bu gaye ile Adliye Vekili Seyit Bey ve Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi, niçin halifelik makamının kaldırılması gerekliliğini TBMM'ye sundu ve yapılan mutabakatlar neticesinde Halifelik makamı 3 Mart 1924 tarihinde milli egemenlik prensibinden çıkan neticeye göre kaldırıldı. Geçmişte ulema Osmanlı Devletinde yapılan reformlara karşı tavır göstermekte hatta engellemekteydi. Mustafa Kemal, ulemanın kendi reformlarının önüne geçmemesi konusunda kararlı durmaktaydı. Halifeliğin kaldırılması ile günlük hayatın tüm noktalarına müdahale etmekte olan dinin, ulema ile bağlantısı kesilmekteydi. Çünkü miras, ölüm, doğum, kültür ve eğitim gibi toplumsal yaşama müdahaleyi gerektiren birçok eylem ulema tarafından

gerçekleştirilmekteydi. Halifelik makamının kaldırılması ile Türkiye Cumhuriyeti dini kimlikten sıyrılmakta ve İslam dünyasıyla merkezi bağlantısı ortadan kalkmaktaydı (Kara, 2017, s. 118).

2.2.1.2. Tevhid-i Tedrisat Kanunu

Osmanlı İmparatorluğunda eğitim sistemi devletin dışında kendiliğinden otonom şekilde oluşmaktadır. Devlet kendi tebaasının eğitimleri ile bizzat ilgilenmemektedir. İnsanların eğitim ihtiyaçları yine kendi çabaları dolayısıyla karşılanmaktaydı. Mahallelerde bulunan mevcut camiler, o yöreye ait ilkokul sayılmaktadır. Cami imamı, çocuklara Kuranı Kerim okuma, esas dini bilgileri öğretmekte aynı zamanda da okuma ve yazmayı öğretmekteydi. İmamın giderleri ve masrafları o yörenin halkı tarafından karşılanmaktadır. Bu okullara genel olarak Sıbyan Mektebi denilirdi. Mezun olanlar ise isteklerine göre medreselere gidebilmektedir. Verilmekte olan eğitim hiçbir kurum tarafından zorunlu tutulmamaktadır. Osmanlı Devletinde eğitimin önemi Tanzimat zamanında kavranmıştır. Devletin içerisinde bulunduğu gerileme ve çöküş ortamı, eğitimin önemini ortaya koymuştur. (Solmaz, 1994, s. 146). Tanzimat döneminde devletin bulunduğu çöküş durumundan kurtulabilmesi için eğitim alanında ciddi adımlar atılmıştır. Bu dönemde Mekteb-i İbtidailer ilkokul yerini almakta, Rüşdiyeler ortaokul, Sultaniye ve İdadiyeler lise, mülkiye, tıp ve askeri alanda açılan diğer okullar ise üniversite vazifesi görmektedir. Yapılan yenilikler yanında hala mevcudiyetini koruyan eski düzenden kalma medrese ve sıbyan okullarına dokunulmamıştır. Getirilen yenilikler arasında modern okullar bulunurken diğer tarafta da eski düzen okulları bulunmaktadır. Durumun böyle olması eğitimde ikircikli yapı oluşturmaktaydı. (Solmaz, 1994, s. 146).

Osmanlı Devletinden Cumhuriyete miras olarak geçen okullar arasında medreseler, sıbyan okulları ve Maarif Nezaretine bağlı yabancı ve azınlık okulları bulunmaktaydı. Bu okullar eğitim amacının dışında farklı şekilde hareket etmekteydiler. Osmanlı devletinin yıkılmasında faktör olarak beliren bu etkenlerden Cumhuriyetin kurucu kadroları ders çıkardı. Bütün okulları devlet kontrolüne almak ve eğitim öğretimi tek elde toplamak üzerine yenilikler ortaya atıldı. 3 Mart 1924 Tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu bu adımlar arasında yer almaktadır. Tevhid-i Tedrisat Kanununun çıkarılmasının gerekçeleri arasında eğitim birliğinin sağlanması aynı

zamanda bu eğitimin çağdaş ve ilmi olması bulunmaktaydı. Çünkü eğitimde birliğin sağlanması, çağdaş ve ilmi olması beraberinde toplumun his ve fikirlerinde de birlik oluşturacağı düşüncesini barındırmaktaydı. (Yanardağ, 2012, s. 242). Maarif Kongresindeki görüşler temel olarak eğitimin millileşmesi hususunda durulmaktaydı. Çünkü bu döneme kadar uygulanan eğitim yöntemleri gerileme sebeplerinin en büyük etkenleri olarak görülmekteydi. Kongrede Milli Eğitim programları kapsamında değerlendirilecek olan esaslar içerisinde yabancı kültürlerle ait olan unsurların bulunmasına karşı çıkılmaktaydı. Eğer böyle bir program oluşturulacak ise kapsam olarak milli tarih, kültür ve yaratılışa uygun esaslar konu alınmalı herhangi bir yabancı kültürün dahil edilmemesi gerekli görülmekteydi. Diğer taraftan yabancı kültürün yıkıcı neticeleri tekerrür edebilme ihtimali üzerine durulmakta ve altı çizilmekteydi. (Şimşek, 2011, s. 224).

Böylece Türkiye içerisindeki tüm okullar Milli Eğitim Bakanlığı çatısı altında birleştirildi. Kanunun 4. maddesinde belirtilen: “Maarif Vekâleti yüksek diniyat mütehasısları yetiştirilmek üzere Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir.” (mevzuat.gov.tr, erişim: 26.06.2021) hükmü gereğince imam ve hatip gibi hizmetlerin yürütülmesi için imam ve hatip okulları, yüksek din uzmanı bireyler yetiştirilmesi için de İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Tevhidi Tedrisat Kanununun 4. maddesi ile devlet, mescit ve cami gibi kurumlarda din hizmeti sağlayabilecek din adamlarını yetiştirmeyi kendi görevleri arasında görmüştür (Yanardağ, 2012, s. 242).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu, farklı bakanlıklarda görevlerde bulunan öğretim personellerini tek bir bakanlıkta toplamaktaydı. Bu bakanlık Maarif Vekâletiydi. Bu mektepler arasında Sıhhiye Vekaletine bağlı “Darüleytam”, Milli Müdafaa Vekaletine bağlı askeri okullar ve Şeriye ve Evkaf Vekaletine bağlı ve dini vakıflarla yönetimi sürdürülen medrese ve mektepler bulunmaktaydı (Başgil, 2007, s. 193).

2.2.1.3. Şeriye ve Evkaf Vekaletinin Kaldırılması

Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile İstanbul'daki Şeyhülislamlık makamı gücünü kaybetmeye başlamıştır. TBMM hükümeti aldığı kararlarla İstanbul hükümetini ve ona bağlı kurumu olan Şeyhülislamlığı etkilemiştir. 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması ile birlikte Şeyhülislamlık da kaldırılmıştır. Kaldırılan

şeyhülislamlık makamının yerini ve görevlerini TBMM hükümetinin kurduğu Şer'îye ve Evkaf vekâleti almıştır (Boyacıoğlu, 1996, s. 168).

Şer'îye ve Evkaf Vekâleti, “Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin sureti intihabına dair kanun”un ilk maddesinde kabinede olduğu belirtilmekteydi. Bu kanun ile din-devlet işleri ayırımından ziyade iç içe geçmekteydi. Çünkü Osmanlı Döneminde Şeyhülislam gibi politik bir sıfatı taşıyan kurumun devamını, Türkiye Cumhuriyeti’nde Meclis Hükümeti sistemi içerisinde Şer'îye Vekili devralmaktaydı. Aralarındaki fark ise Şer'îye Vekili Milli Hakimiyetin merkezi bir kurumu iken şeyhülislam İstanbul hükümetinde Sultan-Halifenin vekili konumunu taşımaktaydı (Başgil, 2007, s. 188).

3 Mart 1924 tarihinde Halifeliğin kaldırıldığı gün Erkanı Harbiye Umumiye Vekaleti ile Evkaf ve Şer'îye Vekaleti de ikinci bir yasa ile kaldırıldı (Kara, 2017, s. 118). Kaldırılan Evkaf ve Şer'îye Vekaleti yerine iki ayrı merci kuruldu. Bunlar Evkaf Umum Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Reisliği (Lewis, 1993, s. 499).

2.2.1.4. Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması

1812 tarihinde Osmanlı Devleti tekke vakıflarını kendi denetimi altına almıştır. 1826 tarihinde Bektaşî tekkelerini kapatmış ve Yeniçeri Ocağını dağıtmıştır. Kapatılan Bektaşî tekkelerinin yerlerini denetimi ele almak gayesiyle Mevlevî ve Nakşibendî şeyhleri almıştır. Bazı tekke şeyhliklerinin I. Abdülmecid (1839-1861) döneminde Bektaşîlere verilmesi dolayısıyla kısmen de olsa yumuşama gerçekleşmiştir. 1866 tarihinde tarikat şeyhleri ve ulemeden oluşan meclis-i meşayih kurumunu Şeyhülislama bağlı şekilde kurmuş, devletin tekkeler üzerine denetimi artmıştır. 1918 tarihinde ise İstanbul Taşra ayırımı gerçekleşmiş taşradaki tekkeler müftülerin başkanlığında kurulan encümeni meşayihe İstanbul’daki tekkeler ise meclis-i meşayihe bırakılmıştır. Yapılan ayırım dolayısıyla tekkelerin idari ve mali açıdan özerk yapıları kaybedilmiştir (Hakyemez, 2014, s. 162).

Osmanlı Devleti’nin tarikatları denetim altına almak için oluşturduğu bu yapılar Cumhuriyet zamanında da yeniden biçimlendirilmiştir. 1924 yılında mescit, cami ile tekke ve zaviyelerin yönetimi yeni kurulan Diyanet İşleri Başkanlığının denetimi altına bırakılmıştır. 1925 tarihinde yürürlüğe konulan 677 sayılı “Tekke ve Zâviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun” ile birlikte Cumhuriyet bünyesinde yer alan tekke ve zaviyeler kapatılmıştır (Hakyemez, 2014, s. 162).

Tekke ve Zâviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun maddeleri şu şekilde geçmektedir (mevzuat.gov.tr, erişim 26.06.2021):

Madde 1: Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhının tahtı tasarrufunda gerek suveri aharla tesis edilmiş bulunan bilümüm tekkeler ve zaviyeler sahiplerinin diğer şekilde hakkı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere kamilen seddedilmiştir. Bunlardan usulü mevzuası dairesinde filhal cami veya mescit olarak istimal edilenler ipka edilir. (mevzuat.gov.tr, erişim 26.06.2021)

Alelümüm tarikatlerle şehlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik, falcılık, büyüclük, üfürükçülük ve gayıptan haber vermek ve murada kavuşturmak maksadiyle nüshacılık gibi unvan ve sıfatların istimaliyle bu unvan ve sıfatlara ait hizmet ifa ve kisve iktisası memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dahilinde salatine ait veya bir tarika veyahut cerri menfaate müstenit olanlarla bilümüm sair türbeler mesdut ve türbedarlıklar mülgadır. Seddedilmiş olan tekke veya zaviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihdas edenler veya aynı tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler ve yukarıdaki unvanları taşıyanlar veya bunlara mahsus hidematı ifa veya kıyafet iktisa eyleyen kimseler üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere cezayı nakdiile cezalandırılır. (mevzuat.gov.tr, erişim 26.06.2021)

Daha sonra 1 Mart 1950 Tarihli 5566 sayılı kanun ile “Türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Kültür Bakanlığınca umuma açılabilir. Bunlara bakım için gerekli memur ve hizmetliler tayin edilir.” maddesiyle türbeler kamuya açılmıştır (mevzuat.gov.tr, erişim 26.06.2021).

2.2.1.5. Diyanet İşleri Başkanlığının Kurulması

Osmanlı İmparatorluğu'nda din işleri, başında Şeyhülislâmın bulunduğu meşihat makamı tarafından idare edilmekteydi. Fakat meşihatın yetki ve görevleri, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkilerine göre çok daha kapsamlı bir alanı içine almaktaydı. Dinî konularda fetva vermesi, devletin yönetimiyle ilgili temel prensip ve normların belirlenmesinde söz sahibi olması yanında ilmiye sınıfınca idare edilen eğitim öğretim ve yargı yetkileri de bu makama bağlı olmaktadır. Günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Adalet Bakanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Yüksek Öğretim Kurumu arasında bölüşülmüş olan hizmetlerin hemen hepsi meşihat kapsamında toplanmıştı. Ancak on dokuzuncu yüzyıl başlangıcında ve özellikle Tanzimat Dönemi'nden sonra Şeyhülislâmlığın yetki ve görev alanı giderek azaltılmıştır. Cumhuriyet dönemi öncesinde, Şeyhülislâmlığa bağlı olarak sadece ilmiye sınıfının elinde bulunan eğitim öğretim, vakıf ve yargı ile ilgili hizmetlerin büyük bir bölümü Evkaf ve Maarif ile Adliye bakanlıklarına verilmiş, böylece Şeyhülislâmlığın yetki ve görev alanı fetva işleri, medreselerdeki öğretim ve şer'iyeye mahkemeleriyle daraltılmıştı. İttihat ve Terakkî yönetiminde yapılan bir kanunla (12 Mart 1917 / 18 Cemâziyelevvel 1335) bütün şer'î mahkemeler ve bağlı kuruluşları da

Adliye Bakanlığının bünyesine alındı. Daha sonra 3 Mayıs 1920 (14 Şâban 1338) tarihli Bilumum Mehâkim-i Şer'iyenin Meşihata İade-i İrtibâtı Hakkında Kânûn-ı Muvakkat ile şer'î mahkemeler yeniden meşihata bağlanmışsa da bu kanun o dönemde Büyük Millet Meclisi iktidarının yönetimi kapsamında bulunan bölgelerde geçerli olmamıştır. Bu yönetim döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarındaki dinî teşkilat yapısında başka bir farklılık yapılmamış, Meşihat-ı İslâmiyye'nin uhdesinde bulunan tüm hizmetler, bağlı bulunduğu Evkaf ve Şer'iyeye Bakanlığı kapsamında yürütülmüştür (Yücel, 1994).

Şeyhülislamlığın yetkileri Tanzimat Dönemi'nden sonra kurulan Maarif ve Adliye bakanlıklarından sonra sadece dini alanlarla sınırlı kalmıştır. Yaşamları süresince bu hizmeti devam ettirmek üzere atanan Şeyhülislam'ın devlet erkânı arasındaki durumunda zaman dahilinde farklılıklar olmuştur. Kalıcı olarak Divan (Bakanlar Kurulu) mensubu olarak kabul gördüğü zamanlar olduğu gibi, ihtiyaç halinde Divana teşrif ettikleri durumlar da olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında kabine sistemine geçilmesinin akabinde Şeyhülislam, Evkaf ve Şer'iyeye Bakanı adıyla kabine mensubu sayılmış ve yeni kurulan bu kurumun görev zamanı, mensubu olduğu iktidarın ömrüne bağlı hale gelmiştir. TBMM, Cumhuriyet'in ilanından önce, Kurtuluş Savaşı ve yeni bir devletin kurulması gibi son derece olağanüstü durumların bulunduğu bir zaman zarfında vazife yapmıştır. Bu olağanüstü zamanlarda dahi din hizmetleri ihmal edilmemekteydi. 3 Mayıs 1920 tarihinde oluşturulan hükümette Evkaf ve Şer'iyeye Vekâleti başlığı altında bir Bakanlık yer almaktaydı. Evkaf ve Şer'iyeye Vekâleti, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Şeyhülislamlık ile 3 Mart 1924'te kurulan Diyanet İşleri Reisliği ile bir köprü vazifesi yapmıştır. Gazi Mustafa Kemal tarafından kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevi, kuruluş kanunu olan 429 sayılı Kanun'da "İslam dininin itikat ve ibadet alanıyla ilgili işleri yürütmek ve dini kurumları idare etmek" şeklinde yer almıştır. Devlet bünyesindeki tüm mescit ve camilerle bunların personellerinin yönetimi Başkanlığa verildiği gibi zaviye ve tekkelerin bunların personelleri olan şeyhlerin yönetimi de Başkanlığa verilmiştir. 1925 yılında zaviye ve tekkelerin ilgası ile birlikte bunlara bağlı konular Başkanlığın görev kapsamından çıkarılmıştır (diyanet.gov.tr, erişim 29.06.2021).

Mustafa Kemal'in 1 Mart 1924 tarihinde Mecliste yasama yılının başlangıcı dolayısıyla yaptığı konuşma ile Cumhuriyet döneminde Diyanet İşleri Reisliği adını taşıyan bir kurumun oluşturulması düşüncesi yeşermekteydi. Mustafa Kemal bu

oturumda dinin ve ordunun politikadan soyutlanması ile tevhide tedrisatın (öğretimin birliği) gerekliliğini anlatan konuşma gerçekleştirdi ve konuşmasında dinin yüceltileceğini de belirtmekteydi (Aydın, 2019, s. 241-242).

Diyanet İşleri Başkanlığı, Osmanlı İmparatorluğu kurumları arasında olan Şeyhülislamlık ile Meclis Hükümeti sistemi içerisinde yer alan Evkaf ve Şer'iyeye Vekâletinin yerini modern bir halde almıştır. Osmanlı'da var olmuş Şeyhülislamlık makamının Cumhuriyet nezdinde devamlılık ettirilmesi denilebilir. Diğer taraftan Şeyhülislamın Osmanlı İmparatorluğu zamanında Padişaha bağlı olması ve onun tarafından atanması ile Cumhuriyet döneminde Cumhurbaşkanına (önceden başbakan) bağlı olması ve atanması arasında benzerlik ilişkisi kurulmaya çalışılmakta ve iki kurum arasında fark olmadığı zaman zaman savunulmaktaydı (Kara İ. , 2000, s. 37)

Şeyhülislamlık makamı Sadrazamlıktan sonra Osmanlı İmparatorluğunun tıpkı padişahlık/halifelik gibi itibarlı ve en üst organları arasında yer almaktadır. Diğer kurumlarla mukayese dahi edilemeyecek kadar görevleri ve yetkileri bulunmaktaydı. Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti, Ankara'da 1920-1924 seneleri arasında faaliyet göstermekteydi ve yetkileri, görevi ve statüsü Şeyhülislamlığa göre daraltılmaktaydı. Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti buna rağmen bakanlık düzeyinde kurum olmaktadır. Vakıflar, tekkeler, medreseler, dini yayınlar ve dini hizmetler konusunda tekel derecesinde görev ve yetkiler atfedilmekteydi. Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti hem Meclis'teki Şer'iyeye Encümeni hem de kabinede (Bakanlar Kurulu) de yer alması dolayısıyla hukuki düzenlemeler dahil her konuda fikir ve görüş bildirme yetkisine sahipti. Mehmet Vehbi Efendi (Çelik) ve Mustafa Fehmi Efendi (Gerçekler) gibi ilmiye kökenli olup Şer'iyeye Vekâletinin başında bulunan isimler, hem Milli Mücadele zamanında hem de İttihat ve Terakki içinde etkin ve aktif görevler sahiplenmiş mebuslar arasındadır. Kabinede Şer'iyeye Vekilinin meclis başkanı/başbakandan sonra zikredilmesi protokol açısından onu şeyhülislama benzer bir konuma sokmaktaydı. Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti ile Şeyhülislamlık kurumlarına ait bu yetkiler, görev alanı ve sorumluluklar itibarıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilen görevler mukayese edildiğinde benzerlikten ziyade farklılıklar göze çarpmaktadır. Bunların da ötesinde devamlılık ilişkisi ve mukayeseden ziyade bir gerilemenin mevcut olduğundan bahsedilebilir (Kara İ. , 2000, s. 37-38).

3 Mart 1924 tarihinde üç tane kanun teklifi Meclise sunuldu. Teklif edilen kanunlar Hilafetin, Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye'nin ve Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin kaldırılmasını, Tevhid-i Tedirsat konusunu içermekte ve Osmanlı Hanedanının yurtdışına çıkarılmasını kapsamaktaydı. Meclise sunulan teklifler, hızlı şekilde sonuçlandırılmaya çalışılmış, ivedilikle görüşülmüştür. Görüşülen teklifler beş saat süren müzakerelerin ardından kanunlaşmıştı. Mecliste ivedi görüşmelerin neticesinde Şer'îye ve Evkaf Vekaleti kaldırıldı. Fakat akabinde Hoca Halil Hulki Efendi (Siirt Mebusu) ve onunla birlikte 50 mebusun imzasıyla meclis başkanlığına, Umuru Diyaniye Riyaseti'nin kurulmasını isteyen kanun teklifi gündeme alındı. Sunulan teklif Diyanet İşleri Başkanlığı'nın temelini oluşturan ilk yasal tasarımı oluşturmaktaydı. Sunulan teklifin gayesinde Umuru Diyaniye Riyasetinin, Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin yerini alması yatmaktaydı. Teklif sahipleri gerekçe olarak ise şu sözleri meclise sunmaktaydı (Aydın, 2019, s. 242):

Din ve ordunun siyaset cereyanları ile alâkadar olması birçok mahaziridâidir. Bu hakikat bütün medeni milletler ve hükümetler tarafından bir düsturu esasi olarak kabul edilmiştir. Bu noktai nazardan yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhde eden Türkiye Cumhuriyeti Teşkilâtı Esasiyesinde zaten muhaddes olan Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile Erkânı Harbiyei Umumiye Vekâletinin mevcudolması muvafık olamaz. Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin ilgasına nazaran da bütün evkafın millete intikal etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabii bir neticedir. Binaenaleyh berveçhiâtimevaddın derakap bugün ve müstacelen müzakere olunarak kanuniyet kesbetmesini teklif eyleriz. (TBMM Zabıt Ceridesi/7/Devre 2/1, s. 21)

Şer'îye Vekaletinin kaldırılmasındaki ana gayeler arasında ordunun ve dinin politik cereyanlardan uzak kalmasının istenilmesidir (Toprak, 2018, s. 221).

“Seriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiyei Umumiye vekâletlerinin ilgasına dair teklifi kanuni” başlıklı kanunun ilk maddesince “Umuru Diyaniye Riyaseti” kurulmaktaydı (TBMM Zabıt Ceridesi/7/Devre 2/1, s. 22):

Madde 1. — “Türkiye Cumhuriyetinden muamelâtı nâsa dair olan ahkâmın teşrii infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükümete aidolup dini mübîni tslâmm bundan maada itifcadat ve ihatada dair bütün ahkâm ve mesalihin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makamnda bir umuru Diyaniye Riyaseti makamı tesis edilmiştir.”

Görüşmelerin devam ettiği oturumda teklife dair tartışmalar yaşanmaktadır. Tartışmanın konusunun çoğunluğu Diyaniye Riyaseti'nin varlığı ya da gerekliliğinden ziyade kurumun adı üzerinde durulmaktaydı. Kanun teklifinde kurumun adı “Umûru Diyâniye Riyaseti” olarak geçmekteydi (Aydın, 2019, s. 242-243).

Meclis Başkanı, teklif edilen yasa hakkında şunları söylemektedir: “Efendim bu madde hakkında bir takrir aldım. Maddedeki (Umuru diyaniye) fıkrasının (Umuru diniye) suretinde yazılmasını teklif ediyorlar.” Meclisten akabinde itiraz olarak hayır sesleri yükselmekteydi. Söz alanlar arasında Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey bulunmaktaydı ve karara şu sözlerle itiraz etmekteydi: “Diyanet işleri varken umuru diniye ne oluyor?” Ardından Konya Mebusu Mustafa Feyzi Bey söz alarak:

Muhterem arkadaşlar diyanet kelimesi malûmuâliniz mastardır. Mastar, isme mensubolamaz. Yani fiildir, fiile karşı nisbet lisanen muvafık değildir. Yalnız bu mânayı ifade etmek için bir isim vardır, yani tahsis edilmiş bir isimdir ki, o da (din) dir. Eskiden mâruf ve meşhur olarak (umuru diniye, ulumu diniye, muamelâtı diniye) denilir. Diyanet mastardır, yeni bir tâibirdir, muvafık değildir. Umuru diniye demek de zaten bir beis yoktur. (TBMM Zabıt Ceridesi/7/Devre 2/1, s. 23) görüşlerini dile getirmekteydi.

Tartışmalar devam ederken görüşlerini aktaran diğer bir mebus da Çanakkale mebusu Samih Rıfat Bey'dir. Samih Rıfat'ın görüşleri meclis tutanaklarında şu şekilde geçmekteydi:

Efendim Arapça ile fıkıh ile ve ulûmu hukukiye ile iştilgal etmiş olan zevatça malûmdur ki, din ile diyanet anasında fikhî bir fark vardır. Dini kazai, üftai muamelâtı nâsa dair olan her şeyi ibadati, ahkâmı ve itikadati camidir. Halbuki kazaya dâhil olmıyan ahkâmı, üftayı, ibadati, itikadati kendi mâna ve mefhumu altında cemedan bir tabiri fikhî vardır ki o diyanettir. Efendim. Bütün kütübü fikhiye ve islâmiyede Kazaen ve diyaneten tâbiri müstameldir. İmarat ve Hükümet mânasını cemedan kelimeye iktisadiyat, içtimaiyat, inzibat, tedrisat cümlesi dâhildir. Bunların her biri Hükümetin münkasem 'olduğu şubata taksim edilmiştir. Meydanda kalan yalnız ibadat, itikadat, üftaye aidolan ahkâmıdır ki, Umuru Diyaniye Riyasetine aittir ve (Diyanet) kelimesi tamamiyle bu mânaya mevzudur. Bunun sıgai nisbetle ifade olunup (olunmaması -caiz olup (olmadığına gelince: İsmi mastardır sıgai nisbet haline gelebilirler. (Düveli, hükmi) gibi kelimeler -göstermektedir ki, (Devlet ve Hükümet) kelimeleiri nisbet haline intikal edebilir. Binaenaleyh Meclisi Âlimiz diyanet işleri kelimesini balbul edebilir veyahut (Umuru diniye) tâbirini kabul eder, o 'başkadır. Yalnız (Diyanet) kelimesi kâsdettiğimiz mânayı bütün şumulüyle ifade ettiğinden bunun ipkasını rica ederim. (TBMM Zabıt Ceridesi/7/Devre 2/1, s. 23)

Mebuslar arasında yaşanan tartışmaların temelinde Diyanet İşleri Reisliği'ne çizilmesi düşünülen sınır ve görevler hususu yatmaktadır. Çünkü din meseleleri iftaâ (fetva ile ilgili) ve kazaî (yargısal) fert ilişkilerine dair tüm hususları kapsamasına rağmen Diyanet kazaî (yargısal) meselelerden ziyade tartışmada da bahsi geçtiği gibi itikadat ve ibadat alanını kapsamaktadır. Tartışmanın büyük bölümünü İslam'ın hukuksal zemininin geçmişten gelen gelenekçi yapısının ekarte edilmesi olmuştur. Böylece İslam'ın hukuksal yapısının bahsi dahi geçilememesi ve Diyanet'in kapsamının sadece ibadet ve itikat hususlarıyla daraltılması bulunmaktadır (Toprak, 2018, s. 222). Kara'ya (2000, s. 38) göre bahsi geçen tartışmalar tarafların politik hedefleri ve din/diyanet işlerinin hangi yöne doğru yöneleceği konularıyla alakalı ciddi bir tartışma barındırmaktaydı. Tartışmaların neticesinde “Umuru Diyaniye” fıkrası yerine bahsi geçen “umuru diniye” kelimesinin ikamesi kabul görmedi. Fakat

Zonguldak mebusu olan Tunalı Hilmi Bey'in itiraz etmesi ile Umuru Diyaniye Riyaseti yerine Diyanet İşleri Reisliği ismi Meclisin vermiş olduğu çoğunluk kararı ile ikame edildi kurumun yeni ismi Diyanet İşleri Reisliği oldu (TBMM Zabıt Ceridesi/7/Devre 2/1, s. 23).

Bakanlık, politik anlamda yürütme kurumuna mensup birim olmakla birlikte idare hukuku açısından merkezi yönetimin en başında bulunan hiyerarşik kurum olmaktadır. Tek parti iktidarının laik uygulamaları kapsamında din işlerini kabine içerisinde bir kuruma bağlanması politik olarak tutarlı sayılabilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı idare kapsamında dinin toplum hayatındaki mevkisini kollayarak denetim kurmaktaydı. İbadete dair alanda ise din hizmeti yürüten kurum olmaktaydı. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Dünyevi fonksiyon göstermesi seküler yapı içerisinde kendine yer edinmesine bağlanmaktadır denilebilir (Gözaydın, 2009, s. 61).

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 3 Mart 1924 tarihinde kurulması laik düzen içerisinde dinin tertip edilmesi fikrinin ürünü olmaktadır. Laiklik, devlet ile dinin ayrılması dine ayrı bir müstakil yapının tanzim edilmesi fikrini yansıtmaktadır. Fakat Türkiye Cumhuriyet'i örneğinde laiklik müdahalelere maruz kalmış, din hem gereklilik olarak görülmüş hem de devletten ayrılarak statüsü tartışmalara konu olmuş Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur (Toprak, 2018, s. 222-223). Polat'a (2002, s. 126) göre Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş amacı hem laikliğin getirmiş olduğu ihtiyaçtan hem de toplumun dini hususlarda bilgilendirilmesi kaygısından doğmaktadır. Ona göre devletin temel ihtiyacı devletin korunmasının esas taşı olan devletçilik ilkesinin uygulanmasıdır. Devletçilik ilkesine göre devlet kendisinin istikbalini güvence altına almak zorunda dolayısıyla bu gaye ile kendi toplumunu gözetim ve denetime tabi tutmaktadır. Diğer türlü devletin ilk etabında politik meşruiyet kaynağı tehlikeye girebilir hatta yok olabilir.

Sayarı'ya (1978, s. 177-178) göre zaten laiklik alanında yapılan inkılaplar esnasında dinin, devlet üzerinde denetim işlevi olamamaktadır. Uygulamaya konulan siyasal kararların tepeden inme olması sebebiyle dinsel olanın iktidar üzerinde baskısı oluşmamakta baskı üzerine meşru denetim yetkisi de bulunmamaktadır. Tepki oluşması söz konusu olduğunda ise iktidarın baskıya karşı tepkisi başlamakta olan tepkinin üzerine gitmek olmaktadır. Denetim mekanizması dâhilinde bulunmayan dinsel güçlerin bu durumlara tepkisi demokratik meşru yollar dışında olmaktadır. 1925

ve 1930 yıllarında çıkan isyanların hemen hepsi (Kürtçülük dışında değerlendirildiğinde) tek parti iktidarının laiklik politikalarına karşı olduğu görülmektedir. 1925 ve 1930 arasında çıkan isyanların hemen hepsi iktidarı politikalarından dolayı denetlemekten ziyade uyarıcı nitelikte olmuştur. Denetimle uzaktan yakından alakası olmayan bu isyanlar, tek parti iktidarının laiklik politikaları konusunda daha sert tavır almasını sağlamıştır. Bunun en basit örnekleri arasında 1925 senesinde çıkan Şeyh Said isyanı sonrası gösterilebilir. Çünkü çıkan isyanın akabinde din görevlileri haricindekilerin dini kıyafet giymeleri yasaklanmış, şapka kanunu çıkarılmış ve tekkeler kapatılmıştı.

429 sayılı “Seriye ve Evkaf ve Erkânı harbiyei umumiye vekâletlerinin ilgasına dair kanun” da şu maddeler geçmekteydi:

BİRİNCİ MADDE — “Türkiye Cumhuriyetinde muamelâtı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükümete ait olup dini mübini islâmın bundan maada itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesailinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makamında (Bir Diyanet işleri reisliği) makamı tesis edilmiştir.”

İKİNCİ MADDE — “Seriye ve Evkaf vekâleti mülğadır.”

ÜÇÜNCÜ MADDE — “Diyanet işleri reisi başvekilin inhası üzerine “Reisicumhur tarafından nasbolunur.”

DÖRDÜNCÜ MADDE — “Diyanet işleri reisliği Başvekâlete merbuttur. Diyanet işleri reisliğinin bütçesi Başvekâlet bütçesine mülhaktır. Diyanet işleri reisliği teşkilâtı hakkında bir nizamname tanzim edilecektir.”

BEŞİNCİ MADDE — “Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde bilcümle cevami ve mesacidi şerifenin ve tokaya ve zevayanın idaresine, imam, hatip, vâız, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tâyin ve azillerine Diyanet işleri reisi memurdur.”

ALTINCI MADDE — “Müftülerin mercii Diyanet işleri reisliğidir.”

Üçüncü maddede “Diyanet işleri reisi başvekilin inhası üzerine Reisicumhur tarafından nasbolunur.” sözü geçen Diyanet işleri Başkanı dönemin Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktaydı. Dördüncü maddede ise Diyanet işlerinin bütçesi Başbakanlığa bağlı tutulmaktaydı. Ayrıca “Diyanet işleri reisliği teşkilâtı hakkında bir

nizamname tanzim edilecektir.” denilerek örgütsel yapısı sonraya bırakılmaktaydı. Beşinci madde ile birlikte devletin sınırları içerisinde bulunan tüm tekke, zaviye, mescid ve camilerin yönetimi ile buralardaki hizmetlilerin tayinleri için yetkili merci Diyanet İşleri Reisliği olarak belirlenmektedir. Altıncı maddede ise kurumun kadro ve örgütsel yapısı gözardı edilmekteydi sadece “müftülerin mercii Diyanet İşleri Reisliği'dir.” hükmü bulunmaktadır (Gözaydın, 2009, s. 62). 1935 yılına kadar Diyanet İşlerinin kapsamlı olarak örgütsel yapısına tam değinilmemekteydi (Aydın, 2019, s. 247). Bulut'a (2014) göre ise 429 sayılı kanun aceleye getirilmişti.

Diyanet İşleri Reisliği'nin örgütsel yapısı ve bütçesinin hala belirlenilmemiş olması “Seriye ve Evkaf ve Erkânı harbiyei umumiye vekâletlerinin ilgasına dair kanunun” dördüncü maddesinde yer almaktaydı. Diyanetin örgütsel yapısı ve bütçesinin belirli olmamasına dönük ilk itiraz 1924 senesinde gerçekleşen bütçe görüşmelerinde dile getirildi. Erzurum Mebusu Raif Efendi, Meclis Başkanı Fethi Bey'in “Efendim, bugünkü rüznamemizde 1340 (1924) senesi Muvazenei Umumiye kanunu lâyhâsının müzakeresi vardır. Diyanet işleri Riyaseti Bütçesi vardır. Efendim, Heyeti Umumiyesi hakkında söz isteyen var mı?” sorusuna karşılık olarak;

Diyanet işleri Bütçesi elimizde, üzerinde iki satırlık yazı olmaksızın sırf rakam olarak gelmiştir. Bütçe Muvazenei Maliye Encümeninden hiç bir yazı ve imza olmaksızın rakam olarak gelmiştir. Bunun esbabı mucibesi neden ibarettir. Raportörü kimdir, ne suretle düşünülmüştür? Bendenizce Diyanet İşleri bütçesinde daha düşünülecek bazı cihetler vardır. Bunlar düşünülmüş müdür? Bunları soracağız. Seriyeye vekâletinin lağvı kanununda bu hususta bir nizamname yapılacağı ve teşkilât o nizamname mucibince icra edileceği musarrahtı. Henüz öyle bir nizamname mevcut değildir. Bu teşkilât hangi nizamna, yahut hangi kanuna tevfiқан yapılmıştır ve bu bütçe bu şekilde çıkacak olursa kanun mahiyetini mi haiz olacaktır ve bu teşkilât bu suretle tekmi edilmiş mi olacaktır? Buna dair izahat istiyorum(...) (Türkiye Büyük Millet Meclisi, TBMM Zabıt Ceridesi/8/1/Devre 2/1, s. 801-802)

Raif Efendi'nin sormuş olduğu soruya karşılık dönemin Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey:

3 Martta kabul buyrulan kanun mucibince Diyanet İşleri 1340 senesi Bütçesi eski seriye bütçesinden biraz farkla takdim edilmiş bulunuyor. Fark, görülmeyecek kadar azdır. Yalnız bütçede görülmeyecek müstahakkını ilmiye maaşatıyla dersiam maaşatıdır ki dersiam maaşatının bu bütçe kabul edildiği zaman muhassasatı zatiye bütçesine aynen naklini teklif edeceğiz Encümenle beraber... Encümen ayrıca bir şey teklif etmemiştir, yazmamıştır, bilmiyorum. Fakat Encümen herhalde tetkik ettikten sonra göndermiştir. Nizamname meselesi henüz halledilmemiştir. Vazaif hakkında bir nizamname bittabi yapılacak. Teşkilâta gelince; eski teşkilâta hiç dokunulmamış gibidir. Yalnız ilâve olmak üzere buraya evkaftan aldığımız vazaifin de teşkilâtını beraber almışızdır. Bu sene verdiğimiz bütçe bundan ibarettir. (TBMM Zabıt Ceridesi/8/1/Devre 2/1, s. 801-802).

Diyanet İşleri Reisliği'nin kuruluşunun bulunduğu 429 sayılı kanun, Reislik kadrosu ve teşkilatı hakkında birçok konuları es geçmekteydi. Ancak 1924-1926 yılları arasında görüşülen bütçe müzakerelerinde taşra yapılanmasında; müftülükler müstahdemini, dersiamlar, vaizler, müstahdem-i ilmiye, müfti müsevvidleri ve

müftüler maaş yekunu olarak, merkez yapılanmasında ise Reis ve Heyet-i Müşavere, müstahdemîn-i muhtelif ve me'murin-i merkeziye geçmektedir (erişim 29.06.2021). 1924 yılı Diyanet İşleri Reisliği'nin bütçesi 1.442.650 TL olarak geçmektedir bu genel bütçenin %1.18'ni yansıtmaktadır. 1924-1928 yılları arasında Diyanet İşleri Reisi en yüksek devlet memuru ile aynı maaşı almaktadır bu ücret 155 TL olmaktadır (Aytük, Çelik, & Şahinaslan, 1989, s. 33).

1927 senesinin bütçe görüşmelerinde ilk kez Diyanet İşleri Reisliğinin idari yapısı olan taşra ve merkez teşkilatlarına dair konular geçmekteydi. Diyanet İşleri Reisliğinin merkez yapılanmasına dair müdüriyetler ilk kez 1927 bütçe kanununda kurulmaktaydı. Kurulan müdüriyetler şu şekilde geçmektedir: Tahrirat ve Evrak Müdüriyeti, Levazım Müdüriyeti, Me'murin ve Sicil Müdüriyeti ve Müessesat-ı Diniye Müdüriyeti'dir. Taşra yapılanmasında ise kazalarda ve vilayetlerde bulunan müftülüklerdir. Bu müftülükler arasında İstanbul müftülüğü diğerlerinden farklı olarak yapılanması bulunmaktadır. Diyanet İşleri Reisliğinin merkez yapılanmasında ise Tetkik-i Mesahif Heyeti Reisliği ile Heyet-i Müşavere bulunmaktadır. 1927 yılında 391 müftülük teşkilatı taşra yapılanmasında bulunmaktadır (Aytük, Çelik, & Şahinaslan, 1989, s. 34). Diyanet İşleri Reisliği'ne 1927 seneli bütçe kanununda ait 7.172 kadro tahsis edilmekte bunların 71'i merkez yapılanmasında bulunmaktadır (diyanet.gov.tr, erişim 29.06.2021).

22 Haziran 1935 tarihinde 2800 sayılı “Diyanet İşleri Reisliği teşkilât ve vazifeleri hakkında kanun” ile Diyanet İşleri Reisliği ilk kez yapılanmaya dair bir kanuna sahip olmaktadır. Diyanet İşleri Reisliği 2800 sayılı kanun ile birlikte taşra ile merkez yapılanmasına ve kurumun kadrosuna dair hususlara yer verilmekteydi¹¹ (Aydın, 2019, s. 248).

Görevler hususuna dair meseleler 2. maddede belirtildiği gibi daha sonraki nizamname ile düzenlenecekti. 11 Kasım 1937 tarihinde 7647 sayılı “Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtının Vazifelerini Gösterir Nizamname” ile yürürlüğe giren kararname Diyanet İşleri Reisliğine ait görevleri belirtmekteydi. Her kaza ve vilayetteki başkanlığa bağlı müftülük bulundurmaya ve bu müftülerin seçim usulüne dair hususları işleyen kanunda idari alanda yenilik getirilmedi. Fakat taşra ve merkez

¹¹ Diyanet İşleri Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun'un detaylı bilgileri için bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3035.pdf> erişim, 7.7.2021

yapılanmasındaki kadroların sayısı, unvanı ve derecesi tekrar tespit edildi: taşra yapılanmasında 451, merkez yapılanmasında 29 olmak üzere 480 toplam kadro sayısı oldu. Müşavere Heyeti'nin mensupları sekizden beşe indirildi. Diyanet İşler Reisliği'ne ilk kez Reis Muavini kadrosu 5 Temmuz 1939 senesinde 3665 sayılı kanun ile yapılan değişiklikle getirildi (Yücel, 1994).

1937 de yapılan tüm değişimler Savcı'ya (1967, s. 92-93) göre, Mustafa Kemal'in uygulamaya koymuş olduğu politikayla din ile devletin birbirinden ayrılıp dinin özerk olarak ayrı konumda bulunmasını sağlamak değildir. Uygulanan politika dinin, resmi devlet işlerinin dışında toplumun, halkın ve fertlerinin yaşamlarının ibadet ve itikat dışındaki her şeyine karşın irtibatını engellemek ve bağıni koparmaktır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu boyunca din, hem halkın toplum içindeki davranış ve tutumlarını hem de devleti kontrol altında tutmuş ve yönetmiştir. Üstelik yönetme eylemini ruhani normlara bağlı kalarak değil hurafelerle gerçekleştirmiştir. Hurafelerle gerçekleştirilen yönetim Jöntürklerin ve Osmanlı Islahatçılarının önünde engel oluşturmuştur. Mustafa Kemal bu sebeplerden dolayı dinin toplum üzerindeki nüfuzunu önlemeyi amaç edinmiştir.

2.3. 1946-1960 Arası Din-Devlet İlişkileri

CHP'nin Yedinci Kurultayı'nda tek parti iktidarının süregelen din politikası ilk kez değişim geçirmiştir. 1945-1950 yılları arasını kapsayan bu dönemde kurultaydaki kararların şekillenmesini uluslararası konjonktürler de etkilemiştir. 1945 ikinci dünya savaşı sonrası, dünyanın siyasal yapılanmasını etkileyen dönüm noktalarından biri olmuştur (Salimoğlu, 2020, s. 58). Türkiye ikinci dünya savaşı sonrası SSCB'ye karşı tavır almış ve batı ittifakı arasına katılmıştır. Türkiye'nin SSCB'ye karşı tavır almasında en önemli etken SSCB'nin Türkiye'ye yönelik tehditkâr tutumları oluşturmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan SSCB-Türkiye, Batı-ABD ve Batı-Türkiye arasında oluşan çok taraflı diyaloglar, Türkiye'nin iç meselelerinin şekillenmesinde etken rol oynamıştır (Ateş, 2018, s. 109).

Soğuk Savaş döneminde ABD'nin hegemon güç olmasını sağlayan etmenler ve stratejiler arasında askeri ve ekonomik alanlar olduğu kadar ideolojik alanlar da bir o kadar etkili olmuştur. ABD'nin Soğuk Savaş döneminde hem liberalizm ekseninde yapmış olduğu özgürlük ve demokrasi söylemleri hem de muhafazakâr alanda yapmış olduğu ve komünizme karşı dini söylemlere ağırlık vermesi “*dinsiz, Allahsız*

Sovyetler” gibi propagandalar İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'sinde etkili olmuştur. Her iki ideoloji de Türkiye'de kolayca benimsenmiş ve etkisini antikomünizm olarak yansıtmıştır (Salimoğlu, 2020, s. 58).

Komünizme karşı dinin savunuculuğu, CHP'nin gündemini de o dönemler meşgul etmiştir. Hamdullah Suphi Tanrıöver Mecliste yapmış olduğu konuşmada komünizme karşı manevi kaynakların kullanılmasından şöyle bahsetmektedir (TBMM Tutanakları Dönem VIII/3Toplantı 1 s.440, 1946):

memlekette komünizm cereyanları vardır. Mahkemeler bunu tedavi etmeğe kâfi gelmez, polis, jandarma, ceza buna deva değildir. Türk halkının mânevi bünyesini bu hastalıkları olmayacak şekilde takviye etmek lâzımdır. Bunu yapmak için Türk milletine onun büyük mânevi kaynakları olan din ve milliyetten istifadesine fırsat vermek lâzımdır. (Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Büyük Kurultayı, 2014, s. 456)

Komünizme karşı uygulamaya geçirilmeye çalışılan dinin rolü CHP Yedinci Kurultay'ında da gündeme gelmiştir. Komünizm tehlikesinin büyüklüğünü kurultayda Tanrıöver şu sözlerle dile getirilmiştir (Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Büyük Kurultayı, 2014, s. 456):

Bugün dünyada, göz önünde tutulacak beş tane büyük hadiseyi görüyoruz. Ruslar kendi hudutları içinde koyu milliyetçilerdir, her çareye başvuran bir milliyetçi. Ortodoks milletlerin toprağında dincidir. Slav memleketleri sahasında ırkçıdır. Sefillerin, açların diyarında komünisttir. Safderun kalmış ise onların yanında da demokrattır; bir nevi demokrasi ile demokrattır. Bunun karşısında dünyanın bir tahaffuz teşkilatı vardır. Milletler, milliyet dini ile Rus komünizmine karşı bu şekilde mücadele halindedir. (Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Büyük Kurultayı, 2014, s. 456)

Tanrıöver komünizmle mücadelede din adamlarının rolüne dikkat çekmiş din adamlarının eğitilmesinin gerekliliğini kurultayda vurgulamıştır. İmam Hatip mektepleri ve yüksekokul seviyesinde dini derslerin okutulmasının gerekliliğini şu sözlerle savunmuştur (Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Büyük Kurultayı, 2014, s. 458):

Arkadaşlar; Komünizm bir din olarak intişar ettiği için her yerde din adamlarını takip ediyor. O halde acaba biz İmam ve Hatip mekteplerimizi açmazsak, dünyanın bütün üniversitelerinde olduğu gibi, ilim mahiyetinde olarak İstanbul Üniversitemizde İslam Tarihi, İslam Felsefe Tarihi, mukayeseli tarihi edyan okutmazsak ve nihayet bir de yüksek din öğretimi mektebi açmazsak, acaba, bu zavallı ekalliyetler son müdafalarını yapmak için muhtaç oldukları adamları nereden tedarik edeceklerdir? (Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Büyük Kurultayı, 2014, s. 458)

Kurultayda laiklik ilkesi ele alınmış sert şekilde talepler dile getirilmiştir. Konuşmalarda ahlaki problemlere dikkat çekilmiş manevi boşluğun yeri din ile doldurulmaya çalışılması vurgulanmış fakat bu vurgulamanın şeriatı yeniden getirmek manasında da olmadığı altı çizilmiştir. Diğer taraftan Kurultay'da din adamlarının eğitimlerinin yetersizliğini hatta din adamlarının eksikliği sert şekilde vurgulanmıştır (Salimoğlu, 2020, s. 3). Görüşmelerde Tanrıöver din adamlarının eksikliğini dile

getirmiştir. Tanrıöver, köylerin imamlara ihtiyacı olduğundan bahsetmiştir. Tanrıöver'in yanında gelen meclis hademeleri, altı köyde sadece tek bir imam kaldığını belirtmiş, köylülerin ölümler üzerinde nöbet beklediğinden bahsetmiştir. Köylüler, eğer yeterli hatip ve imam olmazsa ölümlerini insani boyutlara aykırı şekilde gömüleceğini söylemiştir (Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Büyük Kurultayı, 2014, s. 457).

Yedinci Kurultay'da gerçekleştirilen görüşmeler esnasında Cumhuriyetin ilk yıllarındaki meseleler gün yüzüne çıkarılmış ve tartışılma olanağı bulmuştur. Kurultay'da görüşülen konuların çoğu CHP'nin kırmızı çizgilerini kapsamıştır. Devletin din alanında daha aktif olması talep edilmiş, laiklik ilkesinin esnetilmesi istenmiştir. Kurultay'ın önemi, o döneme kadar gerçekleştirilen inkılaplara karşı ilk defa tartışılır ve eleştirilebilir oluşunun gösterilmiş olmasıdır (Salimoğlu, 2020, s. 65).

CHP gerçekleştirmiş olduğu Yedinci Kurultay sonrasında laiklik alanında ve dini politikalarında esneklikler göstermeye başlamıştır. Partinin yıllardır izlemiş olduğu geleneksel politikalar yeni yasal tasarılarla değiştirilmeye başlanmıştır. 1948 tarihinde hacca gitmek isteyenlere döviz verilmeye başlanmış bunun yanında İmam Hatip kursları açılmıştır. İlkokullara seçmeli din dersi 1949 yılında müfredata eklenmiştir. TBMM'de 1925 senesinde kabul edilen 677 sayılı “Tekke Ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine Ve Türbedarlıklar İle Bir Takım Unvanların Men Ve İlgasına Dair Kanun'un” ilk maddesinde ek olarak “Şeyhlik, Babalık ve Halifelik gibi mensupları arasında baş mevkiinde bulunanlar altı aydan az olmamak üzere hapis ve 500 liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezasından başka bir yıldan aşağı olmamak üzere sürgün cezası ile cezalandırılırlar.” eklenmiştir. Kanunun ilk maddesinde 1950 tarihinde ise şu fıkra eklenmiştir: “Türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Kültür Bakanlığınca umuma açılabilir. Bunlara bakım için gerekli memur ve hizmetliler tayin edilir.” CHP'nin din alanında yapmış olduğu tüm bu değişikliklerin sebepleri arasında DP'nin muhalefeti azımsanmayacak kadar etkili olmuştur. CHP, din alanında yapmış olduğu politikalar sebebiyle DP'nin önünü almak istemiş ve bu alanda DP'yi bastırmak istemiştir (Uzun, 2012, s. 130).

Demokrat Parti 7 Ocak 1946 tarihi ile birlikte kurulmuş, iktidara ise 14 Mayıs 1950 tarihinde gelmiştir. Din, Demokrat Parti muhalefesinde önemli bir konum edinmiştir. Halkın dikkatini çekmek, çok partili hayata geçiş ile birlikte önceki dönemlere göre önem kazanmıştır. Halkın dikkatini çekme konusunda kilit taşı bu

esnada din taşımıştır. Çok partili döneme geçilmeden evvel bile tek parti iktidarı din konusunda imtiyazlar vermeye başlamış ibadet özgürlüğü ve laiklik konusunda tavizler vermeye başlamıştır (Kırkpınar, 2018, s. 350).

Tablo 3: 1950 Yılı Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar, Oranları ve Milletvekilleri Sayıları¹²

Siyasi Partiler	CHP	DP	MP	Bağımsız
Milletvekili Sayısı	69	416	1	1
Alınan Oy	3.176.561	4.241.393	250.414	383.282
Oranı	39,45	52,68	3,11	4,76

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçim sonuçlarında DP, CHP, MP ve bunun yanında bağımsız olarak seçime giren milletvekilleri, Mecliste yer edinmiştir. Bu seçimde DP %52,68, CHP %39,45, MP %3,11, bağımsızlar ise %4,76 oranında rey almışlardır. DP'nin %52,68'lik oranına karşı 416 milletvekili çıkarmış CHP ise %39,45'lik oranına rağmen sadece 69 milletvekili çıkarabilmiştir (ysk.gov.tr, erişim 31.07.2021). CHP ve DP arasındaki oy oranının farkı sadece %14 olmasına rağmen sandalye sayılarının farkı gözle görülür büyüklükte, 347 olmuştur. Seçimden hemen önce değiştirilen seçim sisteminden dolayı sonuçlardaki orantısızlık gözle görülür biçimde olmuştur. Çoğunluk temsil sisteminin uygulanmış olması sonucu bu doğrultuda etkilemiştir. CHP, değiştirilen seçim kanunun sonrasında kendi sonunu hazırlamış, seçim sonuçları umduğu gibi olmamıştır (Ateş, 2018, s. 176).

1950 seçimi Türkiye demokrasisinde bir dönüm noktası niteliğinde olmuştur. Çünkü seçim dürüst ve serbest şekilde gerçekleşmiş bunun akabinde muhalefet iktidara karşı ezici bir başarı elde etmiştir. CHP, yirmi yedi yıllık iktidarında hemen hemen karşısında kendisine meydan okuyabilecek bir muhalefet partisi olmadan hükümet kurmuş ülkeyi idare etmişti. Atatürkçü görüşün çalışmaları ve yine Atatürk ilkelerini takip eden kadronun sayesinde Türk halkının siyasal gelişimi gözle görülür biçimde

¹² 1950 Genel Seçim Sonuçları için detaylı bkz. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1950 ve <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1923-2011-MVSecimleri-Tuik.pdf> s.9

başarı elde etmiş ülkenin tarihinde daha öncelerinde örneği görülmemiş bir hadiseyi yaşama sokmuştur (Lewis, 1993, s. 302).

Türkiye'de çok partili yaşama geçilmesiyle birlikte çeşitli dini grupların sosyo-politik işlevlerinde ve kamusal alanlardaki görünürlüğünde bariz değişimler yaşanmış, aynı zamanda toplumsal eylemlerde de değişimler görülmeye başlanmıştır. 1950'li yıllarda başlayan kırdan kente göç hareketi neticesinde kentlerin demografik yapıları değişmeye başlamış, sayıları artmaya başlayan dini gruplar şehrin sosyo-kültürel dönüşümüne sebep olmuştur. DP, meydana gelen değişimler üzerine politik baskıyı esnetmiştir (Şahin M. C., 2012, s. 35).

DP yönetimi, demokrasinin halk nezdinde iyileştirilmesi için gerekli olan kurumsal yeniliklerin ve anayasanın değiştirileceğine dair sözler vermiştir. DP'liler, geçmişte yaşanan sıkıntıların tekrar yaşanmaması, devr-i sabık olmaması ve Atatürk reformlarının terk edilmemesi üzerine sözler vermiştir. Fakat çok geçmeden DP yönetimi, CHP politikalarını yermeye başlamıştır. Diğer taraftan yapılan bu eleştiriler halk nezdinde ilgi ve sempati görmüştür (Karpaz, 2019, s. 181).

Hükümet programını Celal Bayar tarafından atanan Başbakan Menderes, şu sözler ile din siyasetini ve Atatürk devrimlerine ilişkin bakışını aktarmıştır: “seçim beyannamemizde yazıldığı üzere millete malolmuş inkılaplarımızı mahfuz tutacağız.” Bu şu anlama gelmiştir; “millete malolmamış devrimler” korunmayacak ama “millete malolmuş devrimler” korunacaktır. Bu sözlerle Atatürk devrimlerinin esas gayeleri üzerinde durulmamış gerçekleştirilen bazı inkılaplardan da vazgeçilmiştir (Nal, 2005, s. 147).

Bu adımlardan birisi de yasaklanan Arapça ezan konusu üzerine olmuştur. Arapça ezan yasağı, 2 Haziran 1941 tarihinde kabul edilen 4055 sayılı kanunla yasal hale gelmişti. 4055 sayılı kanun ile Ceza Kanununun 526. maddesi değiştirilmiş ilgili madde Arapça ezanı şu şekilde yasaklamıştır:

Salahiyetli makamlar tarafından adli muameleler dolayısıyla yahut âme emniyeti veya âme intizamı veya umumi hıfzıssıhha mülâhazasıyla kanun ve nizamla aykırı olmayarak verilen bir emre itaat etmeyen veya bu yolda alınmış bir tedbire riayet eylemeyen kimse, fiil ayrı bir suç teşkil etmediği takdirde, bir aya kadar hafif hapis veya elli liraya kadar hafif para cezasile cezalandırılır. Şapka iktisası hakkındaki 671 sayılı Kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikına dair 1353 sayılı Kanunun koyduğu memnuiyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler veya arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif veya on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezasile cezalandırılırlar. (resmigazete.gov.tr, 1941).

14 Mayıs 1950 seçimleri ile iktidara gelmiş olan DP, hemen sonra dinsel hayata dönük adımları eyleme geçirmeye başlamıştır. Bu konuda gerçekleştirilen faaliyetlerden biri ezanın Türkçe dışında okunmasını yasak kılan ceza kanununun 16 Haziran 1950 tarihinde TBMM'de gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde kaldırılması ile olmuştur (Kırkpınar, 2018, s. 353).

Görüşmelerde İsmet İnönü ve beraberindeki birkaç milletvekili dışında kanunun tasarına itiraz eden olmamış CHP vekilleri, büyük ekseriyetle oylamaları Arapça ezan lehinde kullanmışlardır. “Arapça ezan ve kamet okuyanlar” cümlesi ceza kanunundan çıkarılmış ve bu şekilde kabul edilmiştir. Ceza kanunundaki bu cümlenin çıkarılmış olması Arapça ezan okunmasını zorunlu kılmamıştır fakat Arapça okunmasının önündeki ceza engelini kaldırmıştır. Türkçe okunmasının da yasaklanmamış olmasıyla birlikte ezan, arzu edilen dilde okunur hale gelmiştir. Arapça ezan yasağının kaldırılmasında iktidar ve muhalefet (DP-CHP) kaldırılması yönünde oy kullanmasıyla birlikte Türkçe ezandan birlikte vazgeçilmiştir. Muhalefetin Arapça ezan yasağının kaldırılması yönünde karar alması takdirle karşılanmıştır. Böylece 18 yıllık Türkçe ezan denemesi 17 Haziran 1950 tarihli resmi gazete ile yürürlüğe giren kararlar son bulmuştur. Kararın ardından henüz iki ay sonra Kur'an'ın Ankara radyosunda okunmasına izin verilmiştir (Dikici, 2006, s. 95-96).

17 Haziran 1950 tarihli, 7535 sayılı resmi gazete ile 5665 sayılı kanun yürürlüğe girmiştir. 5665 sayılı kanunda Türk Ceza Kanununun 526. maddesi değiştirilmiş böylece Arapça ezan yasağı ortadan kaldırılmıştır. Düzenlenen 526. maddenin yeni hali ise şu şekilde olmuştur:

Salahiyetli makamlar tarafından adli muameleler dolayısıyla yahut âme emniyeti veya âme intizamı veya umumi hıfzıssıhha mülâhazasıyla kanun ve nizamlara aykırı olmayarak verilen bir emre itaat etmeyen veya bu yolda alınmış bir tedbire riayet eylemeyen kimse, fiil ayrı bir suç teşkil etmediği takdirde, bir aya kadar hafif hapis veya 150 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılır. Şapka iktisası hakkındaki 671 sayılı Kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikine dair 1353 sayılı Kanunun koyduğu memnuiyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler 3 aya kadar hafif hapis veya 30 liradan 600 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılır. (resmigazete.gov.tr, 1950).

Cumhuriyetin ilk yılları olan 1927-1950 yılları arasında dini radyo yayınları yapılmamıştır. Çok partili yaşama geçiş ile birlikte DP'nin din konusunda özgürlük yanlısı tutumu, halk arasında dini unsurlara karşı farklı talepleri doğurmuştur. Talepler arasında radyoda dini yayınların yapılması da yer almıştır. DP halk nezdinde gelen bu talepler doğrultusunda 5 Temmuz 1950 tarihinde radyoda dini yayın yapılmasını engelleyen yasayı kaldırmıştır. Kararlar neticesinde Ankara ve İstanbul radyolarında

dini yayınlar yapılmaya başlanmıştır (Ateş, 2018, s. 202). Yayın serbestisinin akabinde her cuma sabahları Ankara radyosunda dini yayınlar yapılmaya başlanmış hatta mevlit yayınları da radyolarda yer almıştır (İşler, 2007, s. 120-121). Yapılan uygulamalar “hayırlı başarı” diye adlandırılmış halk arasında sevinçlere sebep olmuştur (Nal, 2005, s. 160).

DP eğitim ve alanında da düzeltmelerde bulunmuş ve birçok yenilik getirmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesi ile yirmi dokuz İmam Hatip Mektebi açılmış, zamanla açılan İmam Hatip Mektepleri 1930 tarihinde ikiye düşmüş 1930'da ise tamamen kapatılmıştır. İlgi görmediği gerekçesiyle okullar kapatılmıştır. İmam Hatip Mekteplerindeki öğrenci sayısı 1923-1924 tarihleri arasında 2258 iken bu sayı 1926-1927'de 728'e kadar inmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı, öğrencilerin azlığı sebebiyle personel yetiştiremeyecek durumda kalmıştır. Personel eksikliğinin yaşandığı bu dönemlerde Nakşibendiler, Nurcular ve Ticaniler gibi yasa dışı örgütler din adamına olan ihtiyacı yerine getirmiştir. CHP 1949 senesinde on ay süreli eğitim verecek olan İmam Hatip kurslarını on il merkezlerinde açmıştır. DP açılan kursları yedi yıllık eğitim verecek olan İmam Hatip okullarına dönüştürmüştür sayılarını ise 1951 tarihinde yediye yükseltmiştir. Yapılan İmam Hatip okulları halk tarafından finansal olarak desteklenmiş, gereksinimleri giderilmiş ve sevinçle karşılanmıştır. 19 Kasım 1952 tarihinde bu okulların sayısının on beşe çıkarılmasının kararı mecliste görüşülmüş fakat personel eksikliğinden dolayı karar uygulanamamıştır. Mecliste okul sayılarının arttırılma amacı aydın din adamları yetiştirmek olarak belirtilmiştir. Yapılan uygulamalar ile DP, din eğitimini devlet kontrolünde tutmak istemiştir (Nal, 2005, s. 159).

Ayrıca CHP'nin din derslerini seçmeli olarak uygulamaya koyduğu ilkokullarda DP, 1950-1951 dönemlerinde bu uygulamayı tersine çevirmiş, din derslerini zorunlu kılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından açılmış olan 1951 senesinde sayısı yedi olan İmam Hatip okulları 1954-1955 tarihleri arasında 16'ya çıkarılmıştır. Bunun dışında Diyanet İşleri Reisliği'nin bütçesi 1950'den itibaren kademeli olarak arttırılmıştır. Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne bağlı 600'ü aşan cami ve türbe 1951-1954 tarihleri arasında onarılması sağlanmış ve kuruma ayrılan fonlar arttırılmıştır. 1950-1960 tarihleri arasında 15 bin cami yapılmıştır. Tüm bu gelişmelere paralel olarak dinsel örgütlerin sayıları da 1950 sonrası artış göstermiş cami inşasını amaçlayan

dinsel örgüt sayısı 1951 de 251 iken 1960'ta 5104'e ulaşmıştır (Toprak B. , 2000, s. 316).

Tablo 4: Kuran Kursları İstatistiği (Şahin M. C., 2012, s. 35).

Yıllar	Kurs Sayısı	Öğrenci Sayısı
1932-33	9	232
1942-43	37	1329
1952-53	183	11836

“5634 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun” 23 Mart 1950 tarihinde kabul edilmiş 29 Nisan 1950 tarihinde ise yürürlüğe girmiştir. Kanunun ilk maddesi ile “Diyanet İşleri Reisliği” ismi değiştirilmiş yeni ismi “Diyanet İşleri Başkanlığı” olmuştur. Müşavere Heyeti'nin ismi “Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu”, Yazı İşleri Müdürlüğü'nün ismi “Yazı İşleri ve Evrak Müdürlüğü”, Mushaflar ve Dini Eserler Tetkik Heyeti Reisliği ismi “Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı”, Reis Muavini unvanı “Başkan Yardımcısı” olarak değiştirilmiştir. Merkez yapılanmasına ise Zat İşleri Sicil ve Levazım Müdürlüğü, Yayın Müdürlüğü ve Hayrat Hademesi Müdürlüğü birimleri oluşturulmuştur. Bunun yanında 1931 tarihinde Bütçe Kanunu ile Evkaf Umum Müdürlüğüne devri gerçekleşmiş olan mescit ve camilerin yönetimi tekrar Diyanet İşleri Başkanlığına verilmiş, cami görevlileri (hademe-i hayrat) kadroları Diyanet İşleri Başkanlığı kadrolarına ilave edilmiştir (Aytük, Çelik, & Şahinaslan, 1989, s. 37-38).

“Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun” da yapılan değişimler ile birlikte toplamda 941 olmak üzere merkez yapılanmasına 52, taşra yapılanmasına 889 kadro tahsis edilmiştir. Kanunun getirdiği yenilikler arasında ilk kez gezici vaizlik ihdas edilmiş vaiz kadroları açılarak vaizler kadroya alınmıştır (Aytük, Çelik, & Şahinaslan, 1989, s. 59). Diyanet yapılanmasında getirilen yenilikler ve statü değişiklikleri milletvekillerinin memnuniyeti ile karşılaşmış 1947'de gerçekleşen CHP VII. Kurultayı sonrası dine karşı değişen iklimin yansıması olarak görülmüştür (Gözaydın, 2009, s. 68).

Kanunun kabul edilmesinden evvel mecliste Diyanet İşleri Başkanlığının bütçeleri tartışılmış, Diyanette görev alan personellerin maaşlarının düşüklüğüne vurgu yapılmıştır. Seyhan Mebusu Sinan Tekelioğlu durumu şu şekilde izah etmiştir (TBMM Tutanakları VIII/24 Toplantı 4 s.555, 1950):

Sayın arkadaşlar; Diyanet İşleri Reisinin maaşına şöyle bir bakarak, bir de maiyetindeki müftüleri tetkik ederek görürüz ki müftülerin ayaklarına çorap alamıyacak kadar azdır. Bu zevat, bu din, erkanını; İstiklal Harbinde çalışmış arkadaşların hepsi bilirler ki bu memleketin istiklalini kurtarmak için at üstünde, yalın ayak başları dolaşmışlardır. Bunları gözlerimizle gördük. Bir arkadaşım var, yaşı yetmiş, kendisi müftüdür. İstanbul Hükümetinin ortaya attığı fetvaya ilk itiraz eden ve ona karşı çıkaran bu zat bugün perişan haldedir. Meclise de mürecaatı vardır arkadaşlar. Elindeki kağıt da yüksek tahsilli olduğunu gösteriyor. Buna rağmen 30 seneden beri 20 lira maaş alıyor. Hükümetten soruyorum, eğer şayet Devletimiz layık bir Devlet ise neden bu insanları elinde mevcut kanunlara uydurarak terfi etmedi? Biz evvelden böyle gördük. Olur mu arkadaşlar? Demokrasiye girdik ya. Binaenaleyh, elimizdeki Anayasaya göre hareket edeceğiz, eski hataları düzelterek. Zannediyorum, vazifemiz budur. Bu insan Barem Kanununa tabi midir? Tabidir. Neden dolayı Barem Kanununa tabi olan bu zatı, diğer yüksek tahsilli memurlar gibi, Devlet memurlarının tabi olduğu kanunun bahsettiği haklardan istifade ettirmiyoruz? Neden bunların maaşı mütemediyen 20 lirada kalıyor? Eğer terfi edecek yeri, kadrosu yoksa, diğer memuriyetlerde olduğu gibi, iki terfi müddetini geçirdikten sonra hiç olmazsa iki defa terfi etmeleri lazım gelmez mi? 20 seneden beri 20 lira maaşla işe başlayan müftünün maaşı bugün 50 liraya gelmemeli mi idi? (Türkiye Büyük Millet Meclisi, TBMM Tutanakları VIII/24 Toplantı 4 s.555, 1950)

CHP iktidarı seçimlerden evvel son kez Diyanet yapılanması hakkında değişimler gerçekleştirmiştir. Yapılan düzenlemeler ile birlikte Diyanete Yayın Müdürlüğü'nün kurulması ile kuruma ait yayın ve yayın sayılarının artırılması hedeflenmiştir. DP ise din hürriyetini temel hürriyetler arasında görmüştür. Parti sözcüleri Türk milletinin bir İslam ferdi olduğunu vurgulamış ve dini ihtiyaçlarının siyasi malzeme yapılmadan karşılanması gerektiğine vurgu çekmişlerdir. DP, bu uğurda Diyanet İşleri Başkanlığının Bütçesinin artırılması için çaba göstermiş ve Başkanlığa ait bütçeye önem vermiştir. 2.912.720¹³ lira olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesi sadece beş sene içerisinde 15.225.497¹⁴ liraya çıkarılmıştır. DP Diyanete dair gösterdiği önemi, bütçesine yapmış olduğu %525 artış ile göstermiştir. Diyanet İşleri Başkanlığına yapılan bu bütçe artışları ile din adamlarının sosyal hakları geliştirilmiş ve refah seviyeleri artırılmıştır (Ateş, 2018, s. 237). 1950 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşkilat yapısını değiştiren 5634 sayılı kanun, 1965 yılına kadar Başkanlığın kadro ve örgüt yapılanmasını korumuştur (Gözaydın, 2009, s. 70).

¹³ 1 Mart 1950 Tarihli Diyanet bütçesi için detaylı bknz. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7445.pdf> erişim: 01.08.2021 7445 sayılı Resmi Gazete

¹⁴ 1 Mart 1955 Tarihli Diyanet bütçesi için detaylı bknz. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8943.pdf> erişim: 01.08.2021 8943 sayılı Resmi Gazete

2.4. 1960-1980 Arası Din-Devlet İlişkileri

27 Mayıs 1960 tarihinde Albay Alparslan Türkeş tarafından radyoda okunan bildiri ile Türk Milleti bir darbe olduğunu öğrenmiştir. Darbe bildirisinde Türk Silahlı Kuvvetleri, yönetime el koyma gerekçesi olarak demokrasinin düştüğü kötü duruma ve kardeş kavgasının bitmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Yayınlanan bildiri darbenin tarafsız olduğunu önemle vurgulamıştır. Ankara ve İstanbul'da darbe, aydınlar tarafından sevinçle karşılanmıştır. Diğer illerde ise darbeye karşı herhangi bir tavır sergilememiştir (Zürcher, 2000, s. 351).

1960 darbesi emir komuta zinciri dışında gerçekleştirilen ilk darbedir. Sonraları 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 olmak üzere iki darbe daha gerçekleşti. Fakat bunlar, küçük rütbeli askeri personeller dışında Yüksek Komuta Kademesince gerçekleştirilen darbeler olmuştur. Farklılığın en önemli sebeplerinden biri Yüksek Komuta Kademesinin Türk Silahlı Kuvvetleri'nin karakterini dönüştüren ve 1960'tan sonra kendisi için belirlemiş olduğu roldür (Ahmad, 2019, s. 147).

1960 Darbesi Türkiye Cumhuriyeti tarihinde önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Türk Silahlı Kuvvetleri siyasi gidişi yönlendirmiş ve sivil idareye müdahale etmiştir. Hatta Darbeyi gerçekleştiren cunta, yaptıkları darbeyi ikinci cumhuriyet olarak isimlendirmiştir (Çelik A. , 2008, s. 72). 27 Mayıs olayına ilişkin Tanör, (2017, s. 364) kavram olarak “hareket” ya da “müdahale” terimleri kullanmıştır. Çünkü ona göre 27 Mayıs olayına cuntacılık, isyan, darbe, inkılap, ihtilal, veya devrim söylemleri politik yargı taşımaktadır. Aynı konu üzerine Çelik (2008, s. 72) de durmuştur. Ona göre kullanılması en uygun kelime müdahale denilmesidir. Çünkü ona göre darbe söylemi kullanılamaz, gerçekleşen 27 Mayıs eylemi, bütün müdahalenin etkisini anlık göstermemektedir. İhtilal kavramı da kullanılmamalıdır çünkü ihtilal kavramı rejim değişikliğini barındırır. Fakat çalışmanın kalan kısımlarında genel olarak kullanıla gelmiş ve kabul görmüş olan darbe kelimesini kullanmakta sakınca görülmemektedir.

DP'nin muhalefeti saf dışı bırakmaya çalışması, sert sıkıyönetim uygulamaları, üniversite öğrencilerinin eylemlerini sert şekilde bastırmaya çalışması, ordu ile aydınlar arasında ittifak oluşmasını ve kamuoyunun Menderes'ten soğumasını sağlamıştır. (Karpat, 2019, s. 266). DP, özellikle yönetiminin son iki senesinde anti-demokratik eylemleri işleve sokmuş muhalefeti ekarte etmeye çalışmıştır. Bunlardan en önemlisi tahkikat komisyonunun kurulmuş olmasıdır. DP grubu muhalefetin yıkıcı

eylemlerine karşı 7 Nisan 1960 tarihinde komisyon kurulması kararı almıştır. Alınan karara karşı DP içinden eleştiriler olmuş fakat Menderes'in alınan tahkikat komisyonu kurulması kararına ısrar etmesi üzerine muhalefet meclisi terk etmiştir. Sert tartışmaların yaşanmasına rağmen 27 Nisan 1960 tarihinde tahkikat komisyonu muhalefetin yıkıcı faaliyetlerine karşı kurulmuştur. Komisyona her türlü toplantıyı yasaklama, gazeteleri toplama, matbaaları kapatma özetle muhalefeti ekarte edebilmek için hükümetin vermiş olduğu tüm araçlardan faydalanma yetkisi verilmiştir. Kararlara karşı durulması halinde bir seneden üç seneye kadar cezalandırma yetkisi verilmiştir. Yapılan aşırılıklara karşı DP kanadından da itirazlar gelmesine rağmen uygulamalar durdurulmamış böylece tüm bu yaşananlar darbe ile neticelenmiştir (Sevinç, 2017, s. 126).

27 Mayıs 1960 sonrası iktidara gelen askeri yönetim DP'nin uygulamaya koymuş olduğu Atatürk devrimlerine karşı iddia edilen düzenlenmeleri ortadan kaldırdı. Milliyetçilik ve laiklik ilkeleri böylece eski önemine geri dönmüş oldu. DP'nin yürürlüğe koymuş olduğu ekonomik politikaların çoğu iptal edilip durduruldu. Hatta devletin içinde bulunduğu ekonomik kötü durum Menderes'in aldığı ekonomik desteklere ve dış ilişkilerde gerçekleşen askeri yardımlara bağlandı. Askeri yönetim iktidara gelişinin akabinde bir takım yenilikler uygulamaya koydu. Yapılan yenilikler, başlangıçta belirtilen hükümeti sivil yönetime bırakma ve demokrasiyi tekrar kurmaktan çok uzak kalmıştır. Askeri cunta geçici olmaktan ziyade kalıcı olma gayesinde bulunmuştur. Darbeyi gerçekleştiren askerler arasında bazıları devletin ekonomik çöküntüdeki durumundan kurtulması için birtakım devlet düzenlemeleri yapılmasını teşvik etti. Böylece toplumsal adalet yerine kuvvetli milliyetçi söylemler yer almaya başladı (Karpaz, 2019, s. 268).

Hükümet işlerini idare etmek amacıyla Cemal Gürsel Başkanlığında Milli Birlik Komitesi (MBK) kuruldu. Askeri yöneticilerin hedefinde demokrasinin yeniden inşası yer almaktaydı. Fakat askeriyenin demokrasiyi yeniden tesis etmesine yurtdışında ve yurtiçinde kuşku ile bakılmıştır. DP liderlerine karşı uygulanan sert tedbirler ve anayasa ihlali gibi suçlarla DP kadrosunun yargılanması, duyulan kuşkuyu daha da arttırmıştır. Mahkemenin DP'lileri yargılaması sonucunda 15 kişi ölüm cezasına çarptırılmış ancak 3 kişi dışında hepsi infaz edilmiştir. 123 kişi serbest bırakılmış. 31 kişi müebbet cezaya, 418 kişi kısmen daha düşük cezalara

çarpıtılmıştır. Verilen cezalara karşı yurtiçi ve yurtdışından tepkiler de gelmiştir (Lewis, 2007, s. 15).

MBK demokrasiyi yeniden inşa etmek için birtakım düzenler koymuştur. MBK, önce geçiş dönemi için geçici bir anayasa yapılmasına karar vermiş daha sonra hızlı bir şekilde kalıcı anayasa yapılması için uygulamaya koyulmuştur. İki kurmay yüzbaşidan ve bazı hukukçulardan oluşan gruba geçici anayasa yapılması görevi verilmiştir. Anayasada temel olarak Milli Birlik Komitesinin, demokratik seçim sisteminin düzenlenmesine dair uygulamalar bulunmuştur. MBK, anayasayı onaylandıktan sonra idareyi Türkiye Büyük Millet Meclisine bırakmayı öngörmüştür. MBK yeni seçim ve yeni anayasa hazırlanması için hızla harekete koyuldu. Cemal Gürsel'in 28 Mayıs'ta yeni anayasa için hukukçulardan oluşan komisyonun kurulacağını duyurmuştu komisyonun ilk taslağı kasım ayında tamamlandı ve MBK tarafından 14 Aralıkta kabul edildi. Anayasanın ilan edilmesi ve incelenmesi için Kurucu Meclis oluşturuldu. 6 Ocak 1961 tarihinde Kurucu Meclis toplandı ve yapılan bazı düzeltmelerin ardından yeni anayasa Resmi Gazete'de 31 Mayıs 1961 tarihinde yayınlandı (Lewis, 2007, s. 16).

MBK'nin 1960 senesinde temel görüşler çerçevesi kapsamında din meselesine bakış açısı şu şekilde olmuştur; Dinin vatandaşın vicdan hürriyetine uygun olarak ele alınması için:

a) Dini meselelerin müesseselerin aydın ve müstakil din adamlarının idaresinde vicdan hürriyetine uygun olarak tedviri sağlanmalıdır. b) Yeterli din adamlarının yetiştirilmesi için mevcut eğitim müesseseleri genişletilmelidir, c) Din adamlarımızın sosyal bünyemizdeki hakiki yeri ve değeri tahakkuk ettirilmelidir. d) Dinin siyasete alet edilmesi kat'i olarak önlenmelidir. (Çelik A. , 2008, s. 75).

Fakat MBK'nin 1960 askeri müdahalesi sonrası 35 numaralı bildirisinde: “Vicdan hürriyeti hazinesi olan mukaddes dinimizin, irticai ve siyasi cereyanlara alet edilmeden, saf ve lekesiz kalması, Milli Birlik Komitesinin en büyük emelidir.” (Çelik A. , 2008, s. 75)

Vatandaşlarımızın din hakkındaki inanış ve ibadetlerine kanun ne de zor kuvveti ile' müdahale edilemez. Bu maksatla, şunu kesin olarak iletmek isteriz ki, bazı teşekkül ve şahıslar tarafından yapılan, ezan ve Kulan-ı Kerim'in Türkçe okutulması mecburiyeti gibi, vatandaşlarımızın zihinlerinde yanlış kanaatler uyandıracak istidattaki beyan, tefsir ve propagandalar, hiçbir suretle Milli Birlik Komitesi'nin fikirlerini ifade edemez. İbareleri yer alarak ordunun dinin ve irticanın politikaya alet olması hususunda çok duyarlı olduğu vurgulanmıştır. (Çelik A. , 2008, s. 75).

1961 Anayasasının 2. maddesinde; “Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletidir.” ibaresi yer almıştır (anayasa.gov.tr erişim 06.08.2021). Aynı

anayasanın “düşünce ve inanç hak ve hürriyetleri” kısmının “vicdan ve din hürriyeti” başlığı altında 19. maddede şu ibareler yer almıştır;

Herkes, vicdan ve dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kamu düzenine veya genel ahlâka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmayan ibadetler, dinî âyin ve törenler serbesttir. Kimse, ibâdete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlarını açıklamaya zorlanamaz. Kimse, dinî inanç ve kanaatlarından dolayı kınanamaz. Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır. Kimse, Devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsî çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır; dernekler, yetkili mahkemece ve siyasî partiler, Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır. (anayasa.gov.tr erişim 06.08.2021).

19.maddede din-devlet ilişkilerin hattı çizilmiş maddenin sonlarına doğru dini, politik emellerine kullananlara karşı sert tavır alınmıştır bunun yanında din özgürlüğüne değinilmiş ve anayasal koruma altına alınmıştır.

1960-1980 dönemi arası din-devlet ilişkilerini kapsayan faktörler arasında gerçekleşen darbeler etkili olmuştur. Bunun yanında darbeyi gerçekleştirenlerin uygulamaya koymuş olduğu yasal düzenlemeler de din-devlet ilişkilerinin şekillenmesinde etkin rol oynamıştır. İlk örneklerinden biri olan 1961 anayasası dini inançları açıklama, yaşama hürriyeti ve din hürriyetinin kötüye kullanılması ile dinin politikaya alet edilmesini kısacası din istismarını karşılıklı dengeler gözeterek engellemeye çalışmıştır. Bu dönemde dini nitelikli olayların ve eylemlerin artması göze çarpmıştır. Dolayısıyla din ve vicdan hürriyeti kapsamında irtica konusu yeniden yeşermeye başlamıştır. Bu dönemde din ve siyaset ilişkisi içerisinde dinsel etkinin artması ve laiklikle alakalı değerlere ve sembollere dönük eleştirilerin fazlaştığı görülmüştür (Çelik C. , 2018, s. 227).

Temsilciler Meclisinde görüşülen en önemli meselelerden birisi de laikliğin içeriği olmuştur. Anayasa komisyonu mensupları arasında din ve devlet ilişkilerin mutlak olarak ayrılması görüşünü benimsemiş klasik batı laikliğini savunan muhafazakâr kesim ve onun karşısında ise Atatürk ilkelerini takip eden üyeler yer almıştır. Klasik batı laikliğini savunan temsilcilerin, tasarının bahsi geçen maddelerinde; devletin dine müdahale etmesini değil, yardım etmesini, dinsel inanç hakkını sağlaması ve dinsel eğitime dönük yapılanmaya gidilmesi gerekliliğini savunmuş, önceden sunulan tasarıda ise yukarıda bahsi geçen isteklerin teminatlarının sağlanmadığını dile getirmişlerdir. Buradaki çelişkilerden biri devlet ve din işlerinin ayrılmasını destekleyen kesimin bir yerde devletin dine yardım etmesini savunması

olmuştur. Bu çelişkiler “devletçi” görüşün hala zihinlerde olduğunun göstergesidir. İki kesimin tartıştığı bir diğer noktada Diyanet İşleri Başkanlığı olmuştur. Laikliği Türkiye koşullarına göre uyarlayan kesim Diyanet'in din işlerini denetleyici ve düzenleyici bir kurum olarak devletin yönetim yapısı kapsamında düşünmüşlerdir. Klasik laiklik fikrini savunan kesim ise devletin dinler karşısında tarafsız durmasını, din ile alakalı bir kurumun var olamayacağını görüşünü yansıtmışlardır. Tüm tartışmaların neticesinde Genel İdare kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı, anayasal bir kanun durumuna konulmuştur (Gözaydın, 2009, s. 38-39).

1961 Anayasasınının 154. maddesinde Diyanet İşleri Başkanlığına dair şu ibareler yer almıştır; “MADDE 154.- Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.” (anayasa.gov.tr erişim 06.08.2021). 154. Maddeye dayanılarak “Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki 633 Sayılı Kanun” 1965 senesinde yürürlüğe girmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşkilat yapısını kapsamlı biçimde belirleyen, yetki ve görevlerini düzenleyen 633 sayılı kanunda Diyanet'in taşra ve merkez yapılanmasına yeni birimlerin eklenmiş var olan yapıların ise yeniden düzenlenmesi ve yapılanması gibi çok geniş yeniliklere yer verilmiştir (Mutluer, 2014, s. 20).

Diyanet İşleri'nin 633 sayılı kanuna göre görev yetkileri şu şekildedir; “İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere; Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.” (mevzuat.gov.tr erişim 07.08.2021). 1965'de Diyanet İşleri için gerçekleşen düzenlenmelere Diyanet'in ahlak temellerle alakalı meseleleri yürütebileceği bahsi eklenmiştir. Diyanet'in ulus inşası için sahip olduğu konum Cumhuriyetin kuruluşundan DP iktidarına kadar araçsal görevi darbe döneminde de devam etmiştir. Daha sonra gerçekleşen 12 Eylül 1980 darbesinde de Diyanet'in araçsal konumu devam etmiştir (Mutluer, 2014, s. 35).

1960-1980 tarihleri arasında Türk halkının dini algılaması ve işlevinde değişimler kendini göstermiştir. Din-devlet ilişkileri çok partili hayata geçiş dönemi ile birlikte Türk siyasetinin demokratik zemininde yerini almıştır. Demokrasi arenasında dini motifli partilerin çıkmasının gerekçeleri arasında sosyoekonomik farklılaşmalar da yatmaktadır. Kapitalizmin gelişmesiyle at başı giderek Türkiye'nin gelişmiş coğrafyalarında bazı esnaf, orta sınıf ve küçük çiftçi aralarında örgütlenmeye

başlamıştır. Örgütlenme süreci içerisinde türlü İslami eğilim ve anlayışları bulunanların katılımı ile hareket zenginleşmiştir. Dinin, egemen sınıflara karşı araç olarak kullanılmasını gerektiren unsurlar arasında kapitalizmin ve egemen sınıfların iç çekilişleri etkili olmuştur (Çelik C. , 2018, s. 228).

27 Mayıs 1960 darbesinden ardından iki parti, DP'nin mirasını sürdürmek iddiasıyla politika sahnesine çıkmıştır. Bunlardan biri Adalet Partisi diğeri ise Yeni Türkiye Partisi olmuştur. Adalet Partisi, DP'nin mirasını taşıma konusunda daha başarılı olmuştur. 11 Şubat 1961 tarihinde kuruluşundan 1980 ihtilaline kadar politik arenada derin etkileri bulunmuştur (Fedayi, 2019, s. 124). Adalet Partisi 1965 tarihinde tek başına iktidara gelmiştir. DP'nin mirasını sürdüren Adalet Partisi, DP ile benzer din politikaları geliştirmiştir. Dolayısıyla izlemiş olduğu dini politika AP'yi, Atatürk devrimleri karşısında, dinsel eğilimleri sömürücü ve dinsel örgütlenmeleri teşvik edici göstermiş 12 Mart 1971 darbesinin gerekçelerinden bazıları bahsedilen gelişmeler olmuştur (Yamaç & Okumuş, 2020, s. 495).

26 Ocak 1970'te Milli Nizam Partisi, Osmanlı'nın batılılaşma hareketlerinin başlamasının ardından, kısa süreler haricinde, genellikle muhalefette bulunmuş İslamcılar'ın oluşturduğu ilk önemli politik yapı olmuştur. MNP, sanayici, tacir ve küçük esnaftan oluşan İslamcıların bir araya gelerek oluşturduğu, İslami eşitlik ve adaleti büyük sermaye düzenine karşı kullanarak nizamı sağlamayı gaye edinmiş siyasi bir oluşumdur. Bünyesinde Kadiri Tarikatı, Ticani Tarikatı, Nurculuk, Nakşibendi Tarikatı ve Nakşibendi tarikatının bir kolu olan Süleymancılık gibi çeşitli dini örgütleri barındırmıştır. 26 Ocak 1970'te kurulan MNP ilk kongresini Ankara'da 8 Şubat 1970 tarihinde yapmıştır. Dini tarikatların aktif olarak siyasete katılımı MNP sayesinde gerçekleşmiştir. MNP'nin İslami eşitlik ve adaleti sağlamak için uygulamaya dönük programı şu şekildedir; “ekmekleriyle oynayan kapitalist patlamayı din devletinin dizginlerine vurmak, bankacılığı ve kredileri faiz yasağı ile sınırlamak, İslami düzenin getireceği statik bir toplum yapısı içerisinde herkesin yerli yerini bildiği eski günlere ulaşmak, namussuzlukla ve üçkağıtçılıkla edinildiğine kesin inançları olan sermaye karşısında beş paralık olan itibarlarını yeniden kazanmak” idi. Birçok tarikat ve cemaati bu sayede bünyesinde barındıran MNP, 12 Mart 1971 muhtırasının ardından Anayasa Mahkemesinin konuyla ilgili kararıyla, 20 Mayıs 1971 tarihinde kapatılmıştır (Gözaydın, 2009, s. 41-42).

1971 tarihinde kapatılan MNP, Milli Selamet Partisi adı altında 1972 yılında yeniden kuruldu. 1973 seçimlerinde Mecliste 48 sandalye kazandı bu toplam oyların %11.8'ine eşitti. Gerek Meclisteki konumu gerek oy oranı MSP'yi bir anahtar parti konumuna getirdi. Böylece MSP birçok koalisyon hükümeti içerisinde bulundu. İlk koalisyonunu 1973 tarihinde Ecevit Hükümeti ile gerçekleştirdi, ikincisini Birinci Cephe Hükümeti ile birlikte 1974-77 yılları arasında üçüncüsünü ise İkinci Cephe Hükümeti ile 1979-80 yılları arasında gerçekleştirdi. Koalisyon dönemlerinde meşru zeminde politika yapma hakkı bulunan MSP, İslam'ın daha çok etkin olabilmesi için uğraştı. Erbakan, İmam Hatip mezunlarının sayısını çoğaltmak amacıyla İmam Hatip okullarının sayılarını yükseltmeye çalıştı. 1970'te sayıları 72 olan İmam Hatip okulları 8 senede 374'e çıkmıştır. Bunun yanında yapılan diğer yenilikler biri üniversiteye girme hakkının, İmam Hatip mezunlarına da tanınmış olmasıdır. 1970'lerin sonlarına doğru artan siyasi kutuplaşma şiddet olaylarına sebebiyet vermiştir. 1960'lı yıllarda güçlenmeye başlayan ülkücüler ile artan aşırı solu temsil eden gruplar arasında çatışmalar yaşandı. 70'li yılların sonlarında artan sağ-sol çatışmaları ve mezhepsel başlayan olaylar neticesinde silahlı kuvvetler 12 Eylül 1980 tarihinde ülkeye düzen getirmek amacıyla idareyi eline aldı (Narlı, 2007, s. 28-29).

2.5. 1980-1997 Arası Din-Devlet İlişkileri

Türk siyasi hayatında askeri müdahalenin tüm örnekleri gibi, 1980 darbesi de her şeyden önce ordunun, siyasi seçkinler arasındaki parçalanmışlığına karşı bir tepki olmuştur. Ordunun 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980'de devreye girmesinin nedenleri hemen hemen benzerdir. Genel sebebi arasında büyük partilerin uzlaşma sağlayamamış olmasından dolayı parlamentoda yaşanan çıkmazlar olmuştur. Dolayısıyla istikrarsız olan bu siyasal ortamda radikal uçlarda bulunanlar, kaostan kazanç elde etmeyi ummuş ve bunun neticesinde şiddet ve anarşi olaylarının artmasına sebebiyet vermişlerdir. Artan kaos karşısında hükümet etkisiz hale gelmiştir. Siyasi kadrolar arasındaki yaşanan parçalanmalar, büyük ölçüde toplumda meydana gelen parçalanma ve kutuplaşmayı yansıtmıştır. Sokakta yaşanan bu kaosun artmasının arasında tepedeki parçalanmalar gösterilmektedir. Dolayısıyla kanun ve düzenin yeniden sağlanması gerekmiştir. Fakat ordunun gözündeki çözüm sokaktaki kaostan ziyade siyasi aktörler arasındaki çatışmayı çözmekten geçmiştir (Evin, 2011, s. 203).

1980 tarihinde pek çok bilinen isim suikaste uğramış, karşıt gruplar arasındaki mücadeleler ve isyanlar olağanüstü duruma gelmiştir. Sıkıyönetim ilan edilmesine rağmen ordu, mevcut karışıklıklarla mücadele edememiş, daha sıkı önlem alınmasının kanaatine varmıştır. Dolayısıyla, 12 Mart 1971 tarihinde gerçekleşen muhtıranın benzeri yeniden 2 Ocak 1980 tarihinde hükümete verilmiştir. Verilen muhtıraya karşı hükümetin tepkisiz kalması TSK'yi harekete geçirmiştir (Lewis, 2007, s. 19). Böylece 12 Eylül 1980 tarihinde General Kenan Evren, televizyon ve radyolarda saat 13.00'te mesaj yayınlamış; yayınlanan mesajda ülkenin “tarihin en ağır buhranına” doğru yönelmiş ve “milletin ve devletin bekasının” tehdit altında olduğunu vurgulamıştır. Toplumsal bölünmelerin en büyük sorumluları arasında politikacıları ve partileri hedef göstermiştir. Bunun yanında mesajında ekonomik çöküntüye değinmiş şiddet ve anarşi hakkında detaylar verdikten sonra şu neticeye ulaşmıştır (Ahmad, 2019, s. 214):

Sevgili vatandaşlarım, işte bütün... nedenlerden dolayı, Türk Silahlı Kuvvetleri, ülkenin ve milletin bütünlüğü, milletin hak hukuk ve hürriyetini korumak, can ve mal güvenliğini sağlayarak korkudan kurtarmak, refah ve mutluluğunu sağlamak, kanun ve nizam hakimiyetini, diğer bir deyimle devlet otoritesini tarafsız olarak yeniden tesis ve idame etmek gayesiyle devlet yönetimine el koymak zorunda kalmıştır. (Ahmad, 2019, s. 214).

Türk Silahlı Kuvvetleri ülke yönetimine, devletin organları işlemediği için el koyduğunu ilan etmiştir. Daha sonra TSK, Millet Meclisi üyelerinin dokunulmazlıklarını kaldırmış, kabine üyelerinin görevlerine son vermiş, parlamentoyu dağıtmıştır. Böylece iki uç noktada bulunan sendika konfederasyonları (Aşırı sağ kanatta bulunan Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu MİSK ve aşırı sol kanatta bulunan sosyalist Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu DİSK) kapatılmış siyasi partilerin faaliyetleri durdurulmuştur. Bütün siyasi parti liderleri tutuklanmış, yurt dışına çıkışlar yasaklanmış ve ülkede olağanüstü hal ilan edilmiştir (Zürcher, 2000, s. 405). 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi, milletin güvenliğini sağlayacak yeni politik düzenlemeleri yapabilmek, milleti ve ülkeyi parçalayacak iç savaşı başlatma noktasına getiren illegal güçleri bastırmak amacıyla yapılmıştır. Devlet organlarının ve anayasal kuruluşların işlevlerini kaybetmesi, sapık ideolojilerin ve irticai fikirlere sahip partilerin, işçi örgütlerini ve devlet kuruluşlarını etkisi altına alıp devleti iç savaşın eşiğine getirmesi, devletin bağımsızlığına, rejimine ve varlığına dönük saldırıların artması gibi sebeplerle ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık 1980 de gerçekleşen Türk Ordusunun müdahalesini meşrulaştırmıştır. Böylece Türk Ordusunun politik alandaki özerkliğinin artmasının en etkili rolü arasında yukarıda sayılan sebepler gösterilmiştir (Subaşı, 2017, s. 103).

Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in başkanlığında Silahlı Kuvvetlerin kuvvet komutanları olan Jandarma, Hava, Deniz ve Kara Komutanları Milli Güvenlik Konseyi'ni kurmuşlardır. Kurulan Cunta Türkiye'yi Kasım 1983 seçimlerine kadar idare etmiştir. Milli Güvenlik Konseyi, ülkenin günlük hayatını fiilen yöneten, büyük bir etki yaratan sıkıyönetim komutanlarından oluşmaktaydı. Bunlardan sadece birisi General Necdet Üruğ yani İstanbul Sıkıyönetim ve Birinci Ordu Komutanı olmuştur. Generallerin arkasında baskı yapan yüksek rütbeli subaylar yer almıştır. Bahsedilen subaylar istedikleri politik kararlar doğrultusunda astlarına baskı oluşturmuştur. “ılımlılar” ve “aşırıları” olarak tanımlanabilecek iki grup, Yüksek Komuta Kademesi içerisinde anlaşmazlık yaşamış olduğu da bilinmektedir (Ahmad, 2019, s. 214-215).

29 Haziran 1981 tarihinde iki kanatlı (Milli Güvenlik Konseyi ve Danışma Meclisi) Kurucu Meclis Anayasayı hazırlaması için kurulmuştur. MGK tarafından 160 üye, Danışma Meclisi için seçilmiş fakat son söz Mecliste daima MGK'nin olmuştur. Siyasi partiler 16 Ekim 1981 de kapatılmış ve görüş bildirmeleri yasaklanmıştır. Anayasa Komisyonu 1981 Kasım ayında Profesör Orhan Aldıkaçtı başkanlığında çalışmalara başlamış ardından Danışma Meclisi Genel Kurulu'nda anayasanın tasarısı 1982 tarihinde görüşülmüştür. Hazırlanan metin, komisyon çalışmalarının kapalı yapılmasından dolayı bilinmemiş, MGK bu kapalı ortamda görüşülen kararları 5 Ağustos'ta yeni bir karar alarak, üniversite, basın ve siyasi parti üyeleri ile (siyasi partilerin yönetici dışında kalan üyeleri) sınırlı kalması koşuluyla paylaşmıştır. Danışma Meclisi tarafından tasarı 9 Eylül 1982'de kabul edilmiş daha sonra MGK tasarıda yaptığı bazı değişiklikleri açıklama gereği duymadan 18 Ekim 1982'de kabul etmiştir. MGK Başkanı Kenan Evren'e, Anayasa'nın devlet adına tanıtılma görevi resmen 21 Ekim 1982'de çıkan kararla verilmiştir. Anayasa 7 Kasım 1982'de kamuoyuna sunulmuş, %91,27 katılımı ile Anayasa, halk tarafından %8.62 hayır, %91.37 evet oyu almıştır (Sevinç, 2017, s. 136-137).

1982 Anayasası 24. maddesinde “istismar ve suistimali önlemek amacıyla” din eğitiminin, devletin denetimi ve gözetimi altında yapılacağı, ilk ve orta öğretim kurumlarında din kültürü ve ahlak öğretimının zorunlu olacağı bildirilmiştir. Bununla birlikte bu maddede din kültürü ve ahlak öğretiminin Müslüman olmayanların haricinde bulunacağı belirtilmiştir (Ateş, 2018, s. 592). 1982 Anayasasının 24. maddesi Din ve Vicdan Hürriyeti kapsamında şunları içermektedir:

Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. 14¹⁵ üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz. Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır. Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. (mevuzat.gov.tr).

Maddede yer alan ifadeler bazı kesimlerce laiklik ile bağdaşmadığı kanaatine varmış ve tepkilere sebebiyet vermiştir. Hatta 1982 Anayasasının 24.maddesi nedeniyle laik bir anayasa olmadığı dahi ileri sürülmüştür (Ertan, 2007, s. 420).

Sambur'a (2012, s. 96) göre ise 24.madde, özgürlüğü ortadan kaldırmakta hatta din ve vicdan özgürlüğünden bahsedilememektedir bile. Çünkü ona göre 24. madde de geçen "14. maddeye aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî ayin ve törenler serbesttir" ifadeleri özgürlüğü kısıtlayan cümleler arasında olmuştur. 14. maddeyi Sambur, din ve vicdan hürriyetinin tamamen kaldırılması sebebi olarak yorumlamıştır. Ona göre Anayasada yer alan 14. madde, din ve vicdan hürriyetine keyfi olarak müdahale etmeye zemin hazırladığı gibi tüm hak ve hürriyetleri de ortadan kaldırmanın yolunu açmıştır.

Anayasa 24. madde ile din dersinin zorunlu olmasının akabinde din dersinin içerikleri de değiştirilmiştir. Din eğitimi verilecek olan bireyler daha modern ve çağdaş düşünce kalıplarıyla donatılmak istenmiştir. 1982 Temel Eğitim Din ve Ahlak Bilgisi Programında tüm konuların Atatürk ilkeleri ile bütünleştirilmesi vurgulanmış bunun yanında düşünce özgürlüğü, vicdan ve laiklik ilkelerine dikkat çekilmiştir. Milli beraberlik ve birliği kazandırma maksadıyla bayrak, millet, vatan gibi kavramların vurgulanması ve bu kavramların da içselleştirilmesi amaç edinilmiştir. 1982 Temel Eğitim Din ve Ahlak Bilgisi Programı kapsamında ilkokul ve ortaokul sınıflarının ders müfredatının konuları incelendiğinde İslam dininin birtakım özelliklerine değinilmiştir bunlar; ilerleme isteyen, sürekli canlılık, çağdaş ve akılcı gibi İslam'ın yönleri olmuştur. Programın içeriği bu gibi konulardan oluşmuştur. Bunların yanı sıra ünitelerde diğer bireylerin düşüncelerine ve inançlarına saygı duyulması, hoşgörü gösterilmesi gibi becerilerin de kazanılması hedeflenmiştir. Neticede ana maksat, İslam dininin katkılarından faydalanarak bireyin çevresi ve kendisiyle ilişkilerini

¹⁵ 1982 Anayasasında yer alan 14.madde için detaylı bknz. <https://www.mevzuat.gov.tr/#anayasa> erişim, 16.08.2021

düzenlemesi, evrensel ve milli değerleri kazanması hedeflenmiştir (Yürük, 2010, s. 78-79). Bu doğrultuda 1982-1983 yılları arasında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi haftalık iki saat zorunlu olacak şekilde ilköğretim 4. ve 5. sınıflara uygulanmıştır. 1983 tarihinde ise lise ve dengi okullarda da din kültürü ve dersi zorunlu dersler arasına girmiştir (Ateş, 2018, s. 592).

Anayasa'nın diğer maddelerinden biri olan 136. maddede Diyanet İşlerine ayrılmıştır; “Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.” (mevuzat.gov.tr). 1961 anayasasına nazaran değişiklik geçiren maddede laiklik vurgusu yapılmıştır (Ertan, 2007, s. 421). Erdoğan'a (2000, s. 230) göre DİB'in anayasada yer almasının sebepleri arasında İslam'ın ulusal bütünlüğü sağlayan işlevinin olması gösterilmiştir. Anayasayı düzenleyenler İslam'ı laikleştirme çabalarına girmiş sonra da onu “millileştirmeye” çalışmıştır diyebiliriz. Neticede gerçek manada devlet ve din ayrılığından söz edilememektedir. Hatta devlet ve din birlikteliğinin anayasada vücut bulduğu görülmektedir. En nihayetinde bir çelişki olarak devlet, İslam'ı siyasal meşruluğu sağlamak ve toplumsal bütünleşmeyi korumak için kullanmakta böylece din işlerinin “laiklik ilkesi doğrultusunda” uygulanacağı belirterek sadece dini kısmı laikleştirememiştir. Sambur, (2012, s. 99) DİB'in devlet içerisindeki rolünü eleştirmiştir. Ona göre DİB, din ve vicdan hürriyetini ortadan kaldırmaktadır. DİB'in anayasal ve devletin kontrolünde bulunmuş olması DİB'in tarafsızlığını ortadan kaldırmakta ve din-devlet ayrılığını sağlayamamaktadır. Bu noktada Sambur, devletin bürokratik bir kurumu olarak işlev gösteren DİB'in farklı mezhep ve dinlere eşit muamele göstermesinin ise olası olmadığını da belirtmektedir.

6 Kasım 1983 tarihinde MGK, yönetimi sivil idarecilere bırakmak istemiş ve böylece ilk seçim yapılmıştır. Seçime sadece üç parti katılmış, üç parti arasından Turgut Özal liderliğinde Anavatan Partisi (ANAP) yükselişe geçmiş ve Turgut Özal Başbakan seçilmiştir (Lewis, 2007, s. 20). %45'lik oy ile tek başına iktidara gelen ANAP'ın başarısı darbeye karşı bir tepki olarak yorumlanmaktadır. Halkın ANAP'ı tercih etmesinin gerekçeleri arasında Özal'ın muhafazakâr görüntüsü olmuştur (Türköz, 2016, s. 110). ANAP, ideolojik çıkar gruplarının ve akımlarının koalisyonu olmuştur. Oluşan bu koalisyonun ana etkeni olarak ordunun kısıtlayıcı politikaları gösterilmektedir. Dolayısıyla ordunun etkisi altında, kendi politik faaliyetlerini yerine

getiremeyen farklı kollardaki siyasiler, ANAP çatısı altında toplanmıştır. ANAP, Anadolu'nun küçük iş adamları ve modern sanayi burjuvazisinin bir koalisyonu olan Milliyetçi Hareket Partisi'nin, Milli Selamet Partisi'nin ve eski Adalet Partisi'nin desteklerini toplamıştır. Koalisyonun başarıyla sağlanmasındaki etken rollerden birisi de Özal'ın kişiliği olmuştur. Gerek Nakşibendi tarikatıyla bağlantısı ve kardeşinin Milli Selamet Partisi üyesi olması gerek ekonomiyi liberalleştirmesini alkışlayan büyük sermaye gruplarıyla ilişkilerinin iyi olması, Özal'ın iki kampta da ayağının olmasını sağlamıştır (Zürcher, 2000, s. 412).

ANAP, hiçbir partinin devamı olmamakla birlikte parçalanmış partilerin fikirlerini ve iyi unsurlarını kendi içinde harmanlamış bir parti olmuştur. ANAP, sosyal adalet görüşünden dolayı CHP kadar ortanın solu, gelenekselciler kadar İslam'cı, Adalet Partisi kadar da muhafazakâr bir parti görünümünde olmuştur. Hatta ANAP, küresel değerlere ve serbest piyasa bağlı, demokratik olmayan muhafazakâr bir parti olarak siyasi hayatta yer edinmiştir çünkü parti politikalarını ve liderliğini sorgulamaya çalışan gruplar partiden uzaklaştırılmıştır (Ahmad, 2006, s. 228-229). ANAP'ın hegemonik güç oluşturmasının etkenleri arasında dört eğilimi birleştirmesi yatmıştır. Bu gücün sağlanmasındaki dört eğilim; sosyal adaletçi, serbest piyasacı, muhafazakâr ve milliyetçi görüşlerin başarılı şekilde sentezi olmuştur. 1980 öncesinde merkez dışında bulunan unsurlar, Özal ekseninde harmanlanmaya başlanmıştır. Bu anlamda muhafazakârlık anlayışı, çağa adapte, adet ve örflerin savunulması olarak harmanlanmış, milliyetçilik ise anti-komünist, şoven ve ırkçı söylemlerinden arındırılıp ehlileştirilerek, millete hizmet sağlama ve bu bağlamda Batı'yı yakalama tarzında ilerlemeci görüş olarak yeniden sentez edilmiştir (Özkazanç, 2017, s. 89-90).

1987 seçimlerinde ANAP %36.31 oy oranıyla en çok oy alan parti olmuştur. Türkiye'de din-devlet ilişkileri ANAP'ın iktidarı sırasında 45-48. hükümet programlarında yer alan “laikliği, manevi değerlerin korunmasında, vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetinin uygulanmasında ve dini kültürün geliştirilmesinde kısıtlayıcı unsur olarak anlamıyoruz.” görüşü benimsenerek idare edilmiştir. 9 Kasım 1989'da Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanı olması ile birlikte Mesut Yılmaz ANAP'ın genel başkanı seçilmiş ve Yılmaz da din-devlet ilişkilerini yukarıda bahsedilen program dahilinde benzer şekilde yürütmüştür (Gözaydın, 2009, s. 48-49). Din-devlet ilişkileri ekseninde İslami-Muhafazakâr kanadın siyasi ayağı olan Refah partisi ve devamı niteliğinde olan diğer partilere bu noktada değinmek gereklidir.

2.6. 28 Şubat Süreci ve Refah-Yol Hükümeti

Refah Partisi, Türkiye'de siyasal İslam'ın 1990'lı yıllardaki en önemli temsilcisi olmuştur (Gözaydın, 2009, s. 49). 11 Ekim 1987 tarihinde Necmettin Erbakan'ın genel başkanı olduğu RP, 29 Kasım 1987 seçimlerinde %7.3 oy oranı ile en çok oy alan dördüncü parti olmuştur. Daha sonra 1989 yerel seçimlerinde RP, Kahramanmaraş, Şanlıurfa, Van, Sivas ve Konya merkez belediyelerini kazanması ile sandıktaki ilk zaferini elde etmiş yerel seçimlerde genel olarak oyların %9.8'ini almıştır (Özdemir, 2015, s. 169). Refah Partisi, Erbakan önderliğinde 20 Ekim 1991 seçimlerinde Mecliste 62 sandalye kazanmış daha sonra 24 Aralık 1995 seçimlerinde Meclis içerisindeki sandalye sayısını 158'e yükselterek birinci partinin konumunu almıştır (Gözaydın, 2009, s. 49). RP'nin gösterdiği yükseliş kamusal alanda siyasetin ve dinin yeniden yapılandırılmasıyla birlikte gelmiş, geniş bir halk kitlesi tarafından İslami yönelimli parti desteklenmiştir. Fakat mecliste çoğunluk elde etmesine rağmen RP tek başına iktidar olma şansını elde edememiştir (Özdemir, 2015, s. 175). Necmettin Erbakan ve Tansu Çiller 28 ve 29 Haziran 1996 tarihinde koalisyon hükümeti kurmuşlardır. Koalisyon dönemi süresince Necmettin Erbakan başbakan, Tansu Çiller ise başbakan yardımcısı olmayı gaye edinmiş iki yıl akabinde ise konumları değişecek şekilde rotasyon sistemi kurmayı hedeflemişlerdir (Lewis, 2007, s. 24). Kurulan koalisyon Doğru Yol Partisi ile Refah Partisi arasında gerçekleştiği için bundan sonraki isimlendirmelerde Refah-Yol olarak kullanılacaktır.

Refah-Yol hükümeti kurulduğundan beri askeri kanat, siyasileri biçimlendirme işine girmiştir. Askeri kanadın, siyasileri biçimlendirme girişiminin en büyük örneği 28 Şubat 1997 tarihinde yaşanmıştır. 28 Şubat 1997 tarihinde gerçekleşen MGK toplantısı 9 saat kadar sürmüş nihayetinde 18¹⁶ maddelik bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildirilerde eğitim özgürlüğü, kılık kıyafet özgürlüğü, ifade özgürlüğü, düşünce özgürlüğü ve en önemlisi inanç özgürlüğü gibi konulara değinilmiş bu hususlara yönelik tartışmalar kamuoyunu meşgul etmiştir. 12 Eylül'den farklı bir biçimde gerçekleşen 28 Şubat süreci silah ya da mektup kullanılarak değil, basın yoluyla gerçekleşmiştir. Klasik askeri müdahale anlayışından farklı şekilde işleyen 28 Şubat süreci literatüre de farklı tasvirlerle girmiştir; “askeri darbeyi önleme hareketi, sivil

¹⁶ MGK'nin 18 maddesine ayrıntı için bkz. Menek, A. (2016). 28 Şubat: Postmodern Darbe . Şehir ve İrfan Araştırmaları Dergisi , (2) , 138-149 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/sehirveirfan/issue/64038/968814>

darbe, post-modern darbe, tekrar olması gereken çizgi ve demokrasiye balans ayarı” gibi söylemler bunlardan birkaçıdır (Öcal, 2009, s. 15-16).

28 Şubat 1997 müdahalesi ile birlikte TSK, siyasal bir tasfiyeye başvurmuş siyasal İslam’ın yükseltmeye çalıştığı kimlik politikalarına karşı Cumhuriyetin kimliğini yani laik, çağdaş, modern sıfatlarını siyasal partilerin yapılandırılmasına tercih etmiştir. Bu durumu en özetler nitelikte Çevik Bir’in konuşması şu şekilde gerçekleşmiştir:

Biz Silahlı Kuvvetler olarak anti laik akımları yok etmeye birinci öncelik veriyoruz. Bu akımlar orduya bile sızmaya çalışıyor. Laiklik karşıtı tehdit, 12 yıldır süren PKK tehdidinden daha ciddi duruma gelmiştir. MGK kararları üzerinde, MGK’nin bütün üyeleri görüş birliğine varmıştır. Bunlar mutlaka uygulanmalıdır. Aksi halde ülkenin geleceği çok olumsuz etkilenecektir. Askeri darbelerin olumsuz sonuçlar yarattığını biliyoruz. Demokratik kurumların baskısı ile MGK kararlarının uygulanacağına inanıyoruz. (Gökmen, 2002, s. 349).

MGK’nin gerçekleştirildiği 28 Şubat 1997 tarihli toplantıda irtica gibi cumhuriyet rejiminin en büyük tehdidi, ekarte edilmeye çalışılmış ve toplantıda alınan kararları uygulamaya koymak için istihbarat¹⁷ benzeri kuruluşlar kurulmuş böylece sivil makamlar, askeri makamların kontrolüne bu kuruluşlar sayesinde girmiştir. İrtica, bu kuruluşlar dolayısıyla kontrol altına alınmak istenmiş çok sayıda kurum ve kişinin bu ve benzeri sebeplerden dolayı fişlendiği iddia edilmiştir (Işık, 2019, s. 125-126). MGK kararlarının akabinde 16 Haziran 1997 tarihinde kurulu olan Refah-Yol hükümeti, Erbakan’ın istifası ile sonra ermiştir. Askeri müdahale kültürel, sosyal ve ekonomik alanlardan ziyade dönemin Başbakanının uyguladığı İslamlaştırma politikasına dönük olmuştur (Lewis, 2007, s. 24). Daha sonra Refah Partisi hakkında kapatma davası açılmış 16 Ocak 1998 tarihinde Refah Partisi kapatılmıştır. Partinin kapatılmasının akabinde Fazilet Partisi, RP’nin ideolojik ve siyasi mirasını terk etmek zorunda kalan üyeleri tarafından kurulmuştur (Çiller, 2013, s. 7) Muhafazakâr ve İslamcı kesimi temsil eden Fazilet Partisi ise 22 Haziran 2001 tarihinde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır (tbmm.gov.tr erişim 19.08.2021).

Genel olarak bakıldığında 28 Şubat süreci din eksenli tartışmaların yoğun olarak yaşandığı dönemlerden birisi olmuştur. Bu süreçte İslam, Müslüman kimliği, irtica, şeriat, tarikatlar ve İslami sermaye gibi çok yönlü dinî konular Türkiye gündemini meşgul etmiştir. Cumhuriyet tarihinde yaşanan darbeler arasında dini

¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. Işık, M . (2019). 28 ŞUBAT SÜRECİNİ UYGULAMAYA GEÇİRME ÇALIŞMALARI VE AK PARTİ’NİN SÜREÇLE ETKİN MÜCADELESİ (Araştırma Makalesi / Research Article) . Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi , 9 (17) , 122-135 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/duibfd/issue/45528/486765>

baskılama politikalarının en çok yaşandığı dönem 28 Şubat süreci olmuştur diyebiliriz. Darbenin gerekçeleri arasında Refah Partisinin uygulamaya koymuş olduğu birçok politikanın (muhafazakâr yapıya sahip kuruluş, dernek, vakıflar, İslami sermaye, İmam Hatip okulları ve başörtüsü) irtica faaliyetleri kapsamında değerlendirilmesi yatmaktadır. Kısacası Müslümanca renk ve belirti taşıyan işlerin “irtica ile mücadele” kapsamına indirilip istismar edilmesi gözlenmiştir. Yaşanan tüm bu süreç çerçevesinde irtica, din üzerinde baskı kurulmasını meşrulaştıran bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. İrticanın sınırı ve tanımı tam çizilmediğinden İslami pek çok eğilim, hedef haline gelmiş, baskı altında tutulmuştur. Diğer bir ifadeyle 28 Şubat süreci, toplum mühendisliği yapılarak irtica söylemiyle dindar ve muhafazakâr kesimi, politik arena başta olmak üzere ekarte etmeye çalışmıştır. (Yamaç & Okumuş, 2020, s. 506).

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. AK Parti'nin Kuruluş Süreci ve İdeolojik Temelleri

Fazilet partisi 90'lı yılların sonlarında milli görüşü temsil eden son parti olmuş, içerisinden yenilikçiler ve gelenekçiler diye isimlendirilecek iki grup oluşmuştur. Abdullah Gül etrafında toplanan yenilikçi grup, partinin genel başkanlığına Abdullah Gül'ü geçirmek istemişlerdir. Hem fazilet partisinin kapatılması hem de bu girişimin başarısız olması sebebiyle yenilikçi grup, başka bir parti kurma arayışları içerisine girmişlerdir. Daha sonra gelişen olaylar neticesinde yenilikçi grup Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde Adalet ve Kalkınma Partisini kurmuş diğer yandan gelenekçiler ise Recai Kutan liderliğinde Saadet Partisini kurmuşlardır (Şükür, 2020, s. 687). Adalet ve Kalkınma Partisinin kuruluş sürecinin daha iyi kavranılması açısından “Milli Görüş” hareketine ve selefi olan partilere değinilecektir.

Hareketin düşünsel zeminleri 1967 tarihinde atılmış, Necmettin Erbakan ve bir grup arkadaşının 1969 tarihinde bağımsız olarak aday olmalarıyla birlikte Milli Görüş Hareketi başlamıştır. Erbakan bu süre sonra diğer siyasi partileri “Gayri milli” kendilerini ise “Milli” olarak tanımlamıştır. Kavramda geçen milli sıfatı ulusal-dünyevi manasından ziyade ümmetçi-dinsel bir anlam ifade etmektedir. Erbakan bu noktada “Milli Görüş” tabirini kullanırken Avrupadaki göçmen işçilerin kendi aralarında kurmuş olduğu AMGT'den (Avrupa Milli Görüş Teşkilatı) esinlenmiştir. Siyasi bir parti etrafında Milli Görüş, kendisini temsil etmeyi gaye edinmiştir. Milli Görüş Hareketi bazı dernek ve vakıflar ile faaliyet gösterse de ana odakları daima siyasi parti olmuştur. Milli Görüşçüler “Bağımsızlar Hareketi” sonrasında Milli Nizam Partisini, Milli Selamet Partisini, Refah Partisini, Fazilet Partisini ve Saadet Partisini kurmuşlardır. Kurulan tüm bu partiler milli görüş hareketi kapsamında parti beyannamelerinde şu ibarelere yer vermişlerdir: “Milletimizin fitratındaki yüksek ahlak ve fazilet kuvveden fiile çıkacak, Milli Nizam Partisi'nin muntazam kanallarından dört bir yana dağılarak bütün yurt sathında, her tarafa refah, saadet ve selamet götürmeye başlayacaklardır.” (Çakır, 2005, s. 544-545)

Milli Nizam Partisi, İslami referanslara sahip ilk Türk siyasi partisi olmuştur. Milli Nizam Partisi Konya'dan bağımsız milletvekili ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nde mühendislik profesörü olan Necmettin Erbakan'ın önderliğinde 28 Ocak 1970'de kurulmuştur. Nakşibendi tarikatına bağlı İskender Paşa cemaatinin şeyhi

Mehmet Zahit Kotku, İslamcı bir partinin kurulmasını şiddetle teşvik etmiştir. Erbakan ve MNP'nin diğer kurucularından bazılarının bu cemaate mensup olduğu bilinmektedir. Ancak partiye başka İslami cemaatlerin önde gelen üyeleri de katılmıştır. MNP, yaratılan siyasi konjonktürün bir sonucu olarak, laiklik karşıtı faaliyetleri nedeniyle 1971'de Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. 12 Mart 1971'deki askeri müdahale sonrası kapatılan MNP yerine 11 Ekim 1972'de Millî Selamet Partisi (MSP) adı altında bir halef partisi kurulmuştur (Hale & Özbudun, 2010, s. 3).

Millî Görüş partilerinin ideolojik kurgusu bir tarafta maddî gelişimin sağlanması diğer tarafta manevî kalkınmanın sağlanması şeklinde iki yönlü olarak düşünülmüştür. MNP, parti programında “milletimizde bulunan yüksek ahlak ve faziletin, kuvveden fiile çıkarılması; cemiyetin nizam ve huzurunun sağlanıp saadete erişilmesinin” ibaresini esas gaye olarak benimsemiş ve bu ibarelere ulaşmayı hedeflemiştir. Teknik olarak gelişme ve müspet ilim seviyesine ulaşma ile maddî kalkınma amaçlanmış böyle bir kalkınmanın da manevî kalkınmaya engel oluşturmayacağını altı çizilmiştir. Millî Görüş ekseninde manevî ve maddî kalkınma düşüncesi ilk olarak Millî Nizam Partisi döneminde dile getirilmiştir (Çaha & Baykal, 2017, s. 794).

Millî Görüş Hareketinin siyasi temsilcisi olan Millî Nizam Partisi'ne 12 Mart Muhtırası sonrası soruşturma açılmış ve Anayasa Mahkemesi tarafından parti kapatılmıştır. “Laik devlet niteliğinin ve Atatürk devrimciliğinin korunmasına aykırı” gibi ifadelerin yer aldığı Siyasal Partiler Kanunu 92, 94, 96 ve 101. Maddeleri, Millî Nizam Partisinin kapatılma gerekçeleri arasında gösterilmiştir. Buna rağmen parti üyelerine dair herhangi bir dava başlatılmamıştır (Çaha & Baykal, 2017, s. 803).

Millî Nizam Partisinin kapatılmasının ardından Millî Görüş Hareketinin bir diğer temsilcisi olan Millî Selamet Partisi 11 Ekim 1972 tarihinde kurulmuştur. Millî Selamet Partisinin, “Millî Görüş” ve “millîlik” anlayışları bulunmasına rağmen “İslam Ortak Pazarı” söylemiyle birlikte İslam dünyası ülküsünü, Türkiye'nin gündemine taşımış böylelikle Türk halkında var olan Batıya karşı şüpheli duyguları İslam dünyasına çevirmeyi gaye edinmiştir. Millî Selamet Partisi, parti programında eğitim hususunu Anayasaya dayanarak, devletin görevlerinden biri olan, “bireyin kendi maneviyatını geliştirmesine” dönük görevini esas almış, yeni neslin faziletli, ahlaklı ve

edepli olarak, manevi ve donanımlı şekilde yetiştirilmelerini gaye edinmiştir. Milli Selamet Partisi bu şekilde dile getirmiş olduğu “manevi kalkınma” hususlarını, birlikte mensup olduğu koalisyon hükümetinin politika ve programında gündemine getirmiş ve bu doğrultuda kendine ait özel alan oluşturmuştur (Yalanız & Zabun, 2021, s. 758).

Pakistan yönetimini darbeci General Ziya ül Hak'ın ele geçirmesi ve İran Devriminin yaşanması, İslami yükselişin belirtileri arasında gösterilmiştir. Yakın coğrafyalarda gerçekleşen bu gelişmeler Milli Görüş Hareketini etkilemiş, hareketin İslamcı yapısını öne çıkarmada etkili olmuştur. 12 Eylül 1980 darbesinin yaşanmasının 6 gün evvelinden “vur de vuralım, öl de ölelim”, “ya şeriat ya ölüm” tarzı söylemlerin Konya mitinginde dile getirilmesi, içki satan dükkânlara saldırılar gerçekleştirilmesi ve Erbakan'ın Konya'da gerçekleştirmiş olduğu “İstanbul'un fethindeki çalışkanlık, cihat aşkı, çalışma azmi bize örnek olmalıdır. Sultan Fatih'in yeni ordusu, fetihler sizin olsun, gazanız mübarek olsun! Kılıçlarımızı bileyeceğiz, hazır olun” gibi söylemleri partinin kapatılmasına vesile olmuş ve partinin İslami söylemleri arasında da radikal birer örnek olarak yerini almıştır. Daha sonra MSP, 12 Eylül darbesinin akabinde kapatılmış Erbakan bir ay kadar süreyle askeri dinlenme tesisinde tutulmuştur (Coşkun & Yanar, 2020, s. 271).

12 Eylül darbesini gerçekleştiren cuntanın, siyasi partilerin kurulmasına yeniden izin vermesi ile birlikte Refah Partisi, 19 Temmuz 1983 tarihinde avukat Ali Türkmen başkanlığındaki 33 kişi ile birlikte kurulmuştur. 1983 tarihinde Refah Partisi kurulmasına rağmen genel seçimlere, Milli Güvenlik Konseyi veto etmesi sebebiyle katılamamıştır. Milli Görüş ilkesini benimsemiş Refah Partililer disiplini temsil eden “nizam” görüşünden maneviyatı temsil eden “selamet” görüşüne doğru ivme göstermişlerdir. Refah Partisi politik arenada varlığını yeniden hissettirebilmek için siyasi yasakların ortadan kalkmasını beklemiştir. 11 Ekim 1987 tarihinde gerçekleşen Refah Partisi II. Kongresinde, genel başkanlığı Erbakan'ın kazanması ile bu bekleyiş, ortadan kalkmıştır. 1991 seçimleri, Refah Partisini ve Milli Görüş Hareketini etkileyen önemli olaylardan birisi olmuştur. Seçimlerin sonucunda tek başına TBMM de yer alabilen Refah Partisi, diğer partilerin yaşadığı krizleri kendi lehine çevirmiş, dinamik ve disiplinli şekilde ivedilikle kitleleşmiştir. Erbakan bu süreçle birlikte parti kitlelerini “cami cemaatinden” “yaradılanı severiz yaradan'dan ötürü” görüşüne doğru evirmiş herkesi kucaklamaya çalışmıştır (Çakır, 2005, s. 548-549).

RP, yükselişini 1994 tarihinde gerçekleşen yerel seçimlerde, İstanbul ve Ankara'nın da aralarında bulunduğu 29 il merkezinin belediye başkanlıklarını ele geçirerek sürdürmüştür. Seçim sonuçları dışlayıcı laiklik taraftarlarının üzerinde büyük bir şok etkisi yaratmıştır. RP, 1995 genel seçimlerinde oyların yüzde 21.4'ünü almış böylece parlamentodaki 550 sandalyenin 158'ini alarak seçimlerindeki performansını daha da geliştirmiştir. 1995 tarihinde yapılan seçimin sonucu onu en güçlü parti haline getirmiştir. 1995 parlamentosunun parçalı yapısında RP, dışlayıcı laiklik taraftarlarının engelleme çabalarına rağmen 1996 yılında merkez sağ görüşe sahip olan Doğru Yol Partisi (DYP) ile koalisyon hükümetini kurmayı başarmıştır. Erbakan ve Çiller'in kurmuş olduğu Refah-Yol hükümeti sadece on bir ay dayanabilmiş ve 1997'de ordunun ve laiklik taraftarı olduğunu öne süren sivil toplum kuruluşlarının yoğun baskısı altında Erbakan, istifa etmek zorunda kalmıştır. Erbakan hükümetinin düşmesine yol açan süreç, 28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu toplantısı olmuştur. Genel olarak gerçekleşen MGK toplantısı ve alınan kararlar, “28 Şubat süreci” olarak adlandırılmıştır. Refah-Yol hükümetinin düşmesini, 1998 yılında gerçekleşen RP'nin laiklik karşıtı faaliyetleri nedeniyle Anayasa Mahkemesi tarafından partinin kapatılması izlemiştir (Hale & Özbudun, 2010, s. 4).

Milli Güvenlik Kurulu tarafından 28 Şubat 1997 tarihinde alınan kararlarda Refah Partisinin izlediği ve uygulamaya çalıştığı politikalar, laiklik savunucuları tarafından topa tutulmuş sert bir şekilde eleştirilmiş, madde madde laiklik karşıtı olarak görülen uygulamalar belirtilmiş, yapılan tespitler neticesinde Refah Partisinin nelerle karşılaşacağı açıkça gösterilmiştir. Yaşanan olaylar, tepkilerin partiye dönük olarak artış göstermesine sebep olmuş, ilerleyen süreçte parti hakkında kapatma davası açılmıştır (İhtiyaroğlu, 2021, s. 349). Milli Görüş Hareketi 28 Şubat süreci neticesinde partiye yönelik önemli bir halk desteği olduğunun farkına varmıştır. Fakat aynı zamanda bu durum hareketi radikalleştirmiş, partinin kurduğu iktidarların kalıcı ve güçlü olmadığını da göstermiştir (Bölükbaşı, 2012, s. 177). 28 Şubat süreci sadece politik arenada etkili olmamış bir toplum mühendisliğine de soyunmuştur. Siyasi partilere olan etkisi kadar toplum üzerinde de etkisi olmuş ve toplum biçimlendirilmek istenmiştir. Laiklik savunucuları, toplumsal hayatı “çağdaş yaşamın gerekleri” çerçevesi etrafında yeniden biçimlendirme işine girişmiştir. Milli Güvenlik Kurulunun 28 Şubat 1997 tarihinde aldığı kararlarla birlikte İslami sivil toplum ve sermaye baskı altına alınmıştır. Bunun yanında başörtülü kadınların kamuda çalışma, eğitim ve

öğretim hakları engellenmiş, İmam Hatip okullarının orta kısımları sekiz yıl sürecek kesintisiz eğitim ile kapatılmış, İmam Hatip ve diğer meslek lisesi okullarından mezun olan gençlerin üniversiteye girişlerini engelleyecek katsayı uygulaması faaliyete geçirilmiştir. Bunun yanında 28 Şubat'a zemin hazırlayan gelişmeler arasında Erbakan'ın başbakanlık konutunda tarikat liderlerine verdiği iftar yemeği, Sincan Belediyesi'nin düzenlediği "Kudüs Gecesi" ve Erbakan'ın Müslüman ülkelerle ilişkileri geliştirme çabaları gösterilebilir (Güzel, 2021, s. 211). 28 Şubat süreci ile birlikte İslam'ın kamusal alandaki görünürlüğü baskı altına alınmaya çalışılmıştır. Bu süreç ile birlikte İslami basın ve yayınlar denetim altına alınmaya başlanmış, ulusal medyanın yükselmesi için zemin hazırlanmıştır (Tunahan, 2015, s. 28).

90'lı yıllarda Milli Görüş Hareketinde yaşanan değişimler dikkat çekicidir. Bu süreçlerde çoğu İslami sivil toplum örgütlerinin, cemaatlerin ve tarikatların partiye olan desteklerini çektiği görülmüştür. Neticede 1977 tarihinde Milli Görüş Hareketi Nurcular ile olan bağlantısını koparmış buna takiben Nakşibendi tarikatı ile olan bağına da 1990'lı yıllarda kesmiştir. 90'lı yıllarda Refah Partisi, Milli Görüş Hareketinin dışındaki tüm İslami gruplarla çatışma haline girmiş bu konuda kendisini sadece laik grupla sınırlamamıştır. Tüm bu süreci özetleyen Erbakan'ın "bize inanmayanlar patates dinindedir." söylemi olmuştur. Milli Görüş Hareketinde olmayanları Erbakan "şuursuz" olarak nitelemiştir (Tunahan, 2015, s. 28). Tunahan'a (2015, s. 28) göre Erbakan ve Milli Görüş Hareketi, dini tercihlerin kişiselliğinin tanınmamasını ve dinin devlet tarafından denetim altına alınmasını bir sorun olarak görmemiş, aksine devletin dini denetim altında tuttuğu kurumsal yapıyı müdafaa etmeye gayret göstermiştir. Kısacası Refah Partisi iktidar olduğu dönemde devlet desteği ile toplumu İslamileştirme projesini gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Tüm bu gelişmelerin neticesinde Refah Partisi kapatılmış ve uygulanan siyasi yasaklar, yönetici kadrolarına yansımıştır. Refah partisinin bir ardılı olarak 1999 seçimlerine Fazilet partisi katılmıştır (Parlacı, 2020, s. 200). Fazilet Partisi İsmail Alptekin başkanlığında 17 Aralık 1997 tarihinde kurulmuştur. Refah Partisi hakkında kapatılma davası açıldıktan sonra parti üyeleri kapatılma tehlikesini öngörmüş böylece Fazilet Partisini, Refah Partisi kapatılmadan önce kurma kararı almışlardır. Refah Partisinin 16 Ocak 1998 tarihinde kapatılması ile birlikte siyasi yasaklılar dışında bağımsız kalan parti üyeleri, sorun yaşamadan Fazilet Partisi saflarına katılmışlardır. 14 Mayıs 1998 tarihinde Fazilet Partisinin genel başkanlığına Recai Kutun

getirilmiştir. Fazilet Partisi 18 Nisan 1999 tarihinde gerçekleştirilen yerel ve genel seçimlerde yerelde %18.4 genelde %15.4 büyükşehir belediyelerinde ise %23.7 gibi ciddi bir oy oranına ulaşmıştır (Özdemir, 2015, s. 180).

Fazilet Partisi'nin parti politikalarına bakıldığında “gerçek demokrasiye, en geniş anlamda insan hak ve özgürlüklerine, millet iradesinin üstünlüğüne inanmak; düşünce ve ifade, din ve vicdan ile hür teşebbüs özgürlüklerinin en geniş ve tam manada kullanımına olanak sağlamak; ülkedeki haksızlığı, adaletsizliği, çifte standart, yolsuzluğu, insanlara zulmü ve baskıyı kaldırarak, dürüst, temiz, adaletli, güvenilir ve millet hizmeti esas alan bir devlet yönetimini tesis etmek...” (Fazilet Partisi, 1998, s. 3) olduğu görülmektedir. Bu şekliyle Fazilet Partisi, liberal değerlerin vurgulandığı, insan hakları ve demokrasinin öncelikli ele alındığı bir politikayı üstlenmiştir. Fazilet Partisi bu noktada gerek program gerek kadro içerisinde ANAP'a ait eski yöneticilerin de bulunması sebebiyle liberal söylemleri benimsemiş selefi olan Refah Partisi çizgisinden ayrılmış, Milli Görüş Hareketinden böylece git gide uzaklaşmıştır. (Özdemir, 2015, s. 180). Her ne kadar liberal ve yenilikçi söylemlere sahip olsa da Fazilet Partisi, selefi olan Refah Partisi ile aynı kaderi paylaşmıştır. Partinin laikliğe aykırı eylemlerin odağı olduğu ve kapatılan partinin (Refah Partisi) yöneticilerinin bir başka partinin denetleyicisi ya da yöneticisi olamayacağı gerekçesiyle Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı kapatma davası açmış, böylece Fazilet Partisi 22 Haziran 2001 tarihinde kapatılmıştır (Özdemir, 2015, s. 180).

3.2. AK Parti Döneminde Din-Devlet İlişkileri

Recep Tayyip Erdoğan, TCK'nin 312. maddesinde geçen “halkı din ve dil farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığa açıkça tahrik ettiği” gerekçesiyle Siirt'te okumuş olduğu şiir sebebiyle yargılanmıştır. Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesi tarafından Erdoğan, 21 Nisan 1998 tarihinde siyasetten men edilmiş ve 1 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Refah Partisi, Erdoğan'ın yargılanmasının devam ettiği süre içerisinde “laiklik karşıtı eylemlerin odağı olduğu” gerekçesiyle 16 Ocak 1998 tarihinde kapatılmıştır. Böylece genel başkan olarak Recep Tayyip Erdoğan'ı seçmek isteyen bir grup milletvekili harekete geçmiş fakat Erbakan bu atılımı engellemek istemiştir. Bu esnada Fazilet Partisi kurulmuş, partinin başına da önce İsmail Alptekin akabinde de Recai Kutun getirilmiştir. Ahmet Tekdal ve Şevket Kazan'ın siyasetten men edilmesi kararı sonrası Erbakan, Erdoğan'ın yeni kurulmuş olan partinin başına

geçme ihtimalini yok etmiştir. Fazilet Partisi içerisinde gelenekçiler ile yenilikçiler arasındaki gerginlik artmaya başlamış, o esnada Erdoğan ise Pınarhisar Cezaevine girmiştir (Akdoğan, 2005, s. 624).

Fazilet Partisi içerisinde gerçekleşen yenilikçi ve gelenekçi grup arasındaki gerilim kendini göstermiş, 14 Mayıs 2000 tarihindeki kongrede Recai Kutan'ın karşısına yenilikçi grup kendi adayı olan Abdullah Gül'ü göstermiştir. Her ne kadar yenilikçi grup hamle yapsa da Abdullah Gül kongredeki seçimi 633 oya karşı 521 oy olarak kaybetmiştir. Yenilikçi grup arzu ettikleri siyaset tarzını Fazilet Partisi içerisinde devam ettiremeyeceklerini kavramış, partiden ayrılmalarına gerek kalmadan Fazilet Partisi, 15 Aralık 2000 tarihinde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Yenilikçi grup partileşme çalışmalarına farklı milletvekillerinin de katılımıyla Recep Tayyip Erdoğan başkanlığında devam etmiştir. Afyon'da gerçekleştirilen 1 Ağustos 2001 tarihindeki toplantılar, yeni partinin kurulma sürecinin ön hazırlığı olmuştur. 14 Ağustos 2001 tarihinde Türk siyasi hayatındaki yerini 39. parti olarak devam ettirecek Adalet ve Kalkınma Partisi kurulmuştur (Akdoğan, 2005, s. 624).

Yeni bir parti olarak Türk siyasi hayatına atılan AK Parti'nin kurucu üyeleri, ekseriyetle milli görüş hareketi ve de sağ partilerin kadrolarından oluşmuştur. Bu nedenle AK Parti iktidara geldiğinde söylemleri ve siyasi kimliğinin iktidara nasıl yansıtacağı merak konusu olmuştur. AK Parti bu noktada izleyeceği siyasetin milli görüş hareketinden farklı olacağını altını çizmiştir. AK Parti, parti programına eklemiş olduğu insan hakları, özgürlük, laiklik, hukuk devleti ve demokrasi gibi konularla selefi olduğu milli görüş hareketinden çizgisini ayırmıştır (Özer, 2019, s. 51). AK Parti milli görüş hareketi yerine ikame edeceği görüş olarak muhafazakâr demokrat siyasi kimliğini benimsemiştir. AK Parti muhafazakâr demokrat kimlik ile Türk siyasi hayatına merkez sağ hedefleyen bir parti olarak katılmıştır. Muhafazakâr demokrat söylemi Milli Görüş'ün sert görünümünü esnetmiş, uzlaşmacı bir kimlik olarak belirilmiş, İslamcı yerine dindar fakat daha demokrat bir kimlik inşa edilmiştir (Nebati, 2014, s. 196). 15 Ocak 2004 tarihinde gerçekleşen “Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu'nda” Recep Tayyip Erdoğan, AK Parti'nin siyasi kimliğine yönelik açıklamalarda bulunmuş ve partinin kimliğinin muhafazakâr demokrat olduğunu kamuoyu ile paylaşmıştır. Erdoğan, sempozyumdaki konuşmasında partinin bir kitle partisi olduğunun altını çizerek merkez siyaseti üstleneceğini belirtmiştir (Barış, 2014, s. 218). Böylece 14 Ağustos 2001 tarihinde

Recep Tayyip Erdoğan tarafından kurulan AK Parti, ilk seçimlere Kasım 2002 tarihinde girmiştir (Şükür, 2020, s. 687).

Tablo 5: 2002 Kasım seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi oy dağılımı (ysk.gov.tr, 2002)

Siyasi Partiler	Alınan Oy Sayısı	Oran Dağılımı	Milletvekili Sayısı
Adalet ve Kalkınma Partisi	10.808.229	%34.28	363
Cumhuriyet Halk Partisi	6.113.352	%19.39	178
Bağımsızlar	314.251	%1	9

Kasım 2002 de gerçekleşen seçimle birlikte AK Parti, tek başına hükümet kurma gücünü elde etmiştir. Recep Tayyip Erdoğan'ın siyasetten men edilmesinden dolayı başbakanlık görevini Abdullah Gül üstlenmiştir. Siirt'te 2003 tarihinde seçimlerin yenilenmesinin akabinde Erdoğan, tekrardan milletvekili seçilmiş, Abdullah Gül'den başbakanlık görevini devralmıştır (Şükür, 2020, s. 687). AK Parti kendisini muhafazakâr demokrat bir parti olarak nitelmiştir. AK Parti'nin kuruluşunda Recep Tayyip Erdoğan partisini; laik hukuk devletini ve demokrasiyi savunan, laikliği ise toplumsal barışın temel ilkesi ve demokrasinin teminatı sayan, Cumhuriyetin temel özellikleri etrafında kalıcı bir toplumsal uzlaşma arayışı içinde olan bir parti olarak tanımlamıştır. AK Parti'nin laiklik ve din anlayışı anayasada yer alan anlayışla benzerlik göstermiş ve parti programında yer almıştır (Taylan & Aslan, 2016, s. 264). AK Parti'nin parti programında din ve laiklik görüşleri şu şekilde ele alınmıştır:

Partimiz, dini insanlığın en önemli kurumlarından biri, laikliği ise demokrasinin vazgeçilmez şartı, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak görür. Laikliğin, din düşmanlığı şeklinde yorumlanmasına ve örselenmesine karşıdır. Esasen laiklik her türlü din ve inanç mensuplarının ibadetlerini rahatça icra etmelerini, dini kanaatlerini açıklayıp bu doğrultuda yaşamalarını ancak inançsız insanların da hayatlarını tanzim etmelerini sağlar. Bu bakımdan laiklik, özgürlük ve toplumsal barış ilkesidir. Partimiz kutsal dini değerlerin ve etnisitenin istismar edilerek siyaset malzemesi yapılmasını reddeder. Dindar insanları rencide eden tavır ve uygulamaları ve onların, dini yaşayış ve tercihlerinden dolayı farklı muameleye tabi tutulmalarını anti-demokratik, insan hak ve özgürlüklerine aykırı bulur. Öte yandan dini, siyasi, ekonomik veya başka çıkarlara alet etmek veya dini kullanarak farklı düşünen ve yaşayan insanlar üzerinde baskı kurmak da kabul edilemez. (akparti.org.tr)

Kasım 2002 seçimlerinden sonra Recep Tayyip Erdoğan'ın seçim sonuçlarına ilişkin yapmış olduğu değerlendirmeler, partisinin politikaları ile paralellik göstermiş

başörtüsünün birinci problemleri olmadığını altını çizmiş, insanların yaşam tarzlarına müdahale etmeyeceklerini belirtmiştir. Erdoğan, Türkiye'nin yeniden 28 Şubat sürecindeki gibi benzer gerginlikler yaşamasına müsaade etmeyeceklerinin güvencesini vermiştir (hürriyet.com.tr, 2002). Bir sene sonra yine yukarıda belirttiğimiz görüşlere paralel şekilde Abdullah Gül de benzer söylemler dile getirmiştir. Eylül 2003 tarihinde yapılan röportaja göre Gül, din ve din özgürlüğü hakkındaki görüşlerini dile getirmiş bu alanda açıklamalar yapmıştır.

Muhafazakarlık anlamında açıklama yapan Gül, muhafazakarlığın değerler bütünü olduğunu belirtmiş ve içerisinde din, kültür ve tarih olduğundan bahsetmiştir. Aynı durumun Müslüman bir toplum olduğunda da geçerli olduğunun altını çizmiş bu değerlerin hissedilebilir olduğunu söylemiştir. Din özgürlüğü konusunda ise bir standart olması gerektiğini belirtmiş, bütün özgürlükler olsun ama din özgürlüğü olmasın denilmesini yanlış bulmuş bunun kabul edilemez olduğunu söylemiştir. Gül, inanç özgürlüğünün evrensel anlamda olduğunu belirtmiş, din istismarı olarak adlandırılan yaklaşımların çoğunun günümüzde bittiğine vurgu yapmış, inancın bireysel bir konu olduğunu ve bunun gösterişinin olamayacağını dile getirmiştir (rusencakir.com, 2003).

3.2.1. Katsayı Farkının Kaldırılması

Katsayı uygulaması, yükseköğretim kurumlarına başvuracak adayların, puanlarının mezun oldukları okul ve türlerinin esas alınarak hesaplanmasıdır. Katsayı uygulaması, adayların kendi branş ve türündeki yükseköğretim okullarına başvuru yaptığı esnada olumlu ek puan sağlarken, kendi alanı ve branşı dışında kalan yükseköğretim okullarına 0 katkı sağlamaktaydı. Katsayı uygulaması, YÖK'ün 30.07.1998 tarihli kararı ile 1999 senesinde yürürlüğe girmiştir (Doğan & Yuret, 2010, s. 200-201). 1998 tarihinden 2010'da yürürlüğe giren değişikliğe kadar, meslek lisesi öğrencilerinin puanları kendi branşları dışındaki yükseköğretim okullarına başvuru gerçekleştirdiklerinde 0.3 ile çarpılırken, diğer liselerde eğitim gören öğrencilerin ise 0.8 ile çarpılmaktaydı (ntv.com.tr, 2009). Katsayı Farkının hukuksal temeli 28 Şubat sürecine dayanmaktaydı. Milli Güvenlik Kurulu'nun 28 Şubat 1997 tarihinde almış olduğu 406 sayılı kararda, Türk Gençliğinin, Türk Milletini çağdaş ve medeni uygarlık düzeyine yükseltme gayesi taşıması, Atatürk vatan ve millet sevgisinin aşılması bu uğurda bilinçlendirilmesi farklı mihrakların etkisi altında bulunmaması amacıyla tüm

yurtta 8 yıllık kesintisiz eğitim uygulamasına geçilmesi kararı almıştır. (Menek, 2016, s. 137-138). 1997 yılının Ağustos ayında 8 yıllık sürecek olan kesintisiz eğitim Meclis Genel Kurulunda kanunlaşmış uygulamaya konulmuştur (eğitimbirsen.org.tr, 2014, s. 29). Alınan kararın İmam Hatip okullarının orta öğretim kısmına dönük engel olduğu ve İmam Hatip okullarını hedef aldığı de söylenegelmiştir (eğitimbirsen.org.tr, 2014, s. 30).

2002 yılında iktidara gelen AK Parti katsayı farkını kaldırmak için girişimlerde bulunmuştur. YÖK Genel Kurulu'nu katsayıyı kaldırması için ikna etme çabaları yanıt vermemiş, YÖK'ün bir karar ile ortadan kaldırılabileceği katsayı farkı için AK Parti yasa çıkarma yoluna gitmiştir. Tasarlanan yasa içerisinde meslek liselerinin önündeki engel olan katsayı düzenlemeleri yer almaktaydı. Fakat tasarlanan yasa, üniversite rektörlerinin, YÖK Başkanının ve Genelkurmay Başkanının itirazlarına uğramıştır. 6 Mayıs 2004 tarihinde Genelkurmay tarafından gelen yazılı açıklama, söz konusu maddelerin laik eğitim ilkelerini ve öğretim birliğini zedeleyeceğini belirtmiş, Cumhuriyetin temel niteliklerini benimsemiş kurumların değişikliği içeren tasarımı kabul etmesi beklenemez demiştir (Bozan, 2007, s. 40-41). Dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer İmam Hatip okullarının katsayısını kaldıran yasayı 2004 tarihinde Meclise görüşülmesi için geri göndermiş bunun eşitsizlik olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan İmam Hatip okullarının sayısının artırılması talebini de görüşülmesi için Meclise geri gönderen Sezer, gerekçeleri arasında şunları söylemiştir: “İmam hatip liseleri ülkenin din adamı gereksinimini karşılamak amacıyla kurulduklarına göre, bu liselerin hem okul hem öğrenci sayısı olarak ülke gereksiniminin gerektirdiği düzeyde tutulması öğretim birliği ve laiklik ilkelerine uygun düşecektir. Eğitimin siyasal ve toplumsal bilinçlenme ile bu bilinçlenmeye öncülük yapabilmesi için öğretim birliği ilkesine bağlı kalınması zorunludur.” açıklamasını yapmış yasayı onaylamamıştır (dw.com, 2004).

Cumhurbaşkanı tarafından geri gönderilen yasanın üzerinde hiçbir değişiklik yapılmadan tekrar Cumhurbaşkanının takdirine sunulduğunda onaylanmasının zorunlu olduğu bilinmesine rağmen AK Parti hükümeti teklifte ısrar etmemiştir (Akyüz, 2016, s. 42). 2004 Temmuz ayında İstanbul'da gerçekleşen Birlik Vakfı'nın düzenlemiş olduğu “Meseleler ve Çareler” toplantısında konuşma yapan Erdoğan, İmam Hatip ve meslek okullarının önündeki engel konusuna değinmiştir. Hükümetin katsayı farkının kaldırılması için ikinci bir girişimde bulunmayacağını bunun sebepleri arasında da

Meslek ve İmam Hatip Okullarında öğrenim gören öğrencilerin etkilenebileceğini belirtmiştir. Erdoğan, toplumu işaret etmiş, toplumun bu tarz bir sorumluluğa karşı hazır olduğunda hükümet olarak da gerekli adımı atacağını belirtmiştir (arsiv.sabah.com.tr, 2004).

Katsayı farkını aşmaya dönük iktidar tarafından yapılan ikinci hamle 15 Aralık 2005 tarihinde gerçekleşmiştir. 15 Aralık 2005 tarihli Resmi Gazete'de Açık Lise Yönetmeliği yayınlanmıştır. Yönetmeliğe göre, meslek liselerinden mezun olanlar, programını değiştirmek isteyenler, ara sınıflarından ayrılanlar Açık Lise'ye kayıt yaptırıp fark derslerini başarı ile geçip mezun olabilmekteydi. Yönetmeliğin İmam Hatip okullarından mezun olan adayların katsayı farkına takılmaması için çıkarılmış olabileceği algısı kamuoyunda hakim olmuştur. İmam Hatip okullarından mezun olan adayların Açık Lise'ye talebi bu dönem yoğun şekilde artmıştır. YÖK, yürürlüğe giren yönetmeliğin iptal edilmesi için Danıştay'a başvurmuş, Danıştay 8 Şubat 2006 tarihinde yönetmeliği durdurma kararı almış, böylece iktidarın ikinci denemesi de başarısız olmuştur (Bozan, 2007, s. 41). Tüm bu gelişmelerin neticesinde AK Parti katsayı farkının ortadan kalkmasını YÖK Başkanını değiştirerek sağlayabilmiştir (Taylan & Aslan, 2016, s. 267).

2010 yılından itibaren YÖK'ün aldığı karar sonrasında tüm liselerin katsayı puanları 0.15 baz alınarak hesaplanmaya başlamış. Böylece İmam Hatip ve meslek lisesinden mezun olan adayların puanları hesaplanırken uygulanan katsayı ortak bir oranda belirlenmiştir. Kendi alanlarında tercih yapacak olan imam hatip ve meslek lisesi adaylarının puanları hesaplanırken orta öğretim başarı puanları da 0.06 ile çarpılarak hesaplanmıştır (Işık, 2019, s. 131). YÖK genel kurulu 2012 yılında aldığı karar ile birlikte tüm öğrencilerin yükseköğretim kurumlarına başvuru yaptığında katsayılarının 0.12 olarak hesaplanmasına dönük karar almış ve tüm öğrencilere yerleştirme esnasında aynı katsayı uygulanmıştır (Doğan & Yuret, 2010, s. 203).

3.2.2. Kamuda Başörtüsü Yasağının Kaldırılması

Diğer bir örnek ise başörtüsü geriliminde yaşanmıştır. 2003 tarihinde Cumhuriyet'in 80'inci yılı kutlanırken dönemin Cumhurbaşkanı Sezer, Çankaya Köşkü'nde vereceği resepsiyonda başörtüsü ambargosu uygulamıştır. Gerek AK Parti tabanı gerek AK Parti üyelerinin birçoğu başörtüsü konusunda hassasiyetlerini dile getirmiştir. Cumhurbaşkanı Sezer; Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Sayıştay

Başkanı, Anayasa Mahkemesi'nin iki üyesi, Meclis Başkanı Bülent Arınç, bazı kabine üyeleri ve çok sayıda AK Parti milletvekilini hanımlarının örtülü olduğu gerekçesiyle o yılki resepsiyona eşsiz davet etmiştir. Yapılan daveti bazı AK Parti milletvekilleri ayrımcılık olarak nitelendirmiş ve daveti iade etmiştir. AK Parti'nin üst organlarının aralarında fikir birliğine varmış olduğu karar doğrultusunda milletvekilleri resepsiyona katılmama kararı almıştır. Gerekçe olarak ise milletvekillerinin kutlamalarını kendi memleketlerinde düzenleyecek olmaları gösterilmiştir. Böylece Cumhurbaşkanı Sezer'e karşı bir protesto cephesi oluşturulmuştur. Gerilimin tırmanmaması için kabine üyeleri ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan resepsiyonda bulunmuşlardır. Gerilim, Çankaya Köşkü'nde düzenlenecek olan resepsiyondan öncesine kadar uzanmaktadır. Hem askerler hem Cumhurbaşkanı Sezer, laikliğe karşı uygulanan uygulamalar konusunda hükümeti birçok kez uyarmıştır. Bunun yanında Milli Güvenlik Kurulunda sert tartışmalar yaşanmış dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök de sert açıklamalarda bulunmuştur. Askerlerin düzenlemiş olduğu resepsiyonlara başörtülüler alınmamış fakat Irak savaşı dolayısıyla başörtüsü gerilimi askıya alınmıştır (dw.com, 2003). 29 Ekim Resepsiyonu sonrasında Cumhurbaşkanı Sezer kabine üyeleri ve AK Parti milletvekillerini neden eşsiz çağırdığını açıklamıştır. Sezer, bu davetin kişisel değil, devletin daveti olduğunu belirtmiştir. Cumhuriyetin niteliklerinin Anayasada belli olduğunu vurgusunu yapmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin laik, demokratik ve sosyal bir hukuk devleti olduğunu söylemiş son zamanlarda devletin laik niteliğine dönük tavırlar alınmak istendiğini söylemiş bu tarz tavırlara karşı izin vermek istemediğini dile getirmiştir. Bu tarz durumlara karşı Türkiye dışında Fransa'da Almanya'da da önlemler alındığının altını çizmiştir (dw.com, 2003).

Sezer'in görüşlerine destek veren Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök ise "Cumhurbaşkanı her zaman doğrusunu yapar, kendisi yüce bir kişiliktir. Kararı hakkında yorum yapmam." diyerek destek göstermiştir. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ise gerilimin tırmanmasından yana olmadığını "Bağrımıza taş basar yolumuza devam ederiz. Cumhuriyet sadece Çankaya'da kutlanmıyor. Ama arkadaşlarımız çok üzüldüler." diyerek dile getirmiştir (dw.com, 2003).

2003 yılının Ocak ayında Başbakan Abdullah Gül tarafından Yüksek Askeri Şura'daki (YAŞ) ihraç kararlarına muhalefet şerhi düşme kararını Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök eleştirmiştir. Özkök, TSK'nin sürekli hedef olarak

gösterildiği ve TSK'nin irticai hareketin karşısında duran bir engel olduğunu söylemiştir. İrtica taraftarlarının TSK içerisine sızmak için türlü yollar denediğini belirtmiştir. YAŞ'ın, bu tür girişleri engelleyen, Anayasal bir kurum olduğunu vurgulamıştır. Muhalefet şerhinin hukuksuz olduğunu ve kanunlara dayanmadığını söylemiştir. Gerçekleşen muhalefet şerhinin, irticai faaliyet göstermeye çalışanları cesaretlendirdiğinin altını çizmiştir (hurriyet.com.tr, 2003).

Aynı zamanda Özkök 2002 Kasım ayında yaşanan başörtüsü gerilimlerine değinmiş kendi görüşlerini belirtmiştir. Özkök, dini inançlara ve bunları kendi özel yaşamlarında uygulayanlara saygı duyduğunu söylemiştir. Hiçbir kimsenin ibadet, inançsızlık ve inanç hususunda dışlanmasını tasvip etmemiştir. Fakat tüm bunların dışında başörtüsüm, Danıştay kararı, Anayasa Mahkemesi ve bunlara bağlı mevzuat hükümlerine aykırı olarak, Cumhuriyet geleneklerini aşındırma, politik bir dayatma sembolü şeklinde kullanılmasını yadırgamış bu tarz davranışlara karşı hoşgörü gösterilemeyeceğini belirtmiştir (hurriyet.com.tr, 2003).

2004 tarihinde AK Parti, başörtüsü yasağının kaldırılması için ilk adımı YÖK başkanını değiştirmeye çalışarak göstermiştir. Dönemin YÖK başkanı olan Erdoğan Teziç'i başkanlıktan edebilmek için Meclis'te YÖK'ü yeniden tasarlayacak bir kanun geçirilmiştir. 2004 tarihli 5171 sayılı kanun¹⁸ geçirildikten sonra dışlayıcı laiklik taraftarlarının protestoları ile karşılaşmış çeşitli akademisyenler tarafından karar eleştirilmiş medyanın da baskısı ile Sezer, kanunu yeniden görüşülmesi için meclise göndermiştir (Kuru A. , 2011, s. 190). YÖK yasasını protesto etmek isteyen akademisyenler, Anıtkabir'e yürüyüş düzenlemiştir. Anıtkabir'i ziyarette bulunan akademisyenler "Türkiye üniversiteleri öğretim elemanları" adına yazı kaleme almış ve deftere not düşmüşlerdir (hurriyet.com.tr, 2004). Cumhurbaşkanı Sezer, YÖK liderliğindeki akademisyenlerin düzenlemiş olduğu yürüyüşler ve iktidar muhalifi medyanın kampanyalarını bastırması ile birlikte kanunu yeniden görüşülmesi için meclise göndermiştir. Oysa yeniden görüşülmesi için meclise gönderilen kararı Meclis, yeniden oylayıp salt çoğunluğu aştığı zaman Cumhurbaşkanı kararı geri çeviremez ancak yargı yoluna başvurabilirdi. Fakat AK Parti, muhalif çevrelerle aradaki gerilimi arttırmamak için mecliste çoğunluk olmasına rağmen bu tarz girişimde bulunmak istememiştir (Kuru A. , 2011, s. 190).

¹⁸ Detalı bilgi için bkz. <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/6264/5171-sayili-kanun>

Başörtüsüne yönelik bir başka karar ise AİHM'den gelmiştir. Tıp fakültesi öğrencisi olan Leyla Şahin, 1998 tarihinde derslere başörtüsü taktığından dolayı alınmamış bunun üzerine disipline sevk edilmiştir. Disiplin kararına itiraz eden Leyla Şahin dosyayı, insan haklarına aykırılık gerekçesiyle AİHM'e taşımıştır. 29 Haziran 2004 tarihinde AİHM'in dava hakkındaki kararı ise Türkiye'nin insan haklarını ihlal etmediği yönünde olmuştur. Davaya itiraz eden Leyla Şahin bu kez dosyayı temyize taşımış temyiz kararında ise AİHM Büyük Dairesi, “üniversitelerdeki başörtüsü yasağı konusundaki müdahale için Türk yasalarının meşru temelleri olduğunun” altını çizmiş ve dosyayı kapatmıştır (hurriyet.com.tr, 2005). Bunun üzerine dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Danimarka Avrupa Hareketi tarafından düzenlenen “Medeniyetler arası ittifak: Türkiye'nin rolü” konulu toplantıda yaptığı konuşmada AİHM kararına değinmiş ve başörtüsü kararı hakkında şu sözleri söylemiştir: “Bu 8 yıllık bir süreçtir. Bu süreç içerisinde üniversiteye giden kızlarımız, başları örtülü olarak devlet üniversitelerinde ve vakıf üniversitelerinde başörtülü olarak derslere girememektedir. Bu, bana göre din ve vicdan özgürlüğünün, eğitim özgürlüğünün kısıtlanmasıdır.” Diğer taraftan Başbakan Erdoğan bu sorunun bir Türkiye sorunu olduğunun da altını şu sözlerle çizmiştir: “Şu anda toplumumuzun büyük bir çoğunluğunda bu konuyla ilgili mutabakat var, ama maalesef kurumlar arasında mutabakat yok. Parlamento için de, kuvvetler ayrılığı noktasında da.” Erdoğan son olarak AİHM kararını da eleştirmiştir ve kendi yorumunu eklemiştir. AİHM kararına yargı olarak uyulabileceğini belirtmiş fakat özgürlükler noktasında haksız olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca mahkemenin inançlar üzerine söz söyleme hakkının olmadığını belirtmiş, bireylerin inançlarına saygı duyulması gerektiğini söylemiştir.

Bu noktada Erdoğan konunun hukuk bazından değil dini topluluğun bu alanda eğitim görmüş insanların vermesi gereken bir karar olduğunu belirterek AİHM'i eleştirmiştir. Bu hususta söz söyleme hakkının din ulemasına ait olduğunu söylemiştir. Bireylerin kendi inançlarında uyması gereken kuralların olup olmadığının araştırılması gerekliliğini vurgulamış eğer böyle bir gereklilik varsa da saygı duyulmasından bahsetmiştir. Aksi halinin politik meseleye döneceğini belirtmiştir. AİHM kararı için ise İslam bilgilerine danışmadan hüküm vermesinin politik ve yanlış yere çekilebileceğini söylemiştir (hurriyet.com.tr, 2005).

AK Partinin 30 Eylül 2013 tarihinde duyurduğu demokratikleşme paketi basında ve birçok alanda yankı uyandırmıştır. Açıklanan pakette başörtüsü konusu da

unutulmamış ve geniş özgürlükler verilmiştir. Konuyla alakalı basına açıklama yapan Erdoğan, başörtüsü yasağını kılık kıyafet yönetmeliğinde değişiklik yaparak kaldıracağını söylemiş, mevcut yönetmeliğin kamu kurum ve kuruluşlarda çalışan personeller için kısıtlayıcı olduğunu bahsetmiş, bu kısıtlamaların ayrımcılık içerdiğini din ve vicdan hürriyetini ihlal ettiğini söylemiştir. Yönetmeliğin 5. maddesinin ihlal içerdiğini belirtmiş, resmi kıyafet giymek zorunda olan personelleri ise yönetmeliğin dışında tutmuştur (ntv.com.tr, 2013).

Daha sonra 8 Ekim 2013 tarihinde yayınlanan “Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetine Dair Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına İlişkin Yönetmelik” ile birlikte kamu personellerinin başörtüsü kullanma serbestisi getirilmiştir (resmigazete.gov.tr, 2013). Kamudaki başörtüsü yasağının kalkmasının ardından sıra Meclis'e gelmiştir. Dört AK Partili milletvekili Hac dönüşü 31 Ekim 2013 tarihinde gerçekleşen Meclis Genel Kurulu çalışmalarına başörtüleri ile birlikte katılmıştır. AK Parti Mardin Milletvekili Gönül Berkin Şahkulu, Kahramanmaraş Milletvekili Sevede Bayazıt, Denizli Milletvekili Nurcan Dalbudak ve Konya Milletvekili Gülay Samancı'nın katılmış olduğu oturum herhangi bir gerginlik olmadan sonlanmıştır (aljazeera.com.tr, 2013).

3.2.3. 2007 Türkiye Cumhurbaşkanlığı Seçimi ve 367 Krizi

2007 cumhurbaşkanlığı seçimi başörtüsü geriliminin yaşandığı bir diğer konudur. 10. Cumhurbaşkanı olan Ahmet Necdet Sezer'in görev süresi 16 Mayıs 2007 tarihinde dolmaktaydı (web.archive.org, 2007). TBMM ise ilk Cumhurbaşkanlığı seçimini 27 Nisan tarihinde gerçekleştirme kararı almıştır (arsiv.sabah.com.tr, 2007) 11. Cumhurbaşkanı adayını AK Parti kanadından Başbakan Recep Tayyip Erdoğan kürsüde yaptığı açıklama ile duyurmuş, On birinci Cumhurbaşkanlığı adaylığı için, partisini beraber kurduğu ve yine beraber yolda yürüdüğü Abdullah Gül'ü aday göstermiştir. Meclisin kararının aynı zamanda milletin de kararını temsil edeceğini belirtmiştir. Seçilen yeni Cumhurbaşkanının, Atatürk ilkelerine layık, Anayasaya bağlı bir Cumhurbaşkanı olacağını altını çizmiştir. (hurriyet.com.tr, 2007).

Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanlığı adaylığının resmiyet kazanmasının ardından eşinin başörtüsü konusu gündeme gelmiş konuyla ilgili Gül, eşinin başörtüsüne saygı gösterilmesi gerektiğini söylemiştir. Eşinin başörtüsü takmasının “bireysel tercih” olduğunun altını çizmiş konunun bireysel hak ve özgürlükler

kapsamında olduğunu vurgulamıştır (dw.com, 2007). Gül'ün adaylığı öncesinde "Cumhuriyetine Sahip Çık" adı altında mitingler düzenlenmiştir. Esas protesto, Recep Tayyip Erdoğan'ın Cumhurbaşkanlığı aday olması ihtimaline karşı yapılmıştır. Gerçekleştirilen mitinglerdeki söylemlerde ve dövizde şu ibareler yer almıştır: "Cumhuriyete sahip çıkalım", "Cumhuriyet için birleşin", "Yarın çok geç olacak", "Türkiye laiktir laik kalacak." (hurriyet.com.tr, 2007). 14 Nisan 2007 tarihinde gerçekleşen Cumhuriyet mitingleri, Türk siyasi hayatında yerini almıştır. Gerçekleşen mitingde yüzbinlerce insan katılım göstermiş ve Anıtkabir'e doğru yürüyüş gerçekleştirmiştir. Yaşanan olayda basında yerini almıştır. Hürriyet 14 Nisan tarihinde gerçekleşen yürüyüş için "%65'in yüzbinleri" demiştir (hürriyet.com.tr, erişim 24.06.2022). Reuters ise bir milyon kişinin katıldığını (reuters.com, 2007), BBC üç yüz bin insanın (www.bbc.co.uk, 2007) katıldığını basında dile getirmiştir. Cumhuriyet mitinglerinin devam niteliğini barındıran bir diğer olay ise 29 Nisan 2007 tarihinde yaşanmıştır. Binlerce insan İstanbul Çağlayanda bir araya gelmiştir. AK Parti'nin Cumhurbaşkanlığı'ndaki tutumu bu mitingde eleştirilmiş ve mitingde laiklik vurgusu yapılmıştır. Mitinge Türkiye'den birçok sivil toplum kuruluşu katılım göstermiştir. Bunlar arasında Türkiye Gençlik Birliği, Atatürkçü Düşünce Derneği, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği, AKUT Arama Kurtarma Derneği, DİSK, İstanbul Barosu, Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu gösterilmiştir (wikipedia.org, Cumhuriyet Mitingleri 2007). 14 Nisan tarihinde gerçekleşmiş ilk mitingün kıvılcımı, 12 Nisan tarihinde Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt tarafından Cumhurbaşkanı olacak kişiyi şu sözleri ile tasvir etmesiyle atılmıştır: "Cumhuriyetin temel değerlerine, devletin üniter yapısına, laik demokratik devlete sözde değil özde bağlı bir cumhurbaşkanının seçileceğini umut ediyorum." (web.archive.org, 2007).

Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, 13 Nisan 2007 tarihinde Harp Akademileri konuşmasında gelecekte Cumhurbaşkanı olacak kişiyi betimlemiştir. Konuşmasında mevcut rejimin tehdit altında olduğunun altını çizmiş konu hakkında görüşlerini dile getirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğundan günümüze kadar olan süreçte hiç bu kadar tehdit altında kalmadığını söylemiş, laikliğin tartışılabilir olmasından kaygılanmıştır. Bu doğrultuda dış ve iç güçlerin koordineli şekilde hareket ettiğini vurgulamıştır. Yapılan hamlelerin ve eylemlerin demokratikleşme adı altında gerçekleştirildiğini belirmiş rejimin tehdit altında olduğu görüşünü savunmuştur. Laikliğin dengeler üzerine inşa edilmesinden söz etmiş, laiklik ilkesinin inanç

hürriyetine indirgenemeyeceğini belirtmiştir. Bütün bunların sebebi olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik, hukuksal, siyasal ve sosyal temelini, laiklik ilkesinin oluşturduğunu altını çizmiş görüşlerini dile getirmiştir. (hurriyet.com.tr, 2007)

Cumhurbaşkanı seçilecek kişinin barındırması gereken nitelikler için de Sezer, görüşlerini aktarmıştır. Ona göre Cumhurbaşkanı seçilecek kişi Anayasal içeriklere ve cumhuriyetin ilkelerinden yana taraf olması gerekir. Anayasal içeriklerin ve ilkelerin Türkiye Cumhuriyeti'nin kırmızı çizgisi olduğunu belirtmekte tüm yurttaşlar ve milletvekilleri dahil olmak üzere, Anayasal kurallar dahilinde bu ilkelere itibar etmek zorunda olduğunu vurgulamıştır (hurriyet.com.tr, 2007).

Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde eski Yargıtay Başsavcısı Sabih Kanadoğlu'nun görüşlerinin etkisi büyük olmuştur. Kanadoğlu Mayıs ayında gerçekleşecek olan Cumhurbaşkanlığı seçimi için AK Parti oylarının tek başına yeterli olmadığını, Anayasa'nın 102. maddesine göre seçim için gerekli olan 3'te 2 çoğunluk yani 367 oyu seçim gününde getirilmesinin zorunlu olduğunu savunmuştur. Kısacası Anayasanın 102. maddesine göre Cumhurbaşkanı seçilebilmek için ilk iki turda nitelikli çoğunluk olan 367 oy sayısı aranırken sonraki iki turda ise salt çoğunluk olan 276 oy sayısı aranıyordu. Sabih Kanadoğlu'nun 2006 yılı Aralık ayında yazdığı yazısına göre ise 367 sayısı sadece karar yeter sayısı değil aynı zamanda da toplantı yeter sayısı olduğunun altını çizmekteydi. Kanadoğlu, 367 milletvekilinin oylamalara katılması gerektiği görüşünü savunmuş aksi halde sonucun geçersiz olacağını iddia etmişti (indyrturk.com, 2019). Bu görüşe dönük karşı tezler ise seçim hukuku uzmanı, Adalet eski Bakanı ve Bilkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyesi Prof.Dr. Hikmet Sami Türk tarafından gelmiş toplantı yeter sayısının 367 değil 184 olduğunun altını çizmiş, bahsedilen yorumun zorlama olduğunu Anayasal ve hukuki zemininin olmadığı görüşünü savunmuş eğer böyle olursa kimse Cumhurbaşkanı seçemez diyerek görüşünü dile getirmiştir. (hurriyet.com.tr, 2006). Tüm bu gerginliklerin neticesinde 27 Nisan 2007 tarihinde Cumhurbaşkanlığı seçiminde ilk aşamada gündeme yeter sayısı tartışması damga vurmuştur. 367 yeter sayısına ulaşılmadığını iddia eden CHP, seçimi Anayasa Mahkemesine taşımıştır. AK Parti kanadı ise seçime 368 kişinin katıldığını beyan etmiştir. Abdullah Gül ise yapılan ilk seçimin neticesinde 357 oy almıştır (hurriyet.com.tr, 2007).

27 Nisan 2007 tarihinde Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde gece 23.10 civarında Genelkurmay Başkanlığı tarafından TSK sitesinde bildiri¹⁹ yayınlanmıştır. Bildiride laiklik vurgusu yapılmış, TSK'nin laiklik ve Cumhuriyetin savunucusu olduğunun altı çizilmiş, gerekli hallerde TSK davranış ve tavrını ortaya koyacağını belirterek açıkça hükümete gözdağı vermiştir (hurriyet.com.tr, 2007). Genelkurmay'ın sitesinde yayınlanan bildirin akabinde Hükümet tarafından tepki gecikmemiştir. Adalet Bakanı ve aynı zamanda Hükümet Sözcüsü Cemil Çiçek, Başbakanlık'ta konuyla ilgili açıklama yapmış bildiriye karşı sert tepki göstermiştir.²⁰

Genelkurmay Başkanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt ile Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın telefon görüşmelerinin ardından ortam yumuşamış ve gerginlik azalmıştır (hurriyet.com.tr, 2007). Genelkurmay Başkanının yaptığı hamle, dış basında da yankı bulmuş büyük tepkilere sebebiyet vermiştir. AB Komisyonu'nun genişlemeden sorumlu üyesi Olli Rehn konu hakkında TSK'ye "...AB üyesi olmak isteyen bir ülkede demokratik işleyişe müdahale etmemeleri gerektiğini bilmeleri gerekiyor." demiştir. Kanada ve ABD gibi bazı ülkeler tarafından da Anayasal süreç desteklenmiş TSK'nin yapmış olduğu bildiri desteklenmemiştir (dw.com, 2007).

Anayasa Mahkemesi, CHP'nin gerçekleştirmiş olduğu itirazı değerlendirmiş birinci oylamada 367 kişinin hazır bulunması gerektiğini belirterek, seçimin ilk turunu anayasaya aykırı bulmuş, yürürlüğünü durdurmuştur (web.archive.org, 2007). Bunun üzerine 6 Mayıs tarihinde gerçekleştirilen ikinci yoklamada da 367 yeter sayısına ulaşamadığı için TBMM, 11. Cumhurbaşkanını seçememiştir (web.archive.org, 2007). 367 yeter sayısına takılan AK Parti önündeki engeli kaldırmak için 1 Mayıs tarihinde erken seçim kararı almıştır (haberler.com, 2007). AK Parti'nin erken seçim önergesi TBMM'de kabul edilmiş, YSK seçimi 22 Temmuz tarihine işaret etmiştir (mynet.com, 2007).

¹⁹ Genelkurmay Başkanlığının sitesinde yayınlamış olduğu resmi bildirin detayı için bkz. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/genelkurmaydan-cok-sert-aciklama-6420961> erişim: 19.09.2021

²⁰ Cemil Çiçek'in, TSK bildirisine karşı yaptığı açıklama için bkz. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/hukümet-genelkurmay-aciklamasini-degerlendirdi-6424353> erişim, 07.11.2021

Tablo 6: 2007 Temmuz seçimlerinde gerçekleşen oy dağılımı ve siyasi partiler (ysk.gov.tr, 23. Dönem Milletvekili Genel Seçimi, 2007).

Siyasi Partiler	Alınan Oy Sayısı	Oran Dağılımı	Milletvekili Sayısı
Adalet ve Kalkınma Partisi	16.327.291	%46.58	341
Cumhuriyet Halk Partisi	7.317.808	%20.88	112
Milliyetçi Hareket Partisi	5.001.869	%14.27	70
Bağımsızlar	1.835.486	%5.24	26

10 Mayıs 2007 tarihinde tüm bunların yanısıra gerçekleştirilen Anayasa Değişikliğinde ise Milletvekili genel seçimlerinin gerçekleştirilmesi 5 yılda birden 4 yılda bire indirilmiş, Cumhurbaşkanının halkoyuyla seçilmesi ve görev süresinin 5+5 şeklinde belirtilmesi 376 oy ile kabul edilmiştir. Yapılan Anayasa Değişikliği ile birlikte Cumhurbaşkanı seçim sistemi de değiştirilmiştir. Anayasanın ilgili maddesinde yer alan yazı yeniden düzenlenmiştir: Cumhurbaşkanı genel oyla yapılacak seçimle belirlenmekte salt çoğunluk sağlandığında Cumhurbaşkanı seçilmekteydi. Eğer salt çoğunluk sağlanamazsa seçimi takip eden ikinci pazar günü yeniden oylama yapılmaktaydı. Oylamaya sadece en çok oy alabilmiş iki aday katılabilmekteydi. Aralarında yapılan oylamanın ardından ise salt çoğunluğu sağlayabilmiş aday Cumhurbaşkanı seçilmekteydi. İkinci oylamada herhangi bir sebepten dolayı adaylardan biri seçilme yeterliliğini kaybederse, oylama referanduma gitmekte, bu süre zarfında referanduma kadar eski Cumhurbaşkanı göreve vekalet etmekteydi (memurlar.net, 2007).

Fakat makama vekalet eden Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, yapılan değişikliği yeniden görüşülmesi için meclise göndermiştir (hurriyet.com.tr, 2007). Yeniden gönderilen karar üzerine Meclis, tekrardan oylama işlemine başlamış, 370 oyla Meclis Genel Kurulunda aynen kabul edilmiştir (internethaber.com, 2007). Yeniden önüne gelen tasarıyı geri gönderme yetkisi olmayan Cumhurbaşkanı Sezer, paketi Anayasa Mahkemesine, iptali için başvuracağını hem de halk oyuna sunacağını açıklamıştır (web.archive.org, 2007). Sezer'in Anayasa Mahkemesine yapmış olduğu

iptal başvurusu, Anayasa Mahkemesi tarafından reddedilmiştir (resmigazete.gov.tr, 2007). Diğer taraftan Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini kararlaştırılacak referandum 21 Ekim tarihinde halkın takdirine bırakılmış sandıktan %68.92 oranında evet oyu çıkmıştır (web.archive.org, 2007). Temmuz seçimindeki galibiyetin ardından AK Parti, Mecliste gündemi yeniden Cumhurbaşkanlığı seçimine getirmiştir (hurriyet.com.tr, 2007). 13 Ağustos tarihinde 11. Cumhurbaşkanlığı adaylığına yeniden Abdullah Gül gösterilmiştir (web.archive.org, 2007). 20 Ağustos 2007 tarihinde gerçekleştirilen ilk tur oylamasında Abdullah Gül 341 oy almış, 24 Ağustos tarihinde gerçekleştirilen ikinci turda ise Gül'ün oyu 337 olmuştur üçte iki çoğunluk sayısına (367 oy) ulaşamadığı için Cumhurbaşkanlığı seçimi üçüncü tura gitmiştir (web.archive.org, 2007). Abdullah Gül, yapılan üçüncü oylamada 339 oy olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 11. Cumhurbaşkanı seçilmiştir (web.archive.org, 2007). Cumhurbaşkanı seçildikten sonra Abdullah Gül göreviyle ilgili hassas olacağı noktaları açıklamış laiklik ilkesinin önemine değinmiş konu hakkındaki düşüncelerini ifade etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratik laik sosyal ve hukuk devleti olduğunu belirtmiş, bahsi geçen ilkeleri her fırsatta güçlendirmeye çalışacağını altını çizmiş, hiçbir ayrımcılığa tabi tutmadan bu ilkeleri savunacağını vurgulamıştır. Laikliğin demokrasi içerisindeki özgürleştirici rolüne değinmiş, bunun bir sosyal barış kuralı olduğunu belirtmiştir. Laiklik ilkesine bağlılığın, toplumdaki çatışma ve kavga unsurlarının baştan kaldırmanın bir aracı olduğundan bahsetmiştir. (hurriyet.com.tr, 2007).

2007 seçimlerinden sonra AK Parti büyük bir zafer elde etmiştir. Seçimin akabinde başörtüsüyle ilgili yasal düzenlemeler yapılmış ve uygulamaya konulmaya başlamıştır. Başörtüsüyle ilgili kanunların hepsi Anayasa Mahkemesine takıldığı için MHP ve AK Parti ortak hareket ederek Anayasayı değiştirmeye çalışmıştır. Anayasa 10. Maddeye italik yazı eklenerek yasa değiştirildi ve yasa kamu hizmeti verenler (öğretim üyeleri) için değil, hizmet alanlar (öğrenciler) için olacak şekilde yeniden değiştirilmiş oldu: “Devlet organları ve idari makamları, bütün işlemlerinde ve her türlü kamu hizmetlerinden yararlanılmasında kanun önünde eşitlik ilkesine uygun hareket etmek zorundadır.” 10. Madde sadece üniversite öğrencilerine dönük düzenlendiği için diğer alt okulları (lise ve ilkokul) içermemiş ve 42. maddeye şunlar eklenmiştir: “Kanunda açıkça yazılı olmayan herhangi bir sebeple kimse yükseköğrenim hakkını kullanmaktan mahrum edilemez. Bu hakkın kullanımının

sınırları kanunla belirlenir.” Yapılan anayasa değişiklikleri dine dönük hiçbir referans içermemiştir (Kuru A. , 2011, s. 191). Anayasada gerçekleştirilen değişikliklerden önce politik arenada gerginlikler yaşanmıştır. Anayasa 10. ve 42. Maddelerinin değiştirilmesi teklifinin öncesinde CHP Anayasa değişikliğine evet diyecek milletvekillerini uyararak “Toplumun kargaşaya, maceraya sürükleyecek, girişimlerden vazgeçmek için açık çağrıda bulunuyoruz.” demişlerdir. Konuyla alakalı CHP Grup Başkanvekili Kemal Anadol ise endişesini “Türkiye Cumhuriyeti, yaşamında belki de bu kadar büyük bunalımlara gebe olmamıştı” diyerek dile getirmiştir. Değişiklik teklifinin gerçekleştiği esnada ise Ankara Sıhhiye Meydanı'nda laiklik mitingi düzenlenmiştir. Türkiye'nin farklı bölgelerinden otobüslerle çeşitli gruplar mitingine katılmıştır. Çoğunluğu kadın örgütlerinin oluşturduğu 76 sivil toplum kuruluşu üyeleri ve temsilcileri “Yargı tarafsız, adalet bağımsız”, “Şeriat Orta Çağ'dır”, “Askere çuval kadına başörtüsü” gibi yazılı pankart ve döviz taşıyarak değişiklik tekliflerini protesto etmişlerdir (dw.com, 2008).

Anayasanın 10. Maddesinin değişmesinin ardından dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından atanan YÖK Başkanı Yusuf Ziya Özcan, bir genelge yayınlamak üzere üniversitelerde her türlü kılık kıyafet serbestliğini ilan ederek başörtüsü yasağını üniversitelerden kaldırmış oldu. Fakat Danıştay genelgeyi iptal etmiş ve üniversite rektörlerinin çoğunluğu yasağın sürdürülmesinden yana tavır sergilemişlerdir. DSP ve CHP milletvekilleri Anayasadaki değişikliğin kaldırılması için Anayasa Mahkemesine başvurmuştur (Kuru A. , 2011, s. 191). Başörtüsü yasağının AYM engeline takılmasından kısa süre sonra AK Partinin laikliğe karşı olmasından dolayı kapatılmasına dair, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı tarafından dava açılmıştır. “Adalet ve Kalkınma Partisi'nin tüzük ve programı incelendiğinde, soyut metinlerde hedeflenen laiklik karşıtı modele yönelik hükümlerin yer almadığı görülmektedir. Ancak davalı parti, laiklik karşıtı eylem ve söylemleriyle yasalara ve Anayasa'ya aykırı olarak tüzük ve programının ötesine geçmiştir.” (hurriyet.com.tr, 2008). AYM gerekli çoğunluğu sağlayamadığından dolayı AK Parti kapatılmamış bunun yerine AK Parti ve bazı parti üyeleri devlet yardımı miktarının yarısından mahrum bırakılmıştır (resmigazete.gov.tr, 2008).

Diğer bir önemli gelişme de 2010'da gerçekleştirilen anayasa değişikliği ile sağlanmıştır. AK Parti milletvekilleri Anayasa değişikliklerini içeren tasarımı meclise sunmuştur. 336 oy kabul, 72 oy red alan ilgili değişiklik, Cumhurbaşkanı Gül'ün

onayına gelmiştir. Cumhurbaşkanı Gül, 12 Mayıs 2010 tarihinde yapılan değişiklikleri halkoyuna sunmuştur. 12 Eylül 2010 tarihinde gerçekleşen referandum sonucu 27 maddelik anayasa değişikliği %57.88 evet ile geçmiştir. Anayasa değişikliği beraberinde çok farklı yenilikler de getirmiştir. Bunlar arasında en önemlisi Anayasa değişikliğini iptal edecek olan yargı sürecinin önünün kesilmesi, siyasi parti kapatma davalarında oy çoğunluğunun 3/5 yerine 2/3'e çıkarılması ve son olarak Anayasa Mahkemesi üye sayısının 17'ye çıkarılması gösterilmiştir (haberturk.com, 2014). Böylece dışlayıcı laiklik yanlısı yargı ve bürokrasi üyelerinin AK Parti üzerindeki baskıları ekarte edilmeye çalışılmış, başörtüsü yasağını kaldıracak bir anayasa değişikliğini iptal etme olasılıkları önlenmeye çalışılmıştır. Halkoylamasının hemen akabinde YÖK, uygulamaya koymuş olduğu bir kararla üniversite öğretim üyelerinin, başörtülü öğrencileri sınıftan atamayacaklarının altını çizmiş sadece öğrenciler hakkında tutanak tutturarak işleme koyabileceklerini belirtmiştir (Kuru A. , 2011, s. 192).

3.2.4. AK Parti Döneminde Gayrimüslimler ile İlişkiler

3.2.4.1. Heybeliada Ruhban Okulu Meselesi

Heybeliada Ruhban Okulu, Fener Patriği IV. Germanos tarafından, Ortodoks halkının ruhban ihtiyacını karşılamak gayesiyle Heybeliada'daki Umut Tepesinde 1844 tarihinde kurulmuştur. O dönemlerde ruhban eğitimi sağlayan küçük çapta birçok okul bulunmasına rağmen yeterli gelmemekteydi. Heybeliada Ruhban Okulu'nun kuruluş gayesi ruhban eğitimini sağlamanın da ötesine uzanmaktadır. Bunlardan birisi de Fransız İhtilali sonucunda gerçekleşen büyük etki sonrası Ortodoks devletlerinin kendi kiliselerini kurması böylece de Fener Patriği'nin Ortodoks halkı üzerinde manevi üstünlüğü kaybetmek istememesi yatmaktadır. Bu nedenle hem Hristiyan dininin teolojik olarak birliğinin sağlanması hem de Ortodoks dini birliğinin muhafazasının sürdürülmesi amacıyla okulun açılması planlanmıştır (Yıldırım M. , 2006, s. 386).

Osmanlı Devleti, Müslüman ve Türklere eğitim ve öğretim kurularını yönetme ve açma serbestisi tanıdığı gibi kendi tebaası olan azınlıklara da bu hakkı tanımıştır. İstanbul'da bulunan Rumlar'ın siyasi bağımsızlıkları, Türkler'in İstanbul'u fethiyle son bulmuş fakat Osmanlı Devleti, Rumlara "Patrik" olarak adlandırılan ruhani liderin etrafında toplanabilen cemaat halinde yaşam hakkını tanımıştır. Dolayısıyla Osmanlı

Devleti kendi azınlıklarına gelenek, görenek, dil ve din alanında özgür yaşam hakkı sağlamıştır. Osmanlı Devleti birçok konuda patrik ile diyalog halinde kalmış onların kendi hastane, kilise, eğitim ve kültür kurumlarını idare etmelerini sağlamıştır. Bu gibi tüm haklar Osmanlı Devleti'ndeki Rum, Yahudi ve Ermeni tüm azınlıklara da tanımlanmıştır (Taşdemirci, 2001, s. 13).

Heybeliada Ruhban Okulu, Patrikhaneye bağlı, okul müdürünün metropolitler tarafından atandığı, aynı zamanda atanmış müdürün Aya Triada Manastırı'nda sorumlusu olarak görev aldığı bir din adamı yetiştirme okulu olarak açılmış, öğrencilerin büyük çoğunluğu Patrik yönetiminin etkin olduğu nüfuzunun geçerli bulunduğu bölgelerden temin edilmiştir. Rum Cemiyetinin bağışlarıyla okulda kitaplar toplanmış 40 bin kitap sayısını bulan bir kütüphane oluşturulmuştur (Yalçın, 2008, s. 127).

Heybeliada Ruhban Okulu'ndaki eğitim öğretim şeması şu şekilde gerçekleşmiştir; 1844-1919 yılları arasında, dört sene ortaokul olarak üç sene de teoloji eğitimi olarak hizmet vermiştir. 1919-1923 yılları arasında beş senelik teoloji eğitimi sağlanmıştır 1923-1951 yılları arasında dört sene ortaokul üç sene teoloji eğitimi sağlanmıştır. 1951-1971 yılları arasında dört yıl lise üç yıl teoloji eğitimi verilmiştir (Yalçın, 2008, s. 130-131).

Heybeliada Ruhban Okulu bu süreçte farklı program ve müfredatlarıyla birlikte eğitim hayatını sürdürmüştür. 1971 tarihinde AYM, 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanununun bazı maddelerini değiştirmiş ve Yüksek Okulların Devletleşmesini öngören maddeleri yürürlüğe koymuştur. Bu değişikliğe ithafen Fener-Rum Patriği kendi isteği ile Okulu kapatmıştır. Patrikhane kapatma kararının kendi ruhani insanların yetiştirilme hakkından mahrum edilmesi olarak yorumlamıştır. Bu dönemde özel okulların kapatılması hemen ardından özel okulların devlet denetimine girmesi ve tekrardan eğitime açılmasına olanak sağlanmıştır. Fakat Fener Patrikhanesi Okulunun, devlet denetiminde bulunması şartına karşı çıkarak yeniden okulun açılmasına müsaade etmemiştir (Yıldırım M. , 2006, s. 390-391).

2002 yılında AK Partinin iktidara gelmesi ile birlikte azınlık okullarına dönük reform planlarında da düzenlemeler gelmiştir. 2004 senesinde AK Parti Azınlık haklarına dönük olarak “milli güvenliğe aykırı” olarak görülen Azınlıkların Tali

Komisyonunu kapatmıştır. Bu dönemde yine AK Parti kadrolarından sinagog ve kiliselere ziyaretler gerçekleştirilmiştir (Taylan & Aslan, 2016, s. 268).

Heybeliada Ruhban Okulu için 2003 yılında komisyon kurulmuş dönemin Milli Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik, Okul'un açılması için gereken talebi komisyona bildirmiş, Hristiyan ilahiyatıyla ilgili eğitimin gerçekleştirilmesinin Türkiye Cumhuriyetinin demokratik yapısının bir gerekliliği olduğunu belirtmiştir (hürriyet.com.tr, erişim 04.04.2022).

2007 yılında ise azınlık okullarına dönük bir diğer istek ise Türkiye Ermeni Patriği Mesrob II' den gelmiştir. Ermeni Patriği Mesrob, din adamı ihtiyacının giderilmesi için üniversitelerde Hristiyan Teoloji Kürsüsünün kurulmasını talep etmiştir. Hükümet kanadı, talebin Bakanlar Kurulunda konuşulacağını, Heybeliada Ruhban Okulu'nun talebinden farklı olarak mevcut eğitim sistemi içerisinde çözüm önerilmesini takdirle karşılamış bu durumu değerlendirebileceklerinin altını çizmişlerdir (hürriyet.com.tr, erişim 04.04.2022).

2010 yılında Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Prof.Dr. Ali Bardakoğlu, Ruhban okulu konusunda bu gibi taleplerin dini özgürlükler kapsamında değerlendirilip çözülmesi gerektiğini savunmuştur. Din ve inanç konusunda herhangi bir eksiklik varsa giderilmesi gerektiğinin altını çizmiş nerede Hristiyan bir yurttaş varsa kilise yapılmasına yardımcı olunmalıdır görüşünü aktarmıştır (hürriyet.com.tr, erişim 05.04.2022). 2012 yılında Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez, Ruhban okulu ziyareti sırasında Patrikvekili Metropolit Stefanos'a din ve eğitim özgürlüğünün öneminden bahsetmiş, kendi din adamlarını yetiştirebilme haklarının olduğunu vurgulamıştır (hürriyet.com.tr, erişim 05.04.2022).

2013 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Ruhban okulunun açılabilmesi için yeni talimatlar vermiştir. Dönemin Başbakanlık Müsteşarı olan Efkân Ala, Ruhban okulu için özel ekip kurmuş, okulun statüsü için çalışmalara başlamıştır. Yapılan çalışmada MEB ve YÖK de görev almış yüksek okul statüsünde açılması görüşmüş ama neticede bir sonuca varılamamıştır (hürriyet.com.tr, erişim 06.04.2022).

3.2.4.2. Azınlık Hakları ve Azınlık Vakıfları Meselesi

Azınlık Vakıflarının mal edinme haklarının süreci Osmanlı Dönemine kadar uzanmaktadır. Osmanlı Döneminde 1912 tarihine kadar vakıflara tüzel kişilik tanınmamıştır. Osmanlı toprakları içerisinde bulunan azınlıklara, hastane ve okul idarelerini yürütme, kendi ibadet yerlerini koruma ve bakımlarını üstlenme gibi haklar tanınmıştır (Dürgen, 2016, s. 114). 16 Şubat 1912 tarihinde yürürlüğe konan “Eşhası Hükmiyenin Emvalı Gayrimenkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanunu Muvakkat” kanunu ile birlikte tüzel kişiliklere taşınmazlar üzerinde tasarruf ve mal edinme hakkı tanınmıştır. Kanunun verdiği imtiyaz ile birlikte Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan azınlıklar, takma isimler ile birlikte başkalarının üzerinde bulunan taşınmazları kendi tüzel kişilikleri üzerine geçirebilmişlerdir (Çağatay, 2011, s. 124-125).

Lozan Antlaşması ile birlikte Azınlıklara geniş haklar tahsis edilmiştir. Lozan’ın 40. maddesinde gayrimüslimler, fiilen ve hukuken diğer Türk halkları ile aynı haklara sahip olmuş, masrafları kendilerine ait olacak şekilde her türlü okul ve dini kurumu idare edebilmiş, kendi dillerini konuşabilmişlerdir. Lozan’ın 42. maddesinin üçüncü fıkrasına göre ise Türkiye Cumhuriyeti, azınlıklara ait kilise, mezarlık, havra gibi kurumların himayesini bahsetmiştir. Bu madde ile birlikte Türk Hükümeti, azınlıkların dini ve hayriyelerine müsaade ve kolaylık sağlayacağını taahhüt etmiştir (TBMM 340 sayılı kanun, 1923).

1935 yılında yürürlüğe giren 2762 sayılı Vakıflar Kanunu, cemaat vakıflarının mal beyanlarını Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne yapması gerektiğini belirlemiştir. 2762 sayılı kanun, cemaat vakıflarının en az 15 yıldır tasarrufunda buldukları malları beyan etmelerini istemiştir. Böylece 1921 öncesi edinilen mallar cemaat vakıflarının sayılmamıştır. 1960 yılından itibaren vakıf senedi olarak kayıtlara geçen beyannameler, 36 Beyannamesi olarak adlandırılmıştır (Dürgen, 2016, s. 118-119).

8 Mayıs 1974 tarihinde Yargıtay Hukuk Genel Kurulu salt çoğunluk ile bahsi geçen mal beyannamelerini “vakıfname” olarak kabul etmiştir. Beyannamelerde geçen “vakıfların, bağış veya vasiyet dolayısıyla mal edinmelerde açıklık bulunmamıştır” ifadesi ile birlikte vakıfların yeniden mal edinemeyecekleri yorumu getirilmiştir. Böylece azınlık vakıflarının 1936 tarihli beyannamelerinden sonra edindikleri mallar,

Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun almış olduğu karar sonrasında eski sahiplerine bedelsiz şekilde geri verilmiştir (Akgün, 2008, s. 64).

2003 yılında AB uyum süreci ile birlikte azınlık vakıflarının mal iktisabına dönük eleştiriler artmaya başlamıştır. AB uyum süreci ile birlikte azınlıkların talepleri dikkate alınmaya başlanmış, bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Mülkiyet hakkına dönük iyileştirmeler 2003 yılının Ocak ayında 4. uyum paketi ile birlikte Vakıflar Kanununda yapılan değişikliklerle gerçekleşmiştir. Yürürlüğe giren yeni yönetmelik ile birlikte azınlık vakıflarının taşınmaz mal iktisabı ve mal üzerinde tasarrufta bulunma hakkı getirilmiş ayrıca iktisap edilen malların vakıflar üzerine tescillenmeleri için Bakanlar Kurulu'ndan izin almalarına gerek kalmamıştır. Yönetmeliğe göre izin, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından sağlanmıştır (Akyüz, 2016, s. 197-198).

Azınlık vakıflarına herhangi bir makamdan izin gereği duyulmaksızın mal iktisap etme hakkı, 2008 yılında yürürlüğe konulan 5737 sayılı Vakıflar Kanunu ile gerçekleşmiştir (Dürgen, 2016, s. 124). 5737 sayılı Kanunun geçici 7.maddesinde azınlık vakıflarına ait taşınmaz kayıtlarının önü açılmış, azınlık vakıflarının 36 beyannamesi sonrası kendi adları üzerine taşınmaz mal alabilmeleri sağlanmıştır (Çağatay, 2011, s. 130). 5737 sayılı kanun ile birlikte Vakıflar meclisi tarafından mal ediniminde yapılan bir kerelik denetimin yerine malın beyan edilmesi getirilmiştir. Ayrıca edinilen malın, vakfın hangi kaynağı ile alındığı, hangi maksatla alındığı, amaca uygun kullanılıp kullanılmadığı, hangi yolla edinildiği gibi amaca uygunluk denetimi Vakıflar Genel Müdürlüğüne yapılacağı ve denetleneceği hükmü getirilmiştir (Çağatay, 2011, s. 138). Böylece azınlıkların mal iktisap etme hakkını 2008 yılında yapılan yenilik ile birlikte çözüme kavuşturulmuş olduğun görmekteyiz.

Azınlık haklarına dönük yeniliklerden bir diğeri ise Akdamar Adasındaki Ermeni Surp Haç Kilisesi'nde yapılmıştır. Ermeniler için sembolik önemi bulunan, Akdamar adası üzerine inşa edilmiş Ermeni Surp Haç Kilisesi, Ermenistan ile ilişkilerin geliştirilmesi gayesiyle, Kültür ve Turizm Bakanlığı aracılığıyla 1.5 milyon dolar maliyet ile restore edilmiştir. Uluslararası arena da politik gaye ile yapıldığı nitelendirilen restorasyonun açılışlarına Ermenistan Kültür Bakan Yardımcısı ve Türkiye'nin Kültür Bakanı katılmış, Akdamar Kilisesi Müze olarak tekrar açılmıştır (Taylan & Aslan, 2016, s. 269). 2010 yılında ise Van Gölünde'ki Akdamar adasındaki

Ermeni Surp Haç Kilisesi'nde 1915 senesinden bu yana ilk kez ayin gerçekleştirilmiştir. (Akyüz, 2016, s. 199).

2010 yılında Gayrimüslimlere dönük olumlu adımlardan bir diğeri ise 88 yıl sonra Sümela Manastırın'da ilk kez ayin yapılmasına müsaade edilmesidir. Sümela Manastırında 88 yıl sonra Patrik Bartholomeos, ayin gerçekleştirmiştir. Ayin kısaca Theotokos'un Ölümü kutsal litürjisini içermektedir (Akyüz, 2016, s. 199). İbadete açılan bir diğeri Ermeni Kilisesi ise Diyarbakır'da bulunan Surp Giragos Ermeni Ortodoks Kilisesi olmuştur. Restorasyonunun ardından 23 Ekim 2011 yılında ibadete açılmıştır. Yapılan açılış törenine birçok ülkeden önemli ziyaretçiler katılım göstermiş bunlar arasında İstanbul Ortodoks Kilisesi, Süryani Cemaat Önderleri ve Ermeni Kiliseleri Patrikleri bulunmuştur ayrıca Surp Giragos Ermeni Ortodoks Kilisesi, Ortadoğu'daki en büyük kilise olma özelliğini de taşımaktadır (Akyüz, 2016, s. 199).

Başbakanlık tarafından gayrimüslim Türk vatandaşlarına dönük 2010 yılında bir genelge yayınlanmıştır. Genelgeye göre, gayrimüslim cemaatlere karşı kin ve düşmanlığı teşvik edici yayınlar hususunda ivedi şekilde yasal işlemin başlaması, gayrimüslim cemaat vakıfları lehine verilen mahkeme kararlarının tapu sicil müdürlüklerinde uygulanması, kontrolü belediyelere ait olan gayrimüslim mezarlıkların korunması, bakımının gerçekleştirilmesi içermektedir (Akyüz, 2016, s. 200).

3.3. AK Parti ve Diyanet İşleri Başkanlığı

AK Parti dönemini din ile rejimin barışmaya başladığı dönem olarak adlandırmakta herhangi bir sıkıntı yoktur. Bunun en büyük örnekleri arasında hem nicelik hem nitelik olarak Diyanet İşleri Başkanlığının büyümesi gösterilebilir. AK Parti iktidarıyla birlikte DİB'e yeni yasal düzenlemeler getirilmiş, sorumluluk alanı genişletilmiş, personellerinin yaşam standartları arttırılmış ve DİB'in faaliyet alanları genişletilmiştir. AK Partiyi diğer dönemlerden farklı kılan DİB'e karşı yaklaşımı olmuştur. DİB, AK Parti iktidarı boyunca hem mevzuat hem mevcut konumu olarak göz önüne alınmaya başlanmıştır. Devlet ve halk nezdinde daha itibarlı duruma getirilmeye çalışılan DİB, sadece kurumsal anlamda işlevde bulunmamış, bulunduğu noktadan kademeli olarak iyileştirilmeye çalışılmıştır (Akyüz, 2016, s. 226-227).

2003 tarihinde DİB bütçesinin 770 trilyon 292 milyon YTL (Gözaydın, 2009, s. 224) (yeni para ile 770 milyon 292 bin TL) olarak belirlenmiştir. Böylece DİB, 12 ayrı Bakanlığın bütçesinden daha fazla bir bütçeye sahip olmuş, Devlet hazinesinden aldığı pay %0,5'e yükselmiştir (hurriyet.com.tr, 2003). Kadro olarak da o yıllarda DİB'e 11 bin 600 imam, hatip ve müezzin atanması planlanmıştır (hurriyet.com.tr, 2003).

Tablo 7: Yıllara Göre Diyanet İşleri Başkanlığına ayrılan bütçe (Gözaydın, 2009, s. 224) (vergikaynagi.com).

Bütçe Yılı	DİB bütçe Ödeneği	DİB Bütçe Payı
2002	553.364.200	0.6
2003	770.292.000	0.5
2004	976.834.294	0.6
2005	1.125.744.626	0.7
2006	1.308.187.000	0.8
2007	1.638.383.000	0.8
2008	1.998.412.595	0.9
2009	2.454.275.000	0.7
2010	2.650.530.000	0.9
2011	3.178.993.000	1.03
2012	3.891.166.000	1.13
2013	4.604.649.000	1.16
2014	5.442.784.000	1.27
2015	5.743.383.000	1.23
2016	6.482.979.000	1.15
2017	6.867.117.000	1.08
2018	7.774.183.000	1.03
2019	10.445.980.000	1.10
2020	11.519.610.000	1.06
2021	12.977.930.000	0.9

Bütçe artışlarında 2010 tarihinden sonra belirgin artış görülmüştür. 2010 yılında 2,5 milyar TL olan bütçe 2017 tarihinde 7 milyar TL'ye çıkarılmıştır. Bu bütçe zamanla 2021 tarihinde 13 milyar TL seviyelerine çıkarılmıştır (vergikaynagi.com). Diyanet'in bütçesinin göstermiş olduğu büyüme zaman zaman tartışmalara sebebiyet vermiştir. Ancak ayrılan bütçenin çoğunluğu personel giderlerine harcanmakta geriye kalan miktarın ise ülke genelinde hizmet veren camilerin tefriş ve bakımlarına ayrıldığı dikkate alınmalıdır (Gözaydın, 2009, s. 225).

1 Temmuz 2010 tarihinde kabul edilen 6002 sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun²¹” ile birlikte Diyanet'in görevleri ve kurum yapısı detaylandırılmış . Diyanet'in görev alanları genişletilmiş, kurum personelinin finansal durumları da iyileştirilmiştir. Diyanet'in Yurtdışındaki faaliyetlerinde artış gözlemlenen dönemlere girilmiştir (Mutluer, 2014, s. 8). 633 sayılı Kanun'da değişiklik yapan 01.07.2010 tarihli 6002 sayılı kanun ile Diyanet'in mevcut teşkilat yapısı büyük çapta belirlenmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait 2 sürekli kurula ilaveten 9'u Genel Müdürlük seviyesinde olmak üzere 14 hizmet birimi oluşturulmuş, Başkanlık makamı ise genel müdürlük seviyesinden müsteşarlık seviyesine yükseltilmiştir (diyanet.gov.tr, erişim 29.06.2021).

6002 sayılı Kanun ile birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşkilat yapısı değiştirilmiş 2. madde ile birlikte yurt dışı teşkilat yapısı eklenmiştir. “MADDE 2- Başkanlık, merkez teşkilatı, taşra teşkilatı ve yurt dışı teşkilatından oluşur. Başkanlık merkez teşkilatı ekli (I) sayılı cetvelde gösterilmiştir. Başbakan Başkanlığın yönetimi ile ilgili yetkilerini bir Devlet bakanı vasıtasıyla kullanabilir.” Yapılan yenilikler ile birlikte Diyanet İşleri Başkanı'nın görevleri arttırılmış etki alanı genişletilmiştir. Önceden²² 633 sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun” da yer alan Başkan görevleri şu şekilde yer almaktaydı:

Başkan, kuruluşun bütün çalışmalarını denetlemek, yürütmek ve düzenlemekle görevli olmuştur. Başkanın olmadığı hallerde yerine atadığı Başkan yardımcısı vekillik eder eğer Başkan hiçbir yardımcıya vekillik tanımlamadığı durumlarda ise Din İşleri Yüksek Kurulu, Başkan yerine vekillik eder. 2010'daki değişiklik ile birlikte Başkan'ın görevleri şu şekilde genişletilmiştir; Diyanet İşleri Başkanı, Başkanlığın en üst amiri olmakta ve Başkanlığı temsil etmektedir. Başkan gerekli tedbirleri, din hizmetlerinin verimli ve etkin olması için almaktadır. Bu gaye doğrultusunda din hizmetleri ile ilgili uluslararası veya ulusal kuruluş ve kurumlarla işbirliği yapar, hizmetlerin denetlenmesi, koordinasyonu, yürütülmesi ve düzenlenmesi vazifelerini yerine getirir, kaynakların etkin kullanılmasını sağlar. Bir kişi en fazla iki kez Başkanlık görevini

²¹Detaylı bilgi için bkzn. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/07/20100713-2.htm> erişim: 11.07.2021

²² 6002 sayılı kanun ile ilgili değişiklik gerçekleştirilmeden öncesi için bkzn. [https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/detay/166/633-say%C4%B1%C4%B1-diyamet-i%C5%9Fleri-ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1-kurulu%C5%9F-ve-g%C3%B6revleri-hakk%C4%B1nda-kanun-\(6002-%C3%B6ncesi\)](https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/detay/166/633-say%C4%B1%C4%B1-diyamet-i%C5%9Fleri-ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1-kurulu%C5%9F-ve-g%C3%B6revleri-hakk%C4%B1nda-kanun-(6002-%C3%B6ncesi)) erişim: 11.07.2021

sürdürebilir. Başkanın görev süresi beş sene olmaktadır. Başkan, gerekli gördüğü hallerde kendi makamına vekillik edebilmesi için gerekli birimlere görev verebilmektedir.

Din İşleri Yüksek Kurulu'nun çalışma alanı ve kapsamı genişletilmiş, liyakata dayalı kadrolaşmasının önü açılmış, iyileştirmeler yapılmıştır. Önceleri Din İşleri Yüksek Kurulu'nun görevleri arasında şunlar yer almaktaydı; Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeleri Bakanlar Kurulu Kararı ile atanmakta ve Yükseköğretim Kurumlarında öğretim üyesi olarak görev yapmaları gerekmektedir. Öğretim üyesi olmasının yanında İslami ilimler alanında öne çıkması şartı da bulunmaktaydı. Toplam on altı üyeden oluşmakta ve bunların dördünü Diyanet İşleri Başkanı belirlemekteydi. 2010'da gerçekleştirilen değişiklik ile Din İşleri Yüksek Kurulu kapsamı ve şekli değiştirilmiş yenilikler getirilmiş 5. madde ile Kurulun yönetimi tamamen Başkanlığa bırakılmıştır: Başkanlığın dini alanda, danışma ve en yüksek karar organı olan Din İşleri Yüksek Kurulu, 16 üyeden oluşur. 24 aday, Aday Tespit Kurulunca dini alanda önce çıkmış veya dini yüksek öğretim almış en az lisans düzeyindeki kişiler arasından belirlenir. Diyanet İşleri Başkanı, Kurul üyeliğine atanmak üzere, ilahiyat fakültesi öğretim üyelerinden dört kişiyi ve aday olarak gösterilen 24 kişiden 12'sini belirler.

Din İşleri Yüksek kurulu görevleri arasına eklenen yenilikler ile birlikte kurulun etki alanı uluslararası boyut kazanmıştır bahsi geçen görevler arasına şu yenilikler eklenmiştir: Yurt dışında, İslam dinine dair, dini kültürel oluşumları ve dini-sosyal teşekkülleri değerlendirmek, incelemek bu alanlarda konferanslar, istişari toplantılar ve ilmi çalışmalar yapmak olarak yeni görev alanları eklenmiş bunlara ilave, yurt dışında İslam dini ile ilgili dini propaganda, neşriyatı, faaliyetleri ve gelişmeleri değerlendirmek bu tarz çalışmaları takip etmek ve neticelerini Başkanlık ile paylaşmak gibi yeni görevleri kurumu yurt dışında etkin kılmıştır.

Başkanlığın teşkilat yapısı, 633 sayılı Kanun'da önemli değişiklikler içeren 6002 sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair” kanun ile gerçekleştirilmiştir. Tüm bu değişikliklerin neticesinde Başkanlık, müsteşarlık seviyesine yükseltilmiştir. On iki yeni hizmet birimi kurulmuştur. Başkanlık görevi, bir kişinin en fazla iki kez göreve gelebilmesi şartı ile sınırlandırılmış bu görev süresi ise 5 yıl ile sınırlandırılmıştır. Başkan yardımcıları sayısı üç yapılmıştır. Din İşleri Yüksek Kurulu için personel

seçimi yapacak heyetin kapsamı arttırılmış, teşkilatın yapısı içerisinde bulunan her temsilcinin katılımı sağlanmıştır. Uluslararası arenada etkin din hizmeti sağlayabilecek yasal altyapı böylece sağlanmıştır. 6002 sayılı Kanun ile gelen yenilikler ile birlikte DİB'in topluma din konusunda hizmet sağlayabilmesinin önü açılmış, her türlü imkândan faydalanmasına olanak sağlamıştır. Personel kariyer sistemi, modern çağın bir gereksinimi olan insan kaynaklarına uygun şekilde gerçekleştirilmiş, personellerin özlük hakları iyileştirilmiştir. Kanun din hizmeti açısından büyük yenilikler barındırmış, engel olabilecek hususlar yok edilmeye çalışılmıştır. (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012, s. 18).

AK Parti'nin Diyanet İşleri Başkanlığı'na verdiği önemi gösteren unsurlardan bir diğeri ise DİB'in devlet protokolündeki sırasınının değiştirilmesidir. 12 Eylül darbesinden bu yana verilen Devlet Protokolü sıralaması 2012 yılında değiştirilmiştir. Askerin üst sıralarda olduğu eski listeye AB normları dahilinde daha sivil bir düzen tasarlanmıştır. Böylece yeni listede yer alacak grup sayısı 82'den 35'e indirilmiştir (Akyüz, 2016, s. 227). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın protokoldeki sırası 51'den 10'a yükselmiştir. Genelkurmay Başkanı yerinde sayarken (3. sıra) oramiraller ve orgeneraller 11'inci sıradan 23'e inmiştir (egazete.sabah.com.tr, 2012). Diyanet'e verilen önemin bir diğer göstergesi ise Erdoğan'ın Başbakanlık döneminde gerçekleştirilen Marmaray tüp geçitinin açılışına DİB başkanının duasıyla başlangıç yaptırması ve DİB başkanının tören boyunca konuk devlet erkânıyla aynı saflarda durması gösterilebilir (Akyüz, 2016, s. 227).

2010 tarihinde gerçekleştirilen hukuki değişiklik ile birlikte DİB'in faaliyet ve hizmet alanlarının cami dışına çıkmasının imkânı tanınmış ve kurum personellerinin kariyer planlaması dahilinde çalışması ve eğitim almasının önü açılmış yine personellerin özlük hakları iyileştirilmiştir. Din İşleri Yüksek Kurulu'na üye olabilecek kadronun kapsamı genişletilmiş ve bu heyete teşkilatın her biriminden katılım gerçekleştirilmesinin önü açılmıştır. Yasal bir çerçeve ile kurumun uluslararası faaliyetler gerçekleştirebilmesinin imkânı sağlanmıştır. Bunun yanında Başkanlığa televizyon ve radyo gibi hizmetler sunularak faaliyet alanlarını medya ile genişleme imkânı bulmuş böylece DİB topluma daha yakın hale getirilmiştir (Mutluer, 2014, s. 10).

Diyanet kendisine tanınan ayrıcalıklar sayesinde uluslararası camiada da yayılım gösterme imkânı bulmuştur. Diyanet, uluslararası ilişkiler ve antlaşmalara dayanarak, yurt dışındaki Türk vatandaşlarına dini hizmet sağlamakta, İslam dinine mensup diğer topluluklara da bu gibi konularda destek sağlamakta onların din eğitimi ile ilgili işlerini yürütmektedir. Bunun yanında görev alanları arasında hapisane, hastane gibi kurumlarda din hizmeti sağlanması, cenaze ve dini evlilik gibi hizmetlerin yerine getirilmesi bulunmaktadır. Diyanet'in Yurtdışı Teşkilatı'nın görevleri arasında ülkelerin kanunları izin vermesi dahilinde çocuklara din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri de verebilmesi bulunmaktadır (Mutluer, 2014, s. 14). Diyanet, Ak Parti döneminde uluslararası faaliyetlerinde de nitel ve nicel anlamda büyüme göstermiştir. Uluslararası faaliyetlerde Türkiye'nin kültürel ve tarihsel bağlamda yakın olduğu bölgeler ve coğrafyalardaki ülkelerle etkinlikler düzenlenmiştir. İstanbul'da 2006 tarihinde gerçekleşen Afrika Kıtası Müslüman Ülke ve Toplulukları Dini Liderler Toplantısı bunlar arasında gösterilebilecek örneklerden birisidir. Bahsi geçen toplantıya 19 ülkeden 33 dini lider teşrif etmiştir. Gerçekleşen toplantıda dini alanda yetiştirilmek üzere öğrencilerin ülkemize getirilmesi kararı alınmış bu konudaki belirlenen öğrenci kontenjan sayısı ise 25 Afrika ülkesi için 100 kişi olarak belirlenmiştir (Akyüz, 2016, s. 231).

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyet alanlarından gelişim gösteren bir diğeri ise topluma yakınlaşmaya başlaması olmuştur. AK Parti dönemi ile birlikte gözle görülür şekilde vatandaşlarla yakınlaşmaya başlayan DİB, bu alanda çeşitli uygulamaları yürürlüğe koymuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı vatandaşlardan gelen dini soruların cevaplandırılması için sabit telefona bağlı fetva hattı kurmuştur. Vatandaşların taleplerinin git gide artması dolayısıyla DİB, artan talebi karşılamak için sabit hattın numarasını ALO 190 Dini Danışma Hattı olarak güncellemiştir. Böylelikle yurt içi ve yurt dışından ücretsiz şekilde insanların taleplerine karşı çözüm üretilmiş daha geniş toplum kesimlerine ulaşabilmek hedeflenmiştir. Yapılan uygulama ile birlikte toplum, şehirlerinde buldukları il müftülüklerine bağlanmış “Dini Soruları Cevaplandırma Komisyonları” tarafından sorularına yanıtlar bulabilmişlerdir (haberler.com, 2012).

Topluma yakınlaşma amacıyla yapılan faaliyetlerden bir diğeri de Miraç gecesinde düzenlenen kandil programı ile yayın hayatına girmiş olan Diyanet TV olmuştur. Diyanet TV uygulaması, toplumun beklentileri ve taleplerine karşı duyarlı

bir şekilde hareket edilmiş bu alanda atılan bir eylem olarak gerçekleşmiştir. Konu ile alakalı olarak dönemin Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez; Diyanet TV'nin mezhep, meşrep, cinsiyet, din, dil ve ırk gibi ayrımcılıklara karşı İslam'ın evrensel mesajını iletmenin bir aracı olduğunu vurgulamıştır (aksam.com.tr, 2012).

AK Parti dönemi ile birlikte gerçekleştirilen bir diğer yenilik ise 20.11.2017 tarihinde gerçekleşen 696 sayılı KHK ile gerçekleşmiştir. Böylece Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Başkan yardımcısı sayısı 3'ten 5'e çıkarılmıştır (diyanet.gov.tr, erişim 29.06.2021). 2018 yılında gerçekleştirilen Anayasa değişikliği ile Cumhurbaşkanlığı yönetim sistemine geçilmiş 633 sayılı kanunda belirtilen Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilat yapılanmasında ise kurum, Cumhurbaşkanlığına bağlanmıştır (mevzuat.gov.tr). 2018 yılında yapılan değişikliklerle birlikte kurumun görev alanları şu yönde genişletilmiştir; sağlık kuruluşları, sosyal hizmet kurumları, gençlik merkezleri, öğrenci yurtları ve benzeri yerlerde din hizmeti sunmak ve manevi danışmanlık yapmak. Dini gece ve günlerde organizasyonlar düzenlemek. Vekaletle kurban organizasyonu sunan kuruluşların faaliyetlerini gözetlemek ve kurban ibadetinin usulüne uygun biçimde yerine getirilmesi için önlemler almak. İhtiyaç görülen yerlerde gençlik çalışma merkezi, dini rehberlik merkezi, okuma salonu gibi hizmetler açmak ve bunlarla alakalı yükümlülükleri uygulamak. Dijital medya yoluyla işitsel, görsel ve yazılı olarak halkı din nezdinde bilinçlendirmek (mevzuat.gov.tr) gibi yenilik getiren faaliyetlerle kurum AK Parti döneminde topluma daha yakın hale getirilmiş, kurum bu alanda kendi kararlarını alabilmesi gibi özgürlüklere ve geniş ayrıcalıklara sahip olmuştur.

Bu sayede kurum üzerinde yapılan iyileştirmelerle birlikte pasif laiklik anlayışı uygulamaya konulmaya başlanmış dine ayrılan alan toplum nezdinde giderek genişletilmiştir. Günümüzde ise hala devam etmekte olan iyileştirmelerle birlikte pasif laiklik uygulamaları devam etmekte kamusal alan ile dinsel alan kendilerine tanınan serbestlikle paralel şekilde ilerlemektedir.

3.4. 15 Temmuz Darbe Teşebbüsü

Devlet kurumlarında kadrolaşmasını 28 Şubat sürecine kadar neredeyse tamamlayan FETÖ/PDY, 28 Şubat sonrası Yargı, Polis Teşkilatı ve TSK'de elde ettiği kuvveti kullanmaya çalışmıştır. FETÖ atamalarıyla kurumların kritik yerlerini rahatça ele geçirmeye başlamış bunun yanında FETÖ'ye sempati duymayan veya üye olmayan

siyasileri ve bürokratları farklı tertip ve spekülasyonlarla tasfiye etmeye çalışmıştır. FETÖ, bilirkişilik, istihbarat, emniyet ve yargı kurumlarındaki üyelerini kullanarak, hukuku silah gibi kullanmaya kalkışmış böylece kendi mensupları aracılığıyla sahte deliller üreterek “Askeri Casusluk”, “Balyoz”, “Ergenekon” olarak bilinen davaların soruşturmalarını yürütmüş, devlet içerisindeki kuvvetini giderek arttırmıştır. Tüm yaşananlar sonucunda emniyet müdürlerinin, kamu kurumlarındaki bürokratların ve kendilerine hedef seçtikleri TSK mensuplarının terfi edilmelerini engellemiş, meslekten ihraçlarını ve cezalandırılmalarını sağladıktan sonra boş olan yerlere kendi üyelerini ikame etmişlerdir (Parlak, 2018, s. 50). Örgüt bu kadrolaşmasının yanında 1969 senesinden günümüze kadar yurt içinde 18 dernek, 89 özel okul, 85 vakıf, yaklaşık 500 öğrenci yurdu, 373 dersane ve 207 şirkete sahip ticari yapı ağını da oluşturmuştur (Durna, 2018, s. 35).

Türk Siyasal Hayatında 15 Temmuz 2016 tarihinden de önce hükümet-“cemaat” arasında farklı birtakım olaylar gerçekleşmiştir. Hükümet-”cemaat” çatışması olarak gündeme gelen olayların başlangıcı 7 Şubat 2012 tarihinde gerçekleşen, MİT müsteşarının ifadeye çağırılması ile gerçekleşmiştir. Yapılan eylemin amaçlarından biri dönemin hükümeti ve başbakanını devre dışı bırakma planı olarak yorumlanmıştır. FETÖ, Hükümeti yıpratmak için eylemlerine devam etmiş, 17-25 Aralık tarihinde yargıdaki mensuplarını kullanarak hükümete karşı bir yargı darbesi teşebbüsünde bulunmuştur. Gerçekleştirilmeye çalışılan iki başarısız girişimin ardından sonuncu olarak askeri kanat denenmiş ve o da diğerleri gibi başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Balcı, 2020, s. 27).

FETÖ yapılanması, 7 Şubat 2012 tarihinde MİT müsteşarını Savcılık makamınca ifadeye çağırarak siyasi iktidara karşı emellerini ilk kez açıkça belli etmiştir. Yaşanan olay ile birlikte örgüte karşı tedbir alma fikri ilk kez ciddi bir şekilde ve etraflıca gündeme gelmiş, örgütün hedefi ve mahiyeti hakkında ciddi şüpheler doğmaya başlamıştır (Meclis Araştırma Komisyonu, 2017, s. 290). Davutoğlu konuyla ilgili komisyona verdiği yazıda 7 şubat 2012 tarihi itibarıyla MİT müsteşarının ifadeye çağırılmasının, örgütün siyasete dönük emellerinin en somut göstergesi olduğunun altını çizmiştir. Yapılan hamlenin dönemin hükümetinin uyguladığı politikalarla bizzat rahatsız olunduğunun, demokratik yönetime karşı girişilen eylemin resmi bir hal aldığı vurgusunu yapmıştır. 17-25 Aralık sonrası gelişen olaylarda ise örgütün

devlet içine sızmış giderek kriminal bir yapıya dönüştüğünden bahsetmiştir (hurriyet.com.tr, 2017).

MİT müsteşarının ifadeye çağırılması ile birlikte örgüt hakkındaki şüpheler somut bir hal almış, örgütün siyasi hedeflere ulaşmak için komplolar kurduğu açığa çıkmıştır (Meclis Araştırma Komisyonu, 2017, s. 290). FETÖ, MİT müsteşarını ifadeye çağırarak ile birlikte iki esas gayeye ulaşmak istemiştir. FETÖ, çözüm sürecinin başarılı sonuçlanmasından rahatsızlık duymuştur ve süreci baltalamaya çalışmıştır. Bir diğer gayesi ise MİT müsteşarlığına beklediği kadar sızamamış böylece MİT'e karşı operasyon düzenleyerek MİT'i tasfiye etmeye, dağıtmaya ve yıpratmaya çalışmıştır. MİT müsteşarları üzerinden de dönemin Başbakanına politik yaptırım uygulamaya çalışmıştır (Meclis Araştırma Komisyonu, 2017, s. 292).

FETÖ, eğitim yapılanmasına yoğun ilgi göstermiştir. FETÖ için dersaneler, önemli bir finans kaynağı oluşturmasının yanında örgüt için esas önemli olan insan kaynağının tedarikinde kullanılmış, insan yetiştirmenin merkezi olmuştur. Bu açıdan dersaneler de örgütün gayelerine hizmet edebilecek kurumlardan biri olmuştur (Meclis Araştırma Komisyonu, 2017, s. 292). 14 Mart 2014 tarihinde ülke genelinde 3530 dersane faaliyet göstermiş bu tarihte örgütün dersane sayısı ise 1000'i aşmıştır. Neredeyse ülkedeki her üç dershaneden bir tanesi FETÖ dershanesidir. Bu sayede elde ettiği insan kaynağı ve maddi kazanç ile birlikte örgütün önemli bir yapılanmanın içerisinde olduğu görülmüştür. Dersaneler sayesinde maddi kaynağını arttıran örgüt diğer taraftan kendisine ait olan yayımları aracılığıyla da gelirini belli oranda arttırmıştır. Dersanelerine kayıt olan her öğrenciye dergi, soru bankası, yardımcı kitap ve kaynak kitap satarak önemli bir gelir kaynağı oluşturmuştur (Meclis Araştırma Komisyonu, 2017, s. 294).

Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, dersanelerin kapatılması gerektiğini ifade etmiş 14 Mart 2014 tarihinde dersanelerin dönüştürülmesine ilişkin yasa yürürlüğe girmiştir. 5580 sayılı “Özel Öğretim Kurumları Kanunu” ile 6528 sayılı “Millî Eğitim Temel Kanunu İle Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”da yapılan değişiklikler ile örgütün dersane kaynağı kırılmış ve engellenmeye çalışılmıştır (Meclis Araştırma Komisyonu, 2017, s. 295).

Recep Tayyip Erdoğan'ın dershanelere dönük yasal düzenlemeleri gerçekleştirmesinin ardından örgüt, kamu kurumları içerisindeki mensuplarını kullanarak 17-25 Aralık darbe girişimini düzenlemiştir (Meclis Araştırma Komisyonu, 2017, s. 295). FETÖ, MİT kumpasında umduğunu bulamamış daha sonra 6 Mart 2012 tarihinde “ihaleye fesat karıştırma” suçlamasıyla, FETÖ mensuplarınca soruşturma başlatılmıştır. Yasa dışı birçok dinlemenin gerçekleştirilmiş olduğu soruşturmada kanun kapsamı dışında yürütülmüştür. 17-25 Aralık 2013'e kadar dinlemeler gerçekleştirilmiştir. Haklarında soruşturma başlatılması kanunen izne tabi olan üst düzey devlet yöneticileri, bakan ve başbakan dolaylı olarak dinlenmiş, dinlenen veriler bant haline getirilmiştir. FETÖ, elinde bulundurduğu dosyayı başka bir hakim veya savcının kontrolüne bırakmamış, uzun sürecek bir dinleme kumpasını başlatmıştır. Bazı dinleme kararları 24-25 kez uzatılmış, uzatılma kararları gerçek olmayan isimler adına alınmıştır. 17 Aralık 2013 tarihinde FETÖ mensubu savcılar ile yine örgüt mensubu olan polisler aracılığıyla iş adamları ve kamu görevlilerinin aralarında bulunduğu kişilere yönelik operasyon başlatılmış ve gözaltına alınmıştır (aa.com.tr, 2020).

15 Temmuz 2016 tarihinde ise FETÖ, hükümete dönük son kalkışmasını gerçekleştirmeye çalışmıştır. 15 Temmuz 2016 tarihinde TSK içerisinde bulunan FETÖ üyesi subaylar tarafından Genel Kurmay Başkanlığı Karargah'ında darbe girişimi başlatılmıştır. Başlatılan girişim 22 saatte kontrol altına alınmıştır. 15 Temmuz Cuma günü başlayan FETÖ'nün darbe teşebbüsü, 16 Temmuz Cumartesi günü bastırılmıştır.²³

15 Temmuz saat 22.00'da Genelkurmay Başkanlığı'nda silah sesleri duyulmuş ve bir helikopterden dışarıda bulunan insanlara karşı üzerlerine ateş açılmıştır. İstanbul'da Fatih Sultan Mehmed ve Boğaziçi Köprüleri bir grup asker tarafından trafiğe kapatılmıştır. Bunun üzerine Başbakan Binali Yıldırım, bir televizyona kanalına bağlanmış ve “bir kalkışma girişimi” olduğunu belirtmiş (Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, 2016, s. 5) ve şu sözleri dile getirmiştir: “Bu girişime izin verilmeyecektir. Bunu yapanlar en ağır bedeli ödeyeceklerdir. Askerin içerisinde bir grubun kalkışması söz konusu” (Meclis Araştırma Komisyonu, 2017, s. 235). Güvenlik Kaynaklarınca “Askeri kalkışma, ordu içerisinde FETÖ/PDY üyesi askerlerce

²³ FETÖ'nün 15 Temmuz 2016 tarihinde gerçekleştirmeye çalıştığı darbe teşebbüsünün detaylı kronolojik sıralaması için bkz. <https://www.yenisafak.com/15temmuz/2016-07-15-21-00/> erişim: 07.11.2021

yapılmaya çalışılmaktadır” açıklaması gerçekleştirilmiştir.(16 Temmuz 2016 Cumartesi)

FETÖ üyesi askerler, halkın sokağa çıkmaması ve herhangi bir direniş ile karşılaşmamak için TRT'yi işgal etmeye kalkışmış, FETÖ tarafından işgal edilen TRT'de korsan darbe bildirisi okutulmuştur²⁴ Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan CNN Türk'te canlı yayına bağlanmış, halkı meydanlara davet etmiş ve askeri kalkışmaya tepkisini şu sözlerle dile getirmiştir: “Millî iradeye yönelik bu ayaklanma hareketine karşı tabii ki hukuk, yasalarımız, anayasamız neyi gerektiriyorsa bunun bir defa cevabını bu yapı ister Silahlı Kuvvetler içinde olsun, bir grup azınlık da olsa ister başka kurumlarımızın içerisinde olsun, gereken cevabı alacaklardır.” (Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, 2016, s. 10). Cumhurbaşkanı söylemi üzerine halk sokağa inmiş darbe teşebbüsüne karşı direnişe geçmiştir. Halk, TRT'yi FETÖ mensubu askerlerin elinden kurtarmış, TRT'yi normal yayın akışına döndürmüşlerdir. Birçok yerde darbeye teşebbüs eden FETÖ mensubu üyeler tutuklanmaya başlamış darbe, halk tarafından ekarte edilmeye başlanmıştır. Birçok yerde eşzamanlı gerçekleşen girişim, 16 Temmuz Cumartesi günü bertaraf edilmiştir.

15 Temmuz 2016, Devlet kurumlarına ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin içerisine sızmış, FETÖ üyesi bir grup hain tarafından gerçekleştirilmiş darbe teşebbüsü, Türk tarihi içerisinde unutulmamak üzere yer edinmiştir. Ülkenin demokrasisini, bütünlüğünü, birliğini, seçilmiş hükümetini, milli iradeyi ve parlamentosunu hedef almış darbe teşebbüsünde; 246 zırhlı araç, 74 tank, 37 helikopter, 35 savaş uçağı, 8000'den fazla askeri personel ve 4000'e yakın silah kullanılarak, İstanbul Boğaziçi Köprüsü, Emniyet Müdürlüğü Özel Harekat Merkezi, Ankara Emniyet Müdürlüğü, Milli İstihbarat Teşkilatı, Cumhurbaşkanlığı Külliyesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve stratejik öneme sahip bazı kamu binaları hedef alınmış ve tahrip edilmiştir. Demokrasiye ve vatanına sahip çıkmak gayesiyle sokaklara inen ve darbe teşebbüsüne karşı direnen savunmasız ve silahsız 250 masum insan öldürülmüş, 2.193 kişi ise bu kalkışmada yaralanmıştır. (Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, s. 1).

²⁴Darbe metnine detaylı şekilde bkz. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/tijen-karasa-15-temmuz-gecesi-okutulan-korsan-bildiri-15-temmuz-darbe-bildirisi-1324327.html> erişim tarihi, 07.11.2021 (yeniakit.com.tr, 2020).

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı'dan devraldığı modernleşme ile birlikte birçok alanda yenilik gerçekleştirmiştir. Atatürkçü ideoloji ekseninde şekillenen bu yenilik ve modernleşme çalışmaları arasında dinin yeri ayrı olmuştur. Din, Atatürk ilkelerini takip edenlerin denetim altına almaya çalıştığı fakat bunu gerçekleştirirken de aşırıya kaçtığı bir olgu olmuştur. Atatürkçü askeri-sivil bürokratların laiklik uygulamaları giderek yerini dışlayıcı laiklik anlayışına bırakmıştır. Tamamen dini soyutlama girişimleri gerçekleştirilmeye çalışılmış dini alan neredeyse yok edilmeye çalışılmıştır. Tek parti dönemi boyunca dini alanı temsil eden Diyanet, sınırlı geliştirmelerle sabit tutulmuş personel özlük haklarından bütçesine kadar zayıf bırakılmıştır. Tek parti iktidarının son dönemlerine yakın ülkede din adamı yetiştirilmesi bile güç hale gelmiştir. Fakat Demokrat Parti iktidarı ile birlikte dini alanda iyileştirmeler az da olsa gelişim göstermeye başlamıştır. 1980 tarihine kadar adım adım gelişim gösteren dini alan ve kendine az da olsa sermaye birikimi sağlayan muhafazakâr kesim 28 Şubat tarihinde yeniden dışlayıcı laik bürokrat ve askeri kanat tarafından baskılanmıştır. Dini alanın kamusal alandan tekrar tasfiye edilmesi yeşil sermayenin yerini yeniden ulusal sermaye almaya başlaması ile birlikte muhafazakâr kesim basın ve bürokratik engellerle ekarte edilmeye çalışılması bu dönemde en üst seviyelere kadar çıkmıştır. Din-devlet ilişkileri açısından 28 Şubat süreci dinin tasfiyesinin en uç noktalarından birisi olmuş, toplumun hafızasında yer edinmiştir. Dışlayıcı laiklerin yargı, akademik, askeri ve bürokratik kollarla her alanda dini baskılaması tek parti döneminde gerçekleşen uygulamalarla benzerlik göstermiştir.

28 Şubat sürecinde Milli Görüş Hareketi içerisinde bulunan bir grup yaşananları tecrübe ederek siyasi hayata farklı açıdan yaklaşma kararı almış 2001 tarihinde yenilikçiler olarak isimlendirilen grup AK Parti'yi kurmuştur. 2002 tarihinde girdiği seçimlerde tek başına iktidara gelen AK Parti muhafazakâr ve dindar kesimin talepleri açısından bir umut olarak görülmüştür. Fakat akademik, bürokratik, askeri ve yargı kanatlarının dışlayıcı laik kesimin yoğun olduğu bu dönemde AK Parti, eylemlerinde ve dindar kesimin taleplerinde ısrarcı olmamıştır. AK Parti iktidar döneminin ilk yıllarında giriştiği bir takım yenilik ve eylemlerde bürokratik ve yasal engellerle karşılaşmış dışlayıcı laik kadronun tepkisini ekarte edebilmek için siyasi konjonktürün yerleşmesini beklemiştir. Gerek 2007 seçimlerinden galip ayrıldıktan

sonra gerek Cumhurbaşkanının parti içerisinde çıkmasının akabinde eylemlere geçmeye başlamış fakat bu sefer de yargı engeline takılmıştır. AK Parti dönemi din-devlet ilişkilerinin dönüm noktası 2010'da gerçekleşen anayasa değişiminden sonra gerçekleşmiştir. Değişen Anayasa ile birlikte kamusal birçok kurum ve kuruluşlarda değişiklikler gerçekleştirilmiş ve atamalar yapılmıştır. YÖK başkanının değiştirilmesi ve akabinde başörtüsü serbestisinin sağlanabilmesi bu olaya örnek olarak gösterilebilmektedir. Bu dönemde Diyanet İşleri bütçesinde de gözle görülür artışlar yaşanmış personellerinin özlük haklarında iyileştirmeler gerçekleştirilmiştir. Başörtüsü kamusal alanda tamamen yer edinebilmiş muhafazakâr ve dindar kesimin talepleri karşılanmıştır. Din-devlet ilişkileri, dışlayıcı laik görüşünden uzaklaşmış, giderek pasif laik anlayışına bürünmüştür. Bunun en önemli göstergeleri arasında Diyanetin zamanla hem kurumsal hem maddi iyileştirmelerle desteklenmesi olmuştur. 2012'den sonra gözle görülür şekilde Diyanet toplumsal alanda genişleme göstermiş vatandaşla buluşma imkânı bulmuştur önceleri cami ile sınırlı kalan Diyanet, faaliyet alanlarının genişletilmesi ile birlikte kurumsal itibarını da yeniden yükselişe geçirmiştir. Kamusal alanda Diyanete yer verilmesi ve protokol olarak konuk edilmesi de bir diğer pasif laik anlayış örnekleri arasında görülmüş devlet erkânı ile birlikte bulunması din-devlet ilişkileri açısından gözle görülür fark yaratmıştır. Günümüzde de Diyanetin etkileri, faaliyetleri ve kurumsal iyileştirmeleri gözle görülür şekilde devam etmekte pasif laiklik anlayışının AK Parti iktidarınca egemenliği sürdürülmektedir. Fakat Diyanet bütçesinde yapılan artışlar zaman zaman eleştirilmiş bütçe artışının gerekliliği sorgulanmış eleştirel birçok yazı basında yer almıştır. Gerek Diyanet kadrosundaki artış gerek İmam Hatip okullarının sayısının fazlalığı ve giderek daha da çoğalmasında ve bazı çevrelerin eleştirilerine hedef olmuştur. Diyanet'in bütçedeki payının diğer bakanlıklardan fazla olması da göze çarpan bir diğer nokta haline gelmiştir. Günümüzde de hala bütçedeki artışını sürdürmesi ve İmam Hatip okullarının sayısının fazlalığı bazı çevrelerce eleştirilmektedir.

Diyanet İlmi Dergi'de yayınlanan "Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri" adlı makalede de giderek artan deist raporu dile getirilmiş gençler arasında yaygınlaşan ateizm ve deizm vurgusu yapılmıştır. Tezin üçüncü bölümünde genellikle din-devlet ilişkisi ele alınırken toplumun halen daha çoğunluğunu oluşturan muhafazakar-sünni perspektife ağırlık verilmiştir. AK Partinin muhafazakar-sünni kesimin bazı travmalarına çözümler getirmesi ve İslam dininin belli yansımalarını kamusal alanda

daha özgür hale getirmesi elbette özgürleşme yolunda başarılı bir adımdır. Ancak gerek Sünni gelenekten gelse dahi iktidara muhalif olan gerekse İslam'ın heteredoks yorumlarına inanan kesimlerin rahatsızlıkları da göz ardı edilmemelidir. Örneğin iktidara muhalif tavrı ile bilinen Alparslan Kuytul'a yönelik var olduğu iddia edilen baskılar veya bazı selefî grupların devlet takibatına uğramasının yeni mağduriyetler yarattığı iddia edilmektedir.

AK Parti hükümetlerinin İslam'ın heteredoks yorumu olarak nitelenebilecek Alevilik inancına yönelik politikaları da çoğu zaman yetersiz bulunmakta ve eleştiriye muhatap olmaktadır. Bunun haricinde üçüncü bölümde Gayrimüslim vatandaşlara yönelik din politikalarından bahsedilmiştir. Bu noktada Gayrimüslim vakıfların uzun zamandır şikayetçi olduğu mülk edinememe meselesi halledilmiş ve tarihi eser niteliğinde olan mabetlerin restorasyonu ve tekrar ibadete açılması hususunda önemli adımlar atılmıştır. Ancak Heybeliada Ruhban Okulu gibi halen daha çözülmeyi bekleyen meseleler de mevcuttur. Bahsi geçen olaylar müstakil tez konusu olma niteliği taşıdığından dolayı detaylara girilmemiştir.

Nihai olarak 2007 sonrası din-devlet ilişkileri değerlendirildiğinde olumlu adımlar, 2007 öncesinden miras alınan ve halen çözülmeyi bekleyen sorunlar ve eleştiriye muhatap olan gelişmeler görülebilmektedir. Bunun haricinde bu dönemdeki Gayrimüslimlere, Alevilere yahut herhangi bir inancı olmayan vatandaşlara yönelik politikalar da inceleme konusu yapılabilecek düzeydedir.

KAYNAKÇA

- Türkçe Sözlük* (Cilt II). (1988). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Meydan Larousse* (Cilt XII). (1992). İstanbul: Sabah Yayınları.
- Christian Answers Network*. (2020). (Christian Answers Network) Kasım 01, 2020 tarihinde Christian Answers: <https://christiananswers.net/turkish/bible-tr/tr-mat22.html> adresinden alındı
- aa.com.tr. (2020, 12 17). *17-25 Aralık: FETÖ'nün 'yargısal darbe' girişimi*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/17-25-aralik-fetonun-yargisal-darbe-girisimi/2079941> adresinden alındı
- Adalıoğlu, H. H. (2018). Siyasetnâmelerde Din Devlet İlişkisi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(43), 313-324.
- Adam, B., & Katar, M. (2005). *Dinler Tarihi*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi.
- Ağaoğulları, M. A. (2018). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ağaoğulları, M. A., & Köker, L. (1991). *İmparatorluktan Tanrı Devletine Siyasal Düşünceler*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Ahmad, F. (2006). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. (S. C. Karadeli, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ahmad, F. (2019). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. (Y. Alogan, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmedi, E. Ş. (2018). Sekülerleşme: Soykütüksel Bir İnceleme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 57-70.
- Ak, A. (2018). “Din” Kavramı ve İnsanların Dini Algısı Tartışmasında Din Eğitimi Biliminin “Din” i. *international congress on islamic education* (s. 33-46). İstanbul: Yekder Yayınları.
- Akdoğan, Y. (2005). Adalet ve Kalkınma Partisi. T. Bora, & M. Gültekinoglu (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (Cilt 6, s. 620-631).
- Akgün, T. (2008). *Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Türkiye'de Din ve Azınlıklar*. İstanbul.
- akparti.org.tr. (tarih yok). 09 18, 2021 tarihinde <https://www.akparti.org.tr/parti/parti-programi> adresinden alındı

- aksam.com.tr. (2012, 06 17). *Diyanet TV yayına başladı*. 09 20, 2021 tarihinde <https://www.aksam.com.tr/guncel/diyanet-tv-yayina-basladi--121919h/haber-121919> adresinden alındı
- Aktan, C. C. (2018). *Haklar ve Özgürlükler Antolojisi*. Ankara: Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu.
- Akyüz, İ. (2016). *Adalet ve kalkınma partisi'nin din politikaları (Recep Tayyip Erdoğan dönemi)*.
- Akyüz, İ. (2016). ADALET VE KALKINMA PARTİSİ'NİN DİN POLİTİKALARINDA ETKİLİ OLAN TEMEL DİNAMİKLER. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 38-58.
- aljazeera.com.tr. (2013, 12 30). *Türkiye'de başörtüsü yasağı: Nasıl başladı, nasıl çözüldü?* 09 19, 2021 tarihinde <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/turkiyede-basortusu-yasagi-nasil-basladi-nasil-cozuldu> adresinden alındı
- Altındal, A. (1994). *Laiklik Enigma'ya Dönüşen Paradigma*. İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- Altıntaş, R. (2005). *Din ve Sekülerleşme*. İstanbul: Pinar Yayınları.
- anayasa.gov.tr. (tarih yok). *anayasa.gov.tr erişim 06.08.2021*. 08 06, 2021 tarihinde <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> adresinden alındı
- arsiv.sabah.com.tr. (2004, 07 04). 09 18, 2021 tarihinde <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/07/04/siy105.html> adresinden alındı
- arsiv.sabah.com.tr. (2007, 04 25). *Cumhurbaşkanlığı takvimi belli oldu*. 11 07, 2021 tarihinde <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/04/25/haber,E49227812CE745FBB8BD956A0B49695A.html> adresinden alındı
- Arslan, A. (1996). Türk Laikliği ve Geleceği Üzerine Bazı Düşünceler. *Liberal Düşünce*, 1(1), 54-76.
- Arslan, R. (2016). *Siyaset Bilimine Giriş*. Bursa: Dora.
- Ateş, S. (2018). 12 EYLÜL 1980 DARBESİ İLE 28 ŞUBAT 1997 DARBESİ ARASINDA DİNSİYASET İLİŞKİLERİ ve DİN EĞİTİMİ POLİTİKALARI. *Avrasya uluslararası araştırmalar dergisi*, 6(13), 589-607.
- Ateş, S. (2018). *Türkiye'de Din Politikaları ve Din-Siyaset İlişkisi*. İstanbul: Ötüken.
- Aydın, Ö. (2019). DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI'NIN HUKUKİ STATÜSÜ ÜZERİNE TARTIŞMALAR. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 14(2), 239-276.

- Aygen, M. (2019). Din, Devlet Ve Siyaset İlişkisi Üzerine. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(18), 516-536.
- Aytük, N., Çelik, Y., & Şahinaslan, E. (1989). Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1988). *Diyanet Dergisi*, 25(1), 31-66.
- Balcı, S. (2020). *15 Temmuz Şehit ve Ailelerinin Sosyo-Ekonomik ve Dindarlık Durumları Üzerine Bir İnceleme*. Bursa.
- Barış, İ. (2014). MUHAFAZAKÂR DÜŞÜNCENİN TEMEL DEĞERLERİ ÇERÇEVESİNDE AK PARTİ. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 11(41-42), 207-225.
- Başgil, A. F. (2007). *Din ve Laiklik*. İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Berger, P. L. (1993). *Dinin Sosyal Gerçekliği*. (A. Coşkun, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Berkes, N. (1984). *Teokrasi Ve Laiklik*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Boyacıoğlu, R. (1996). TARİHİ AÇIDAN ŞEYHÜLİSLAMLIK, ŞER'İYE VE EVKAF VEKALETİ. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(1), 161-171.
- Bozan, İ. (2007). *Devlet ile toplum arasında: bir okul: imam hatip liseleri... bir kurum: diyanet işleri başkanlığı...* İstanbul: Tesev Yayınları.
- Bölükbaşı, M. (2012). Milli Görüş'ten Muhafazakar Demokrasiye: Türkiye'de 28 Şubat Süreci Sonrası İslami Elitlerin Dönüşümü. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 166-187.
- Bulaç, A. (2007, Mayıs). İslam ve Modern Zamanlarda Din-Devlet İlişkisi. *Cogito*, 8(1), 82-85.
- Bulut, M. (2014, Mart). *Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluş Yılları*. 7 7, 2021 tarihinde <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=945> adresinden alındı
- Can, B. (2016). Yeni Bir Anayasa Yapım Sürecinde Din ve Laiklik. *Umran*(263).
- Carnoy, M. (2015). *Devlet ve Siyaset Teorisi*. (S. Coşar, A. Örküp, M. Pamir, & M. Yetiş, Çev.) Ankara: Dipnot Yayınları.
- Casanova, J. (2006). Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective. *The Hedgehog Review*, 8(1-2), 7-22.
- Coşkun, C., & Yanar, E. (2020). Milli Görüş ve Adalet ve Kalkınma Partisi: Süreklilikler ve Kopuşlar. *Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, 5(2), 266-280.

- Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği. (2016). *15 TEMMUZ DARBE GİRİŞİMİ VE MİLLETİN ZAFERİ*. Ankara: Cumhurbaşkanlığı Yayınları.
- Cumhuriyet Halk Partisi. (2014). *Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Büyük Kurultayı*.
- Çağatay, M. (2011). Geçmişten Günümüze Azınlık Vakıflarının Mal Edinmeleri Sorunu. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*(96), 91-148.
- Çaha, Ö., & Baykal, Ö. (2017). Milli Görüş Hareketinin Kuruluşu: Türk Siyasetinde Milli Nizam Partisi Deneyimi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(3), 788-806.
- Çakır, R. (2005). Milli Görüş Hareketi. T. Bora, & M. Gültenkingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık* (Cilt 6, s. 544-549). İletişim.
- Çelik, A. (2008). 1960 Sonrasında Türkiye'de Din Eğitimi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(29), 71-84.
- Çelik, C. (2017). Sekülerleşmenin Kuramsal Sosyolojik Serüveni. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 3(28), 209-223.
- Çelik, C. (2018). Türkiye'de Dini Hayatın Sosyo-Tarihsel Boyutları ve Dindarlığın Dönüşen Görünümleri (1960-1980). *Bilimname*(35), 217-251.
- Çifçi, O. Z. (2012). Batı'da Din-Devlet İlişkilerinde Ortaya Çıkan Dönemler. *İSTEM*(19), 195-208.
- Çifçi, O. Z., & Erdem, H. (2013). İslam Siyaset Tarihinde Din ve Devlet İlişkisi. *İstem*(22), 117-129.
- Çiller, D. (2013). TELEVİZYON HABERLERİNDE SİYASAL İSLAMCI PARTİNİN TEMSİLİ: 1999 SEÇİMLERİNDE FAZİLET PARTİSİ. *Selçuk İletişim*, 3(3), 5-20.
- Daver, B. (1969). *Siyaset Bilimine Giriş*. Ankara: Doğan Yayınevi.
- Dikici, A. (2006). İBADET DİLİNİN TÜRKÇELEŞTİRİLMESİ BAĞLAMINDA TÜRKÇE EZAN DENEMESİ VE BUNA GÖSTERİLEN TEPKİLER. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 0(10), 77-104.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2012). *Stratejik Planı 2012-2016*. Ankara.
- diyanet.gov.tr. (erişim 29.06.2021). 06 29, 2021 tarihinde <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/1> adresinden alındı
- Doğan, K., & Yuret, T. (2010). Üniversitelere Öğrenci Yerleştirme Sisteminde Tercih Bildirimindeki Kısıtlamanın Etkileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(02), 59-88.

- Duman, F. (2003). Din ve Siyaset. M. Türköne içinde, *Siyaset* (s. 523-558). İstanbul: Lotus Yayınevi.
- Duman, M. Z. (2010). Türkiye'de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(2), 284-303.
- Durna, F. Z. (2018). *Demokrsaiye Müdahale Örneği Olarak 15 Temmuz 2016 Darbe Kalkışması ve Toplumsal Tepkiler*. Afyonkarahisar.
- Dürgen, B. (2016). TÜRKİYE'DEKİ YABANCI CEMAAT VAKIFLARININ TAŞINMAZ MAL EDİNMELEİ. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(2), 111-130.
- dw.com. (2003, 10 29). 09 18, 2021 tarihinde <https://www.dw.com/tr/ankarada-t%C3%BCrban-gerginli%C4%9Fi/a-2527522> adresinden alındı
- dw.com. (2003, 10 30). *erişim 07.11.2021*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.dw.com/tr/ankarada-29-ekim-resepsiyonu-türbansız-yapıldı/a-2527516> adresinden alındı
- dw.com. (2004, 05 28). 09 18, 2021 tarihinde <https://www.dw.com/tr/sezerden-y%C3%B6k-yasas%C4%B1na-veto/a-2526540> adresinden alındı
- dw.com. (2007, 04 28). *AB'den Türk Ordusu'na uyarı*. 09 19, 2021 tarihinde <https://www.dw.com/tr/abden-t%C3%BCrk-ordusuna-uyar%C4%B1/a-2519348> adresinden alındı
- dw.com. (2007, 04 24). *Eşimin türbanına saygı duyulmalı*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.dw.com/tr/e%C5%9Fimin-t%C3%BCrban%C4%B1na-sayg%C4%B1-duyulmal%C4%B1/a-2519376> adresinden alındı
- dw.com. (2008, 09 02). *TBMM'den türban düzenlemesine onay*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.dw.com/tr/tbmmden-t%C3%BCrban-d%C3%BCzenlemesine-onay/a-3117407> adresinden alındı
- egazete.sabah.com.tr. (2012, 05 14). 09 20, 2021 tarihinde http://egazete.sabah.com.tr/eGazete/www_sabah_com_tr/1/2012/5/14 adresinden alındı
- eğitimbirsen.org.tr. (2014). *Rakamlarla 28 Şubat Raporu*. Ankara: Eğitimciler Birliği Sendikası.
- Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. (L. Arslan, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Emiroğlu, A. (2006). *Toplumbilimsel siyasa: siyasal sosyolojiye giriş*. Ekin Kitabevi.
- Erdoğan, M. (2000). 1982 Anayasasında Din Özgürlüğü. *Liberal Düşünce*,(18), 109-117.

- <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1923-2011-MVSecimleri-Tuik.pdf>. (erişim 31.07.2021). 07 31, 2021 tarihinde <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1923-2011-MVSecimleri-Tuik.pdf>: <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1923-2011-MVSecimleri-Tuik.pdf> adresinden alındı
- Eroğlu, M. (2010). John Locke'un devlet teorisi. *Akademik Bakış Dergisi*, 7(21).
- Ertan, T. F. (2007). Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik. *Atatürk Yolu Dergisi*, 10(39), 409-423.
- Ertit, V. (2014, Temmuz). Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9(1), 103-124.
- Eryılmaz, B. (2015). *Kamu Yönetimi*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Evin, A. (2011). The State and Democracy. W. Gruyter, M. Heper, & A. Evin (Dü) içinde, *State, Democracy and the Military Turkey in the 1980s*.
- Fazilet Partisi. (1998). *Öncü Türkiye İçen Elele. Demokrasi İnsan Hak ve Özgürlükleri, Baris, Adalet ve Öncü Bir Türkiye İçin Kalkınma Programı*.
- Fedayi, C. (2019). Adalet Partisi'nin Birinci Dönemi: 1961-1971. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 16(57), 123-150.
- Gişi, E. (2015). Laiklik Kavramının Kronolojik Evrimi. *The Journal of Europe-Middle East Social Science Studies*, 1(1), 1-13.
- Gökmen, Ö. (2002). 28 Şubat: Bir 'Batılılaşma Restorasyonu' mu? *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, 3, 347-350.
- Gözaydın, İ. (2009). *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim.
- Gözler, K. (2016). *Anayasa Hukukunun Genel Esaslarına Giriş*. Bursa: Ekin.
- Gözler, K. (tarih yok). *Türk Anayasa Hukuku Sitesi erişim: 26.06.2021*. 06 26, 2021 tarihinde <https://www.anayasa.gen.tr/1921-tek-orijinal.pdf> adresinden alındı
- Grill, G. (2017). *The Nature and Development of the Modern State*. Palgrave.
- Güler, D. (2001). İbn Arabi'de Lügat, İstilah ve Batın Anlamlarıyla Din Kavramı. *Marife*(3), 43-54.
- Güler, İ. (2001). Dünyanın başına gelen derin sapkınlık: Dünyevîleşme. *islamiyat*, IV(3), 35-58.
- Güzel, S. Ç. (2021). POSTMODERN" DARBE ÜZERİNE GRAMSCİYAN BİR OKUMA: BİR HEGEMONYA GİRİŞİMİ OLARAK 28 ŞUBAT SÜRECİ. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 13(1), 204-219.

- haberler.com. (2007, 05 01). *AK Parti 'Erken Seçim' Kararı Aldı*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.haberler.com/ak-parti-erken-secim-karari-aldi-haberi/> adresinden alındı
- haberler.com. (2012, 03 08). *Diyanet'in Ücretsiz 'Alo 190 Dini Danışma' Hattı Hizmete Girdi*. 09 20, 2021 tarihinde <https://www.haberler.com/diyanet-in-ucretsiz-alo-190-dini-danisma-hatti-3429962-haberi/> adresinden alındı
- haberturk.com. (2014, 09 12). *2010 Türkiye anayasa değişikliği referandumu*. 09 19, 2021 tarihinde <https://www.haberturk.com/haber/haber/989375-2010-turkiye-anayasa-degisikligi-referandumu> adresinden alındı
- Hafizoğulları, Z. (1997). *Laiklik İnanç, Düşünce ve İfade Hürriyeti*. Ankara: US-A Yayıncılık.
- Hakyemez, C. (2014). Tekke ve Zaviyeler Kanunu Çerçevesinde Alevilik-Bektaşılık. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(25), 161-174.
- Haldun, I. (1977). *Mukaddime I* (Cilt I). (T. Dursun, Çev.) Ankara: Onur Yayınları.
- Hale, W. M., & Özbudun, E. (2010). *Islamism, democracy and liberalism in Turkey: The case of the AKP*. Routledge.
- Hocaoğlu, D. (1994, Temmuz-Ağustos). Sekülerizm, Laisizm ve Türk Laisizmi. *Türkiye Günlüğü*(29), 35-46.
- Hocaoğlu, D. (1995). *Laisizm'den Milli Sekülerizme*. Ankara: Selçuk Yayınları.
- <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>. (tarih yok). <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> adresinden alınmıştır
- hurriyet.com.tr. (2002, 11 30). 10 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/fotograf-cektirip-ciktilar-112658> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2002, 12 04). 11 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/arinca-iki-uyari-38435793> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2002, 11 21). *Türban devletin zirvesinde*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turban-devletin-zirvesinde-38432174> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2003, 01 09). *Askerden bomba gibi mesajlar*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/askerden-bomba-gibi-mesajlar-120597> adresinden alındı

- hurriyet.com.tr. (2003, 03 03). *Bütçede aslan payı Hazine'nin*. 09 20, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/butcede-aslan-payi-hazinenin-131354> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2003, 11 23). *Diyanet'e 11 bin 660 kadro*. 09 20, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/diyanete-11-bin-660-kadro-178984> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2004, 05 14). 09 18, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/rektorler-anitkabire-yurudu-225645> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2005, 11 10). 09 18, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/aihm-leyla-sahinin-turbanla-ilgili-itirazini-reddetti-3504033> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2005, 11 16). *Erdoğan: Türbanda söz hakkı ulemanındır*. 09 19, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-turbanda-soz-hakki-ulemanindir-3527074> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2006, 12 27). *'Köşk'e 354 yetmez', zorlama*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kosk-e-354-yetmez-zorlama-5681762> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2007, 04 15). *% 65'in yüzbinleri*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/65-in-yuzbinleri-6335051> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2007, 04 24). *Aday Gül*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/aday-gul-6391764> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2007, 08 29). *Allah mahcup etmesin*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/allah-mahcup-etmesin-7175094> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2007, 04 28). *Erdoğan ve Büyükanıt telefonda görüştü*. 09 18, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-ve-buyukanit-telefonda-gorustu-6423949> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2007, 08 09). *Erdoğan: Köşk sürecini başlatıyoruz*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-kosk-surecini-baslatiyoruz-7058065> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2007, 04 29). *Genelkurmay'dan çok sert açıklama*. 09 19, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/genelkurmaydan-cok-sert-aciklama-6420961> adresinden alındı

- hurriyet.com.tr. (2007, 04 28). *Hükümet genelkurmay açıklamasını değerlendirdi*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/hukümet-genelkurmay-aciklamasini-degerlendirdi-6424353> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2007, 04 28). *Meclis'te 368 kişi var iddiası*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/mecliste-368-kisi-var-iddiasi-6414928> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2007, 04 14). *Rejim büyük tehlike altında*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/rejim-buyuk-tehlike-altinda-6330947> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2007, 05 25). *Sezer'den Köşk seçimlerine veto*. 11 10, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/sezerden-kosk-secimlerine-veto-6583917> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2008, 03 19). *İşte AKP iddianamesi Tam metin*. 09 19, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iste-akp-iddianamesi-tam-metin-8467042> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2012, 02 09). *MİT'e çok ağır suçlama*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/mit-e-cok-agir-suclama-19876900> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2017, 01 12). *Ahmet Davutoğlu'ndan 71 sayfalık cevap*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ahmet-davutoglundan-71-sayfalik-cevap-40334118> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2002, 11 04). 09 18, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/6-guvence-107530> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2003, 10 31). *erişim 04.04.2022*. 04 04, 2022 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/heybeliada-ruhban-okulu-icin-komisyona-180467> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2007, 02 16). *erişim 04.04.2022*. 04 04, 2022 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/hiristiyan-teolojisi-kursusune-yesil-isik-5963041> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2007, 04 15). *erişim 24.06.2022*. 06 24, 2022 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/65-in-yuzbinleri-6335051> adresinden alındı
- hurriyet.com.tr. (2010, 01 03). *erişim 05.04.2022*. 04 05, 2022 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ruhban-okulu-ozgurlukler-kapsaminda-cozulmeli-13367660> adresinden alındı

- hürriyet.com.tr. (2012, 07 06). *erişim 05.04.2022*. 04 05, 2022 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/din-adami-yetistirmek-hakkiniz-20926562> adresinden alındı
- hürriyet.com.tr. (2013, 01 28). *erişim 06.04.2022*. 04 06, 2022 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/formul-araniyor-22461004> adresinden alındı
- İhtiyaroğlu, U. (2021). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Siyasi Partilerin Kapatılmasına İlişkin Yaklaşımı ve Refah Partisi Kapatma Kararı Özelinde Din ve Vicdan Hürriyeti. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 29(1), 329-361.
- indyturk.com. (2019, 05 08). *independent türkçe*. 12 12, 2021 tarihinde <https://www.indyturk.com/node/29086/haber/367-fikrini-o-ortaya-atm%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1-sabih-kanado%C4%9Flu-g%C3%BCI-travmay%C4%B1-atlatamam%C4%B1%C5%9Fbah%C3%A7eliye> adresinden alındı
- internethaber.com. (2007, 05 31). *5+5 yasası aynen kabul*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.internethaber.com/55-yasasi-aynen-kabul-87339h.htm> adresinden alındı
- Işık, M. (2019). 28 ŞUBAT SÜRECİNİ UYGULAMAYA GEÇİRME ÇALIŞMALARI VE AK PARTİ'NİN SÜREÇLE ETKİN MÜCADELESİ. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(17), 122-135.
- İşler, E. İ. (2007). Demokrat Parti'nin Halkla İlişkileri Üzerine Bir İnceleme. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 0(24), 111-128.
- Kahraman, M. (2008). Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye'de Laiklik. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 57-77.
- Kapani, M. (2014). *Politika Bilimine Giriş*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kara, H. (2017, Haziran). TEK PARTİ DÖNEMİ DİN POLİTİKASI (1923-1946). *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(19), 111-136.
- Kara, İ. (2000). Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*(18), 29-55.
- Karpat, K. H. (2019). *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*. (C. Elitez, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.

- Keskin, U., & Usta, İ. (2018). Kınalızade Ali Efendi ile Thomas Hobbes'un Yönetim Yaklaşımları Üzerine Bir inceleme. *AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 57-76.
- Kılıçbay, M. A. (2007, Mayıs). Laiklik Ya Da Bu Dünyayı Yaşayabilmek. *Cogito*, 8(1), 23-49.
- Kırkpınar, L. (2018). DEMOKRAT PARTİ (DP) VE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ (1946-1960). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18(36), 349-359.
- Kirman, M. A. (2008). Küreselleşme Sürecinde Sekülerleşme ve Dinin Geleceği. 279-296.
- Köker, L. (2007). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. stanbul: İletişim.
- Köktaş, M. E. (1997). *Din ve Siyaset Siyasal Davranış ve Dindarlık*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Közleme, A. O. (2019, Ağustos). Tek Parti Döneminde Din, Sınıf ve İdeoloji. *Journal of International Social Research*, 12(65), 639-649.
- Kuru, A. (2011). *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*. (E. Ç. Babaoğlu, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kuru, A. T., & Alfred Stepan. (2013). Bir 'İdeal Tip' ve Skala Olarak Laiklik: Türkiye, Fransa ve Senegal Karşılaştırması. A. T. Kuru, & A. Stepan içinde, *TÜRKİYE'DE DEMOKRASİ, İSLÂM VE LAİKLİK* (H. Tatoğlu, Çev., s. 91-114). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Küçükağa, A. (1996). *Türkiye'de Laiklik Serüveni*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Kürkçü, B. (2020). İbn Haldun, Thomas Hobbes ve Michael Oakeshott: Modern Avrupa Devletinin Tarihsel Analizine Eleştirel Bakış. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 10(1), 1-16.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (M. Kıratlı, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Lewis, B. (2007). *Demokrasinin Türkiye Serüveni*. (H. Aydoğan, & E. Ermert, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. (O. Akınhay, & D. Kömürcü, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Matta 22:15. (2014). İstanbul: Kutsal Söz Yayınları.
- Meclis Araştırma Komisyonu. (2017). *FETHULLAHCİ TERÖR ÖRGÜTÜNÜN (FETÖ/PDY) 15 TEMMUZ 2016 TARİHLİ DARBE GİRİŞİMİ İLE BU TERÖR ÖRGÜTÜNÜN FAALİYETLERİNİN TÜM YÖNLERİYLE ARAŞTIRILARAK*

ALINMASI GEREKEN ÖNLEMLERİN BELİRLENMESİ AMACIYLA KURULAN MECLİS ARAŞTIRMASI KOMİSYONU RAPORU. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi.

memurlar.net. (2007, 06 16). *Anayasa değişiklik paketi bugün yayımlandı, referandum süreci başladı.* 11 07, 2021 tarihinde <https://www.memurlar.net/haber/78896> adresinden alındı

Menek, A. (2016). 28 Şubat: Postmodern Darbe. *Şehir ve İrfan Araştırmaları Dergisi*(2), 138-149.

mevzuat.gov.tr. (tarih yok). 08 16, 2021 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/#anayasa> adresinden alındı

mevzuat. (tarih yok). *mevzuat.gov.tr erişim 07.08.2021.* 08 07, 2021 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.633.pdf> adresinden alındı

mevzuat.gov.tr. (tarih yok). *DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI KURULUŞ VE GÖREVLERİ HAKKINDA KANUN.* 09 20, 2021 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=633&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> adresinden alındı

mevzuat.gov.tr. (erişim 26.06.2021). 6 26, 2021 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf> adresinden alındı

mevzuat.gov.tr. (tarih yok). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf>. 06 26, 2021 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf> adresinden alındı

Michel, T. (2007, Mayıs). Laisizme Katolik Bir Bakış. *Cogito*(1), 103-109.

milliyet.com.tr. (2016, 10 06). *İşte FETÖ'nün askeri okullara girişinin şifresi.* 11 07, 2021 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/gundem/iste-feto-nun-askeri-okullara-girisinin-sifresi-2322579> adresinden alındı

Mutluer, N. (2014). Yapısal, Sosyal ve Ekonomi Politik Yönleri ile Diyanet İşleri Başkanlığı. S. Özçelik içinde, *Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı Kamuoyununun Diyanet'e Bakışı Tartışmalar ve Öneriler* (s. 4-66). İstanbul: Helsinki Yurttaşlar Derneği.

mynet.com. (2007, 05 03). *Seçim tarihi 22 Temmuz.* 11 07, 2021 tarihinde <https://www.mynet.com/secim-tarihi-22-temmuz-110100265766> adresinden alındı

Nal, S. (2005). DEMOKRAT PARTİNİN 1950-1954 DÖNEMİ DİN SİYASETİ. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(3), 137-171.

Narlı, N. (2007, Mayıs). Türkiye'de Laikliğin Konumu. *Cogito*, 8(1), 23-49.

- Nebati, N. (2014). TÜRKİYE'DE MUHAFAZAKÂRLIĞIN AK PARTİ TARAFINDAN YENİDEN İNŞA EDİLMESİ. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 11(41-42), 179-205.
- Niyazi, M. (2017). *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken.
- ntv.com.tr. (2009, 07 20). 04 11, 2022 tarihinde <https://www.ntv.com.tr/turkiye/yok-katsayi-uygulamasini-kaldirdi%2cywcOPJKV7ESa6iJsaP4pcw> adresinden alındı
- ntv.com.tr. (2013, 09 30). *İşte demokratikleşme paketi*. 09 19, 2021 tarihinde <https://www.ntv.com.tr/turkiye/iste-demokratikleşme-paketi,E5m3xY2fFEeYMJ7ZCLopSA> adresinden alındı
- Okumuş, E. (2001). Din-Devlet İlişkilerine Meşruiyet Kavramı Etrafında Bir Yaklaşım. *Marife*(3), 7-29.
- Outhwaite, W. (2008). *The Blackwell dictionary of modern social thought*. Blackwell Publishing.
- Öcal, B. (2009). 12 Eylül'den 28 Şubat'a Darbe Söylemlerindeki Değişimin Analizi. *ETHOS*, 1(4).
- Özbudun, E. (1992, Temmuz 1). Atatürk Ve Laiklik. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8(24), 429-438.
- Özdemir, H. (2015). 28 ŞUBAT SÜRECİ ARİFESİNDE VE ERTESİNDE İKİ MİLLİ GÖRÜŞ PARTİSİ: REFAH PARTİSİ (RP)-FAZİLET PARTİSİ (FP)(KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 165-193.
- Özek, Ç. (1980). *Devlet ve Din*. Ada.
- Özer, B. (2019). ADALET VE KALKINMA PARTİSİ'NİN MUHAFAZAKÂRLIK ANLAYIŞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME. *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 43-59.
- Özkazanç, A. (2017). Cumhuriyet Döneminde Siyasal Gelişmeler: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. F. Alpkaya, & B. Duru içinde, *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim* (s. 71-107). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Parlacı, I. (2020). Seçkin Siyaset Bağlamında Bir 28 Şubat Analizi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 25(97), 187-203.
- Parlak, Y. (2018). *FETÖ-PDY'YE BAĞLI ÖZEL ORTAÖĞRETİM KURUMLARININ 15 TEMMUZ DARBE TEŞEBBÜSÜ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ*. Ankara.

- Polat, F. (2002). DİN - DEVLET İLİŞKİSİ VE DİYANET. *EKEV AKADEMİ DERGİSİ*(10), 119-128.
- resmigazete.gov.tr. (1941, 06 06). *Sayı 4827*. 11 10, 2021 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/4827.pdf> adresinden alındı
- resmigazete.gov.tr. (1950, 06 17). *Sayı 7535*. 11 10, 2021 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7535.pdf> adresinden alındı
- resmigazete.gov.tr. (2007, 08 07). *ANAYASA MAHKEMESİ KARARI*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/08/20070807-13.htm> adresinden alındı
- resmigazete.gov.tr. (2008, 10 24). *ANAYASA MAHKEMESİ KARARI*. 09 19, 2021 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/10/20081024-10.htm> adresinden alındı
- resmigazete.gov.tr. (2013, 10 08). *YÖNETMELİK*. 09 19, 2021 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/10/20131008-10.htm> adresinden alındı
- reuters.com. (2007, 04 29). *erişim 24.06.2022*. 06 24, 2022 tarihinde <https://www.reuters.com/article/worldNews/idUSL2910950920070429> adresinden alındı
- Rousseau, J. J. (1990). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*. (R. N. İleri, Çev.) İstanbul: Say.
- Ruiz, H. P. (2007). *Laiklik Nedir?* (Ü. Derkunt, Çev.) İstanbul: Gendaş Kültür.
- rusencakir.com. (2003, 09 28). 09 18, 2021 tarihinde <http://www.rusencakir.com/Ak%20Parti-Neydiler-Neoldular-%201/46> adresinden alındı
- Salihpaşaoğlu, Y. (2018). *Din ve Devlet Arasındaki İktidar Mücadelesi: Avrupa Örneği*. Ankara: Adaket Yayınevi.
- Salimoğlu, M. (2020). Cumhuriyet Halk Partisi'nin Yedinci Kurultayı ve din politikası (1945-1950). *NOSYON: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 1(4), 57-75.
- Sambur, B. (2009). Türkiye'de Din Özgürlüğü, Laisizm ve Resmi İdeoloji. *Liberal Düşünce*, 14(55), 41-59.
- Sambur, B. (2012). Yeni Anayasada Din ve Vicdan Özgürlüğünün Düzenlenmesi. *Liberal Düşünce Dergisi*(66), 93-102.
- Sander, O. (2016). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Savcı, B. (1967). Diyanet İşleri Teşkilatının Gelişmeleri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 22(3), 85-102.
- Sayarı, B. (1978). Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi. 173-185.
- Sayın, G. (2014). Türkiye'de Laiklik Anlayışı Ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması (1982-2013). Malatya.
- Selim, A. (1991). *Din-Medeniyet ve Laiklik*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sertel, E. (2018). Laiklik ve Sekülerleşmenin Kavramsal Farklığı ve İşlevsel Birlikteliği Üzerine. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(6), 138-149.
- Sevinç, M. (2017). Türkiye'de Anayasal Düzen: 1920-2012. F. Alpkaya, & B. Duru içinde, *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim* (s. 107-159). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Solmaz, B. (1994). TEVHÎD-İ TEDRİSÂT VE DİN EĞİTİMİ. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(3), 145-151.
- Söğütlü, İ. (2010, Mart). Jön Türkler ve Türkiye'nin Batılılaşması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 1-28.
- Subaşı, N. (2017). *Ara Dönem Din Politikaları*. İstanbul: Tezkire.
- Şahin, K. (2017). JOHN LOCKE'UN TOPLUM VE DEVLET ANLAYIŞI. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 1(2), 41-55.
- Şahin, M. C. (2012). Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri. *Toplum Bilimleri*, 6(12), 31-54.
- Şimşek, E. (2011). ATATÜRK'ÜN DİN EĞİTİMİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ. *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 219-234.
- Şükür, İ. (2020). Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Siyasi Partilerin Doğuş Teorileri, Tipolojileri ve Kurumsallaşmaları Açısından Değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(3), 686-697.
- T.C Resmi Gazete. (22 Haziran 1935). 7 7, 2021 tarihinde Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3035.pdf> adresinden alındı
- Tanör, B. (2017). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Taplamacıoğlu, M. (1963). *Din Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

- Taşdemirci, E. (2001). TÜRK EĞİTİM TARİHİNDE AZINLIK OKULLARI VE YABANCI. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(10), 13-30.
- Taylan, Ö., & Aslan, S. (2016). Ak Parti Dönemi Din Devlet İlişkileri Ve Laiklik Politikaları. S. Aslan, & Y. Demirhan içinde, *Türk Siyasal Hayatında Ak Parti Dönemi* (s. 233-283). Bursa: Ekin Yayınevi.
- TBMM 340 sayılı kanun. (1923, 08 23). *Lozan sulh muahednamesinin kabulüne dair kanunlar.* 06 10, 2022 tarihinde https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf adresinden alındı
- tbmm.gov.tr. (tarih yok). *tbmm.gov.tr erişim 19.08.2021.* 08 19, 2021 tarihinde https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MECLIS%20BULTENI/2469_2001_0000_0084_0000/0015.pdf adresinden alındı
- Toprak, B. (2000). Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi. E. Kalaycıoğlu, & A. Y. Sarıbay içinde, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (s. 309-318). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Toprak, H. (2018). TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NDE DINÎ KURUMSALLAŞMA: DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ KURULUŞU. *Muhafazakar Düşünce Dergisi 51: Dünya Siyasetinde Muhafazakârlık*(51), 217-233.
- Toroslu, N. (1994). Laik Devlet Kavramı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49(3), 455-458.
- Tunahan, Ö. (2015). 28 Şubat Süreci: 'Post-Modern Darbe'nin Sosyo-Politik Dinamikleri ve Toplum Desteği. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*(2), 23-41.
- Turan, İ. (2019). Cumhuriyet Türkiye'sinde Din Eğitim Politikaları. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 19(2), 269-292.
- Tümer, G. (1987). Çeşitli Yönleriyle Din. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28(1), 213-267.
- Tümer, G. (1994). Din. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*(9), 312-320.
- Tümer, G., & Küçük, A. (1993). *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (14, 4 1924). *TBMM Zabıt Ceridesi/8/1/Devre 2/1.* 7 7, 2021 tarihinde <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c008/tbmm02008040.pdf> adresinden alındı
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1946, 12 24). *TBMM Tutanakları Dönem VIII/3Toplantı 1 s.440.* 07 31, 2021 tarihinde

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c003/tbmm08003022.pdf> adresinden alındı

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1950, 11 14). *TBMM Tutanakları VIII/24 Toplantı 4 s.555.* 08 01, 2021 tarihinde <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c024/tbmm08024046.pdf> adresinden alındı

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2011). *Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları - 1 (1 Mart 1924 - 14 Aralık 1987)*. H. Yılmaz (Dü.) içinde, *Tarihe Düşülen Notlar-1*. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (tarih yok). *TBMM Zabıt Ceridesi/7/Devre 2/1.* 6 29, 2021 tarihinde <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c007/tbmm02007002.pdf> adresinden alındı

Türköne, M. (1994). *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*. Ankara: Ark Yayınevi.

Türköz, E. N. (2016). ÖZAL'LI ANAP DÖNEMİNDE MUHAFAZAKÂR DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 103-116.

Uslu, Ş. (2004, Ağustos). Laiklik-Din İlişkisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(16), 235-250.

Uzun, H. (2012). İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1947 Olağan Kurultayı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*(25), 101-139.

verikaynagi.com. (tarih yok). *YILLARA GÖRE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI BÜTÇESİ*. 09 20, 2020 tarihinde <https://www.verikaynagi.com/grafik/yillara-gore-diyamet-isleri-baskanligi-butcesi/> adresinden alındı

Vergin, N. (2000). *Din, Toplum ve Siyasal Sistem*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

web.archive.org. (2007, 05 07). *367 bulunamadı*. 11 07, 2021 tarihinde <https://web.archive.org/web/20090210064000/http://www.ntvmsnbc.com/news/407295.asp> adresinden alındı

web.archive.org. (2007, 06 05). *5678 sayılı Kanun*. 11 07, 2021 tarihinde https://web.archive.org/web/20070620191842/http://www.cankaya.gov.tr/tr_html/ACIKLAMALAR/15.06.2007-3903.html adresinden alındı

web.archive.org. (2007, 04 13). *Büyükanıt'tan cumhurbaşkanı tarifi*. 11 07, 2021 tarihinde

- <https://web.archive.org/web/20120205023801/http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/405388.asp#storyContinues> adresinden alındı
- web.archive.org. (2007, 05 03). *Cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk turu iptal*. 11 07, 2021 tarihinde
<https://web.archive.org/web/20090208235006/http://www.ntvmsnbc.com/news/406859.asp> adresinden alındı
- web.archive.org. (2007, 08 15). *Erdoğan: Adayımız Gül, hayırlı olsun*. 11 07, 2021 tarihinde
<https://web.archive.org/web/20090214043133/http://www.ntvmsnbc.com/news/417188.asp> adresinden alındı
- web.archive.org. (2007, 08 21). *Her parti kendi adayına oy verdi*. 11 07, 2021 tarihinde
<https://web.archive.org/web/20090210064050/http://www.ntvmsnbc.com/news/417767.asp> adresinden alındı
- web.archive.org. (2007, 10 21). *Referandumdan "Evet" çıktı*. 11 07, 2021 tarihinde
<https://web.archive.org/web/20140503195613/http://arsiv.sabah.com.tr/2007/10/21/haber,92A0CBA9A3784A15893A8B8C4C8646A5.html> adresinden alındı
- web.archive.org. (2007, 08 27). *Sezer'in 7 yıllık sicili*. 11 07, 2021 tarihinde
<https://web.archive.org/web/20140322001658/http://yenisafak.com.tr/politika/?t=28.08.2007&i=64914> adresinden alındı
- web.archive.org. (2007, 09 03). *Yemin eden Gül resmen cumhurbaşkanı*. 11 07, 2021 tarihinde
<https://web.archive.org/web/20090127061203/http://ntvmsnbc.com/news/418499.asp> adresinden alındı
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum*. Yarın.
- wikipedia.org. (Cumhuriyet Mitingleri erişim 24.06.2022). 06 24, 2022 tarihinde
https://tr.wikipedia.org/wiki/Cumhuriyet_Mitingleri adresinden alındı
- www.bbc.co.uk. (2007, 04 14). *erişim 24.06.2022*. 06 24, 2022 tarihinde
https://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2007/04/070414_turkey_rally_update.shtml adresinden alındı
- Yalanız, Y., & Zabun, B. (2021). Milli Görüş Partilerinin Eğitim ve Kültür Programlarının Değerlendirilmesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(33), 750-778.
- Yalçın, E. (2008). Heybeliada Ruhban Okulu nun Yeniden Açılması. *Atatürk Yolu Dergisi*, 11(41), 41-125.

- Yamaç, M., & Okumuş, E. (2020). Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Darbeler Ve Din. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 483-511.
- Yanardağ, A. (2012). TEVHİD-İ TEDRİSAT KANUNU UYGULAMASINDA DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI’NIN ROLÜ. *Atatürk Yolu Dergisi*, 13(49), 241-265.
- Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı. (tarih yok). *Türkiye’de Gerçekleşen 15 Temmuz Darbe Girişiminin Arkasındaki Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ)*. Ankara.
- Yazıcıoğlu, H. (1993). *Bir Din Politikası Laiklik*. İstanbul: MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- yeniakit.com.tr. (2020, 07 07). *15 Temmuz Darbe bildirisi*. 11 07, 2021 tarihinde <https://www.yeniakit.com.tr/haber/tijen-karasa-15-temmuz-gecesi-okutulan-korsan-bildiri-15-temmuz-darbe-bildirisi-1324327.html> adresinden alındı
- Yıldırım, M. (2006). DÜNDEN BUGÜNE HEYBELİ ADA RUHBAN OKULU SORUNU VE ETRAFINDAKİ TARTIŞMALAR. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 383-399.
- Yıldırım, U. T. (2020). Laiklik ve Din-Devlet İlişkisi Bağlamında Türkiye, Fransa ve Mısır: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(41), 564-579.
- ysk.gov.tr. (2002, 11 03). *22. Dönem Milletvekili Genel Seçimi*. 09 18, 2021 tarihinde <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2002MilletvekiliSecimi/gumrukdahil/gumrukdahil.pdf> adresinden alındı
- ysk.gov.tr. (2007, 07 22). *23. Dönem Milletvekili Genel Seçimi*. 09 19, 2021 tarihinde <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2007MilletvekiliSecimi/gumrukdahil/gumrukdahil.pdf> adresinden alındı
- Yücel, İ. (1994). *DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI*. 06 29, 2021 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/diyanet-isleri-baskanligi> adresinden alındı
- Yüksel, E. (1999). Din Fenomeni. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(1), 79-110.
- Yürük, T. (2010). Cumhuriyet dönemi din öğretimi program anlayışları. *Dini Araştırmalar*, 13(36), 69-86.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (Y. S. Gönen, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Zürcher, E. J. (2009). Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları. A. İnel (Dü.) içinde, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm* (Cilt 2). İstanbul: İletişim.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Laiklik Kavramının Farklı Lisanlardaki Karşılığı (Sayın, 2014, s. 11).....	40
Tablo 2: Laik Devletin Kuruluş Sürecinde Tarihi Şartlar ve İlişkiler (Kuru A. , 2011, s. 32).....	59
Tablo 3: 1950 Yılı Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar, Oranları ve Milletvekilleri Sayıları.....	81
Tablo 4: Kuran Kursları İstatistiği (Şahin M. C., 2012, s. 35).....	85
Tablo 5: 2002 Kasım seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi oy dağılımı (ysk.gov.tr, 2002)	109
Tablo 6: 2007 Temmuz seçimlerinde gerçekleşen oy dağılımı ve siyasi partiler (ysk.gov.tr, 23. Dönem Milletvekili Genel Seçimi, 2007).	120
Tablo 7: Yıllara Göre Diyanet İşleri Başkanlığına ayrılan bütçe (Gözaydın, 2009, s. 224) (vergikaynagi.com).....	129

ÖZGEÇMİŞ

2001 yılında eğitim hayatına başlayan Mahmut Hüdai ERDOĞAN ilkolunu İstanbul'da Zübeyde Hanım İlköğretim Okulu'nda tamamladı. Lise eğitimini Yozgat'ın Yerköy ilçesinde Şehit Mehmet Tez Anadolu Lisesinde yaptı. Lise eğitiminden sonra 2019 yılında Karabük Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünden mezun oldu. 2019 yılında Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde Kamu Yönetimi Anabilim Dalında Yüksek Lisans yapmaya başladı.